

ΑΡΧΕΙΟΝ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΥΠΟ ΔΗΜΗΤΡ. ΕΜΜ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗ

ΕΤΟΣ 48ον (1966)

ΤΟΜΟΣ 46ος

ΤΕΥΧΟΣ Γ'

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ MARX - SPENGLER - ΤΟΥΝΒΕΕ *

Υπό Α. Δ. ΣΙΔΕΡΙ

Τὸ ἐρώτημα ἐὰν ὑπάρχῃ ἐξέλιξις, ρυθμὸς εἰς τὸν ροὺν τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος, ἐὰν ὑπάρχουν ἱστορικοὶ νόμοι, ἐὰν τὴν διαδοχὴν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τῶν φάσεων τῆς ἱστορίας, τῶν κοινωνικῶν καθεστώτων, τῶν μορφῶν τοῦ πολιτισμοῦ ἰθὺν κυριαρχοῦσά τις αἰτία, πολὺ ἐβράδυνε νὰ θέσῃ ὁ ἀνθρώπος. Οὐτε οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, παρά τινες ὑπαινιγμοὺς αὐτῶν («οὗτοι ζῶσι τὸ παρὸν») κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Spengler¹, οὐτε οἱ Ἰνδοί, οὐτε οἱ Αἰγύπτιοι ἔθεσαν τὸ ἐρώτημα τοῦτο. Δὲν συναντῶμεν παρ' αὐτοῖς τάσιν συλλήψεως τῆς ἱστορίας ὡς ὅλου καὶ ἱστορικοῦ νόμου διέποντος τὴν πορείαν αὐτῆς, φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας. Ἔδει πρὸς τοῦτο νὰ γεννηθῇ πρῶτον ἡ ἱστορία καὶ δὴ ἡ ἐπιστήμη καὶ οὐχὶ μόνον ἀπλῇ διαπίστωσις, διήγησις, περιγραφὴ γεγονότων συγχρόνων ἢ ἱστορικῆς τινος περιόδου ἢ χώρου. Ἡ τύχη ἢ μυθικαὶ ἐπὶ τῆς φαντασίας καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως, ἐρεύνης καὶ ἀναλύσεως στηριζόμεναι ἀντιλήψεις καὶ θρησκευτικαὶ πίστεις περὶ τῶν Θεῶν ὡς τῆς δυνάμεως τῆς κυβερνήσεως τὸν βίον καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν λαῶν, τὰς τύχας αὐτῶν ἐκράτησαν ἐπὶ μακρόν². Θρησκευτικὴν ἐξήγησιν τῆς ἱστορίας διατυπώνει καὶ ὁ ἐπικρατήσας ἐπὶ τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου Χριστιανισμὸς διὰ τῶν θεολόγων καὶ τῶν παλαιότερων συγγραφέων τοῦ^{3, 4}, ἐξήγησιν καθ'

* Σύντομοι σημειώσεις ἐπὶ τοῦ ἔργου τῶν στοχαστῶν τούτων.

1. Oswald Spengler, Der Untergang des Abendlandes, München 1920-22.

Α'. Εἰσαγωγὴ, σελ. 10 κ.ε.

2. Βλ. καὶ ἐνδείξεις περὶ τούτου παρὰ Θουκυδίδη Γ.45, Ε.184.

3. Χαρακτηριστικὸν τούτου καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ἀγίου Αὐγουστίνου: De civitate Dei (4ος μ.Χ. αἰών). Βλ. καὶ καθ. R. Collingwood, The characteristics of christian historiography — St. Augustin of Hippo: Christianity and human destiny, εἰς Α. & B. D o n a g a n, Philosophy of history, New York 1965, σελ. 23 κ.ε., 26 κ.ε.

4. Ὁδῶν, κατὰ Τουνβее καὶ ὁ Ἰσλαμισμὸς εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ἀραβοῦ ἐκ Τύνιδος ἱστορικοῦ καὶ πολιτικοῦ Ἰμπν Χαλδούν (Ἱστορία τῶν Βερβέρων 1322 μ.Χ.). (Α. Τουνβее, A study of history, London 1934-1951. Α'. Εἰσαγωγὴ). Ἀντιθέτως περὶ τοῦ Ἀραβοῦ «ΑΡΧΕΙΟΝ» Δ. Καλιτσούνακη, Τόμ. 46ος (1966), Τεῦχ. Γ'

ἦν αἱ βουλαὶ τοῦ Ὑψίστου καθορίζουν τὴν ἱστορίαν εἰς τὸ δῶμα τῆς ἀπολυτρώσεως (σωτηρίας) τοῦ ἀνθρώπου⁵.

Ἡ μετὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους νέα διαμόρφωσις τοῦ Δυτικοῦ Εὐρωπαϊκοῦ κόσμου καὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, ὁ χιλιετής Μεσαίων, ἠκολούθησαν τὴν θρησκευτικὴν Χριστιανικὴν περὶ τῆς πορείας τῆς ἱστορίας ἀντίληψιν⁶. Μετὰ τὴν Ἀναγέννησιν, ἡ ἐμφάνισις πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς φιλοσοφίας⁷ καὶ σὺν αὐτῇ τῆς ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας, ἡ κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα περαιτέρω ἀνάπτυξις τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Γαλλίᾳ, ἡ Κοινωνικὴ φιλοσοφία καὶ τὰ ἱστορικὰ καὶ κοινωνικο-φιλοσοφικὰ ἔργα τῶν Ἐγκυκλοπαιδιστῶν (18ος αἰὼν), «Τὸ Κοινωνικὸν συμβόλαιον» τοῦ Rousseau, «Τὸ πνεῦμα τῶν νόμων» τοῦ Montesquieu, «Τὸ φιλοσοφικὸν λεξικὸν» τοῦ Βολταίρου, «Ὁ πῖναξ τῶν προόδων τοῦ ἀνθρώπου» τοῦ Condorcet κλπ. παρ' ὅλον τὸν ρωμαντισμὸν τῶν⁸, αἱ μεγάλαι κοινωνικαὶ καὶ πολιτικαὶ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους μεταβολαί, ἡ περαιτέρω ἐτι ἀνάπτυξις τῆς ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας⁹ καὶ ἡ κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος τούτου (ἡ ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ) (τέλος τοῦ 18ου αἰῶνος) ἀνάπτυξις τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας ἤγειραν παρὰ τοῖς νεωτέροις φιλοσόφοις τὸ πρόβλημα τῶν κυριαρχουσῶν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς

τοῦτου ἱστορικοῦ θεωρουμένου ὡς προδρόμου τῆς κυκλικῆς περὶ ἐξελίξεως τῆς ἱστορίας θεωρίας τοῦ Ἰταλοῦ Vico ἢ τῆς ἱστορικουλιστικῆς θεωρίας βλ. Ch. Rapoport, *La philosophie de l'histoire*, Paris (ξ.ή.), σελ. 86.

5. Βλ. A. Castell, *An introduction to modern philosophy*, New York 1962 (β' ἐκδ.), Κεφ. Α'. *The biblical interpretation of history*, σελ. 434 κ.ε.

6. Ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς νεωτέρους καὶ νεωτάτους χρόνους εὐρίσκομεν αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν εἰς τὸ ἔργον τοῦ κληρικοῦ Bossuet (*Discours sur l'histoire universelle*, Paris 1688) καὶ Joseph de Maistre (*Soirées de St. Petersburg*, 1821. Περὶ τῶν θρησκευτικῶν ἐξηγήσεων τῆς ἱστορίας γενικῶς βλ. τὰ ἔργα τοῦ ἄλλοτε ἐν Harvard καθ. G. Santayana (*The life of reason*, 2. New York 1905-1906. — *Reason and religion*, New York 1923. Βλ. καὶ H. Rutterfeld, *Christianity and historical study to day* εἰς A. & B. Donagan, ἐνθ' ἀν., σελ. 35 κ.ε.

7. Ὁ Ἠγεμὼν τοῦ Nicolo Machiavelli (15-16ος αἰών), ὁ Λεβιάθαν τοῦ Hobbes (16ος-17ος αἰών) καὶ τὰ τῶν οὐτοπιστῶν ἔργα : «Ἡ οὐτοπία τοῦ Θωμᾶ Moore (15ος-16ος αἰών), ἡ «Ἡλιοπόλις» τοῦ Θωμᾶ Campanella (16ος-17ος αἰών) κλπ.

8. B. Russel, *History of western philosophy*, London 1946. — *The romantic movement*, σελ. 701 κ.ε.

9. Περὶ τῆς ἱστορίας ὡς ἐπιστήμης βλ. προχείρως καθ. R. Aron, *Introduction à la philosophie de l'histoire*, Paris 1948, σελ. 7 κ.ε. καὶ τοῦ ἐν Ἐδιμβούργῳ καθ. W. H. Walsh, *An introduction to the philosophy of history*, London 1961 (6η ἐκδ.), σελ. 20-119.

ιστορίας αιτιῶν, «αιτιῶν μὴ ὑπερφυσικῶν καὶ διὰ τοῦ λόγου (Raison) ἐξακριβωτέων», ἐν βῆμα ἀπὸ τὴν πίστιν εἰς τὸν λόγον^{10, 11}.

Ὁ Γερμανικὸς ἰδεαλισμὸς (Kant, Schelling, Fichte, Herder, Hegel) λήγοντος τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ ἀρχομένου τοῦ 19ου, εἰς τὸ γνωσιολογικὸν πρόβλημα καὶ τὴν λογικὴν κατεργασίαν τῶν ἐννοιῶν ἀσχοληθεὶς ἔθεσε πλὴν ἄλλων (τοῦ ἠθικοῦ, τοῦ πολιτικοῦ, τοῦ νομικοῦ, τοῦ αἰσθητικοῦ προβλήματος), καὶ τὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας τῆς ιστορίας¹².

10. A. Castell, *ἐνθ'* ἀν. 440 κ.έ.

11. Ὁ καθ. Aron παρατηρεῖ: «Dans la pensée occidentale le sens de l'histoire derive du christianisme qui fait de chaque existence une aventure solitaire où se joue le salut d'une âme, de l'humanité entière, une destine, une par sa vocation entre la chute et la rédemption. Secularisée dans l'idée du progrès, cette philosophie n'en maintenait pas moins la double unité dont dépend l'existence de l'histoire, celle des hommes et de leur devenir» (R. Aron, *ἐνθ'* ἀν., σελ. 149).

12. Ὁ Kant (Immanuel Kant (1724–1804) ἐν τῇ ἱστορίᾳ βλέπει πραγματοποιουμένην τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Λόγου καὶ τῆς ἐλευθερίας διὰ τοῦ συνεχῶς πραγματοποιουμένου συνδιασμοῦ τῆς ἐλευθερίας τοῦ καθενὸς μετὰ τὴν ἐλευθερίαν ὄλων ἐν τῇ φυσικῇ καὶ ἀναγκαίᾳ διὰ τὸν ἄνθρωπον κοινωνικῇ συμβίωσει. Τὸ Κράτος διὰ τοῦ τιθεμένου δικαίου πραγματοποιεῖ τὸν ἔλλογον τοῦτον συνδιασμόν. (Kant, *Ἰδέαι μιᾶς παγκοσμίου ἱστορίας ἀπὸ κοσμοπολιτικῆς ἀπόψεως*, 1784). Ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς G. Herder (1741–1803), συμπιπτων πρὸς τὸν Kant, εἰς τὴν 25τομον ἱστορίαν του («Ἰδέαι μιᾶς φιλοσοφικῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος» 1784) θεωρεῖ τὴν ἱστορίαν ἀποτέλεσμα τῆς δράσεως δύο δυνάμεων, τῶν ἐξωτερικῶν δυνάμεων τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῶν ἐσωτερικῶν δυνάμεων τοῦ πνεύματος. Ὁ Hegel (G. Hegel (1770–1831) θεωρεῖ τὴν ἱστορίαν τὸ βασίλειον τοῦ πνεύματος, τῆς ἐλευθερίας ἀποτελούσης τὴν οὐσίαν τοῦ πνεύματος. Εἰς τὴν ἱστορίαν τὸ πνεῦμα ἐπεξεργάζεται τὴν μορφήν καὶ τὴν οὐσίαν τῆς ἐλευθερίας, ἥτις εἶναι ἡ οὐσία τοῦ πνεύματος. Κάθε περαιτέρω βῆμα τῆς ἱστορίας αὐξάνει τοὺς δρους οἵτινες καθιστοῦν δυνατὴν τὴν ἐλευθερίαν. Ἡ ἱστορία πραγματοποιεῖ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ Κράτους, ὡς ἐνόητος ἔλλογων θεσμῶν καθιστώσης δυνατὴν τὴν συνεχῇ αὔξησιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς ἐλευθερίας. Οὕτως ἡ ἱστορία εἶναι τι ἔλλογον. Καὶ ὡς ἔλλογος (μετὰ Λόγου) μᾶς παρουσιάζεται. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὸ πνεῦμα ἀποκαλύπτει ἐν τῇ πλέον συγκεκριμένῃ πραγματικότητι τὴν οὐσίαν του, τὴν ἐλευθερίαν. Αὕτη ἀναπτύσσεται εἰς καθεστῶς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς τάξεως. Ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι ἱστορία τῆς κατακτήσεως τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου (Hegel, *Μαθήματα φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας*, 1837). (B. Russell, *History of Western philosophy*, London 1946, σελ. 728 κ.έ., 756 κ.έ. 766 κ.έ. A. Castell, *ἐνθ'* ἀν. *History as an evolution of a rational order*, σελ. 640 κ.έ. — *An idealistic interpretation of history*, σελ. 451 κ.έ.). Τὰ μεταφυσικά, ὡς λέγει ὁ καθ. Walsh, συστήματα τῶν φιλοσόφων τούτων τὰ ὀνομάζει θεωρητικὴν φιλοσοφίαν (speculative philosophy), τὸν δρον ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας ἐπιφυλάσσωσιν διὰ τοὺς Γερμανοὺς φιλοσόφους Dilthey καὶ Rickert (τέλος 19ου αἰῶνος μέχρι μέσων 20οῦ) καὶ τὸν Ἀγγλον Collingwood (20οῦ αἰῶνος). «Σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας Kant, Hegel ἦτο, λέγει, νὰ κατανοήσουν τὴν ἱστορίαν ὡς ὄλον, ὡς ἐνσωματοῦσαν σχέδιον, ὅπερ συλλαμβανόμενον φωτίζει τὰς λεπτομερείας τῆς πορείας τῶν γεγονότων καὶ μᾶς καθιστᾷ ικανοὺς νὰ συλλάβωμεν τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν...». Τὸ θεμελιώδες θέμα, ἐφ' οὗ ἡσχολήθησαν οἱ φιλόσοφοι οὗτοι ἦτο νὰ ἀνακαλύψουν τὸ νόημα καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως (process) ... ἐπιζητεῖται ἡ εὑρεσις τοῦ

Ὁ Ἑγελος (Hegel) εἰσήγαγε τὴν διαλεκτικὴν μέθοδον¹³ ἐξ ἧς συνάγει καὶ τὴν τάξιν τοῦ ροῦ τῆς ἱστορίας ἐν τῇ πραγματώσει τοῦ λόγου καὶ τῆς ἐλευθερίας. Οὕτω κατὰ τὴν Ἑγελιανὴν ἀποψιν, ὡς ἡ ἰδέα — κίνησις τοῦ πνεύματος — οὕτως ἡ ἱστορία κινεῖται δι' ἀντιθέσεων, συνεχῆς σειρά μεταμορφώσεων καὶ ἐξελιξέως τοῦ βίου τῶν λαῶν καὶ τῶν μεταξύ των ἀντιθέσεων^{14, 15}. Παράλλῃως πρὸς τὴν Γερμανικὴν ἰδεαλιστικὴν κίνησιν, χωροῦντος τοῦ 19ου αἰῶνος, παρουσιάζεται ἐν Γαλλίᾳ ἡ κληθεῖσα Θετικὴ (positive) φιλοσοφία. Ἰδρυτὴς ταύτης ὁ Αὐγούστος Κόντ (Comte) (1798-1855). Κατὰ τὴν Θετικιστικὴν (positiviste) ἀποψιν ταύτην ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου διέρχεται

ἐλλόγου (rationality) ἐν τῇ ἱστορίᾳ» (W. H. Walsh, ἐνθ' ἀν., σελ. 119 κ.ε., 137 κλπ. Ἡ παρὰ τῷ Hegel ὁμως ἔννοια τῆς ἀνωτέρω ἐλευθερίας δὲν εἶναι, λέγει ὁ καθ. Walsh, ἡ ἑλευθερία παντὸς περιορισμοῦ ἢ ἡ ἰδέα τῶν φυσικῶν δικαίων, ἀλλὰ ἡ αὐτάρκεια καὶ ὁ αὐτοπεριορισμός, οὐχὶ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ τῆς κοινωνίας ὡς ὅλον (W. H. Walsh, ἐνθ' ἀν., σελ. 142 κ.ε.).

13. Ἡ διαλεκτικὴ αὕτη μέθοδος συλλήψεως τῆς κινήσεως τῆς σκέψεως (κατάφασις, ἀρνήσις, ἀρνήσις ἀρνήσεως, θέσις, ἀντίθεσις, σύνθεσις) ἀναγομένη εἰς τὸν Ἡράκλειτον, τὸν Πλωτῖνον, τὸν Δομικανὸν Eckart (13ος αἰών), ἀφορῶσα τὴν ἀνάλυσιν τῶν ἐννοιῶν, σύλληψιν ἀνωτέρων ἐννοιῶν, καὶ τὴν διαμόρφωσιν ἀσφαλεστέρων κρίσεων, τῆς ὑπὸ τὴν φαινομενικὴν τῶν ἐννοιῶν ἀπλότητα διαγιγνωσκομένης πολυπλοκότητος, ἀγούσης εἰς ἄρσιν τῆς ἀπλῆς καταφάσεως αὐτῶν (ἀρνήσις) καὶ εἰς νέαν σύνθεσιν αὐτῶν (σύνθεσις), τῆς νέας δὲ ταύτης συνθέσεως ἀγούσης ὁμοίως διὰ τῆς ἀρνήσεώς της εἰς νέαν σύνθεσιν καὶ οὕτω καθεξῆς κατὰ τὴν διαλεκτικὴν ταύτην κίνησιν (θέσις-ἀντίθεσις=σύνθεσις), βαθυνομένης οὕτω τῆς γνώσεως. Ἡ «διαλεκτικὴ» αὕτη ἔτυχε κατεργασίας ὑπὸ τῶν Γερμανῶν φιλοσόφων Schelling, Fichte καὶ ἰδίᾳ συστηματικῶς ὑπὸ τοῦ Ἑγέλου (Hegel), καθ' ὃν ἡ ἰδέα αὐτοεξελλίσσεται ὑφουμένη διὰ τῆς ἀντιθέσεώς της εἰς ἀνωτέραν σύνθεσιν καὶ οὕτω καθ' ἐξῆς (G. W. Hegel, *Phänomenologie des Geistes* (1807), *Logik* (1816). Καθ' ὅμοιον δὲ τρόπον ἐξελλίσσεται κατὰ Hegel, ἡ ἱστορία (βλ. B. Russel, ἐνθ' ἀν., σελ. 138 κ.ε. W. H. Walsh, ἐνθ' ἀν., σελ. 138. P. Sandoz, *Histoire de la dialectique*, Paris 1947· βλ. καὶ E. Παπανοῦτσου, Γνωσιολογία, Ἀθήναι 1954, σελ. 197 κ.ε.).

14. Τὰ ἔθνη, παρατηρεῖ ὁ B. Russel, διὰ τὸν Hegel παίζουν τὸν ρόλον ποὺ παίζουν διὰ τὸν Μάρξ αἱ κοινωνικαὶ τάξεις. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως εἶναι διὰ τὸν Ἑγελον, τὸ ἔθνικόν πνεῦμα καὶ εἰς κάθε ἐποχὴν ἐν ἔθνος βαρύνεται μετὰ τὴν ἀποστολὴν νὰ ὁδηγήσῃ τὸν κόσμον καὶ τὸ ἔθνος τοῦτο κατὰ τὸν Ἑγελον καὶ διὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἦτο τὸ Γερμανικὸν ἔθνος. Πλὴν τῶν ἔθνων καὶ ἱστορικαὶ προσωπικότητες, εἰς τοὺς σκοποὺς τῶν ὁποίων ἐνσαρκοῦνται ἡ διαλεκτικὴ κίνησις τῆς ἱστορίας, κατὰ τὴν ἐποχὴν των ἔχουν κατὰ τὸν Ἑγελον, τὴν ἀποστολὴν ταύτην. (B. Russel, αὐτόθι). Τὴν ἀποψιν ταύτην τοῦ Ἑγέλου περὶ τοῦ Γερμανικοῦ ἔθνους ἐπανάλαβε καὶ ὁ Ἀγγλος ἱστορικὸς καὶ Γερμανὸς συγγραφεὺς Hous-ton Chamberlain εἰς τὸ βιβλίον του *Die Grundlagen des XIX Jahrhunderts*, Berlin 1909.

15. Εἰς τὴν περίοδον ταύτην τῆς φιλοσοφίσεως τῆς ἱστορίας δυνάμεθα πῶς νὰ τοποθετήσωμεν καὶ τὸν Ἰταλὸν φιλόσοφον καὶ ἱστορικὸν G. Vico (1688-1744), καθηγητὴν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Νεαπόλεως μετὰ τὴν κυκλικὴν περὶ τῆς πορείας τῆς ἱστορίας θεωρίαν του (*corsi e ricorsi*), καθ' ἣν ἡ ἱστορία ἐπαναλαμβάνεται κατὰ περιόδους παλαιῶν μορφῶν ἱστορικοῦ βίου διαδεχομένων νεωτέρας (G. Vico, *Scienza Nuova*, Napoli 1723).

τρία στάδια, τοῦ ἐνὸς διαδεχομένου τὸ ἕτερον κατὰ προοδευτικὴν σειράν. Τὰ τρία ταῦτα στάδια ὀνομάζει ὁ Comte : Θεολογικόν, μεταφυσικόν, θετικόν στάδιον, περίοδον τοῦ Θετικισμοῦ. Κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον οἱ ἄνθρωποι θεωροῦσι τὸν κόσμον, τὴν ζωὴν, τὴν ἱστορίαν κυβερνώμενα ἀπὸ μυστικὰς ἀνωτέρας δυνάμεις, κατὰ τὸ δεύτερον ἀπὸ ἀφηρημένας ιδέας, ἰδανικὰς δυνάμεις, καὶ κατὰ τὸ τρίτον στάδιον, τὸ στάδιον τοῦ θετικισμοῦ ὁ ἄνθρωπος ἀναζητεῖ τὰς κυβερνώσας τὸν κόσμον, τὴν ζωὴν, τὴν κοινωνικὴν ἐξέλιξιν, τὴν ἱστορίαν δυνάμεις ἀκολουθῶν μόνον τὴν παρατήρησιν καὶ ὅπου δυνατόν τὸ πείραμα, πιστεύων μόνον εἰς ὅ,τι εἶναι θετικόν, δηλ. προκύπτει ἐκ τῆς παρατηρήσεως καὶ βεβαιούμενον ἐμπειρικῶς βάσει τῶν κανόνων τῆς λογικῆς. Ἡ ταξινόμησις αὕτη τῶν τριῶν ἐπαλλήλων πάντοτε καὶ δι' ὅλους τοὺς πολιτισμούς σταδίων ἀκολουθεῖ τὴν ἀνάπτυξιν (ἐξέλιξιν) τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τοῦ μυστικισμοῦ καὶ ἰδεαλισμοῦ εἰς τὸν θετικισμόν, τὴν θετικὴν (positive) γνῶσιν ¹⁶.

Ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου καὶ αἱ μορφαὶ ἃς λαμβάνει ὁ κοινωνικὸς βίος αὐτῶν ἰθύνονται κατὰ ταῦτα ἀπὸ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πνεύματος, τὸν τρόπον συλλήψεως καὶ κατανόησεως τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, φυσικοῦ καὶ κοινωνικοῦ, τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου, τῆς διαδοχῆς αὐτῆς τῶν τριῶν σταδίων ἀποτελούσης τὸν κύριον νόμον τῆς ἱστορικῆς ἐξελιξέως, τῆς ἱστορίας τῶν λαῶν, τῶν κοινωνιῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῶν ¹⁷.

Χωροῦντος ἐτι περαιτέρω τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ τοῦ παρόντος, πλὴν στατικῶν ἀντιλήψεων περὶ τῶν αἰτιῶν τῶν καθορίζουσιν τὴν διαμόρφωσιν τῆς κοινωνίας, τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς ἱστορίας (θεωρία τοῦ περιβάλλοντος — γεωγραφικὸς παράγων ¹⁸, θεωρία τῆς φυλῆς (ράτσας — βιολογικὸς παράγων ^{19, 20}, παρουσιάζεται καὶ ἡ θεωρία τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων. τῶν

16. Δι' ἡ καὶ ἡ θεωρία αὕτη τοῦ Comte χαρακτηρίζεται ὡς ψυχολογικὴ ἐρμηνεία τῆς κοινωνικῆς ἐξελιξέως (βλ. A. Ch. Loria, 'Ἡ Κοινωνιολογία, Ἑλλην. Μετάφρ. 'Α. Δ. Σίδερι, Ἀθήναι 1925, σελ. 114, 127 κ.ε.).

17. A. Comte, Cours de philosophie positive, 6 τόμοι, Paris 1838-1842. Discours sur l'esprit positif, Paris 1844.

18. Th. Buckle, History of civilisation in England, 2. London 1857-1871. Miscellaneous and posthumous works, London 1872. W. Bageot, Physics and Politics, London 1872. Ἡ θεωρία αὕτη τοῦ γεωγραφικοῦ περιβάλλοντος, ὡς καθορίζοντος τὸν πολιτισμὸν τῶν λαῶν, λησμονεῖ, ὡς παρετήρησε καὶ ὁ Μάρξ ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ γεωγραφικὸν περιβάλλον, παραγωγικότητος, ὑδρολογία, συγκοινωνία μεταβάλλεται, ὑπὸ δρῶνς τινάς, ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον.

19. Χαρακτηριστικὴ ἐν τούτῳ ἡ περὶ ἱεραρχίας τῶν φυλῶν θεωρία τοῦ Γάλλου J. Gobineau (Essai sur l'inégalité des races. Paris 1853-1858) τῶν Ἀρίων ἀποτελούντων τὴν ἀνωτάτην φυλὴν.

20. Ἡ θεωρία τοῦ βιολογικοῦ παράγοντος ὑπολανθάνει πως καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἑγέλου (βλ. ἀν. σελ. 9 σημ. 1) σαφῶς δὲ εὐρηται παρὰ H. Chamberlain (βλ. ἀν. σελ. 4 σημ. 14).

μεγάλων ἀνδρῶν, τῶν «ἡρώων» τῶν διὰ τῆς μεγαλοφυΐας τῶν ἰθυνόντων τὴν ἱστορίαν ²¹.

Τὸ ζήτημα τῆς αἰτιοκρατίας ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἱστορίας, ἐὰν ὑπάρχουν ἱστορικοὶ νόμοι συνεζητήθη εὐρύτατα ὑπὸ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων. Ἡ ἐπεκταθεῖσα ἐκ τῆς φυσικῆς εἰς τὴν κοινωνικὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ Δαρβίνειος περὶ ἐξελιξέως τῶν εἰδῶν θεωρία, ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἐπιστήμης τῆς κοινωνιολογίας, ἡ ὑπὸ τῆς νεωτέρας Γερμανικῆς φιλοσοφίας διάκρισις μεθόδου μελέτης τῶν πνευματικῶν ἀπὸ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας ἔφεραν εἰς ἐγγυτέραν συζήτησιν τὸ ἐν λόγῳ θέμα καὶ ἡ δυναμικὴ ἀποφίς τῆς πορείας τῆς ἱστορίας κατέλαβε κύριον θέμα ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἱστορίας.

Δὲν θὰ ἀσχοληθῶμεν, εἰς τὴν στοιχειώδη ἐνταῦθα εἰσαγωγὴν, περὶ τῆς περαιτέρω ἐξελιξέως τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, περὶ τῶν παρουσιασθεῖσων βασικῶν ἀντιθέσεων μεταξὺ ἱστορικῶν καὶ φιλοσόφων ἐπὶ τοῦ ἐὰν ὑπάρχουν ἱστορικοὶ νόμοι, ἐὰν ὑπάρχῃ ἱστορικὴ ἐξέλιξις, ἐὰν ἡ ἐξέλιξις αὕτη ἀποτελῇ πρόοδον καὶ ποιοῦ εἶδους πρόοδον (τεχνικὴν, ἐπιστημονικὴν, ἠθικὴν, οἰκονομικὴν, κοινωνικὴν) παρουσιάζει ἡ ἐξελισσομένη ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἐὰν ἐν τούτῳ διακρίνωνται πῶς λαοὶ τινες ἀπὸ ἄλλους ²² — τοῦτο εἶναι ἔργον εἰδικῆς μονογραφίας — ²³ ἵνα εἰσέλθωμεν εἰς τὴν συγκριτικὴν ἐκθεσιν

21. The Carlyle, Heroes and Heroworship. London 1841.

22. Βλ. S. Simmel, Die Probleme der Geschichtsphilosophie, Leipzig 1923 (Ε' ἐκδ.), γενικῶς δὲ καὶ περιληπτικῶς : Fr. E u l e n b u r g, Sind historische Gesetze möglich? εἰς Erinnerungsgabe für Max Weber. München 1923. I σελ. 21 κ.ε. καὶ καθ. R. A r o n, ἐθ' ἀν. σελ. 159 κ.ε.

23. Περιτοριζόμεθα μόνον νὰ σημειώσωμεν : ἡ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας δὲν ἀρκεῖται εἰς ἐξακριβῶσιν καὶ ἐξιστόρησιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἀλλ' ἐπιζητεῖ συσχετίσιν, ἐμβάθυνσιν, κατανόησιν καὶ ἐξήγησιν αὐτῶν, ἀνερχομένη ἐκ τῶν ἀμέσων εἰς τὰς ἀπωτέρας κατὰ τὸ δυνατόν, αἰτίας αὐτῶν καὶ εἰ δυνατόν εἰς σύλληψιν γενικῶν αἰτιῶν καὶ κυρίας αἰτίας ἰθυνούσης καθ' ὅλον τὸν ροῦν τῆς ἱστορίας. Αἱ ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ τοῦ παρελθόντος διαπιστούμεναι ὑπὸ τῶν μελετητῶν τῆς ἱστορίας, ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν, σταθεραὶ σχέσεις συνυπάρξεως, σταθεραὶ σχέσεις διαδοχῆς ἱστορικῶν γεγονότων, ἐπαναλαμβανόμεναι συνεχῶς ἐν τῇ ἱστορίᾳ μᾶς παρουσιάζουν ρυθμικότητα τινὰ ἢ ρυθμικότητος ἐν τῇ ροῇ τῆς ἱστορίας καὶ μᾶς βοηθοῦν εἰς τὴν σύλληψιν ἱστορικῶν νόμων (νόμων διαδοχῆς γεγονότων) ἐφ' ὅσων αἱ διαπιστούμεναι αὐταὶ σχέσεις καὶ συναρτήσεις παρουσιάζονται συνεχῶς ἐν μακρᾷ καὶ ὅσων τὸ δυνατόν ἐν μακροτέρᾳ ἀναδρομῇ μᾶς εἰς τὸ παρελθόν. Ἀποκλείεται οὕτω τὸ τυχαῖον, ὡς τὸ ἴδιον τῆς ἱστορίας — ὡς ὑπεστηρίχθη εἰς τὸ παρελθόν καὶ ὑπὸ μεγάλων ἀκόμῃ ἱστορικῶν. Ἀλλὰ αἱ ρυθμικότητες αὐταὶ δὲν μᾶς ἀποκαλύπτουν καὶ τὰς αἰτίας των. Ἡ συνάρτησις δύο γεγονότων, ἡ μεταβολὴ τοῦ ἐνὸς τούτων μεταβαλλομένου τοῦ ἑτέρου δὲν ἀποκαλύπτει κατ' ἀνάγκην καὶ τὴν αἰτίαν τῆς συμμεταβολῆς ταύτης, δὲν ἀποτελεῖ αἰτιολογικὴν ἐξήγησιν. Ἡ ἐκ τῆς διαπιστώσεως τῆς ἐρρύθμου ταύτης συναρτήσεως τῶν γεγονότων σύλληψις γενικῆς αἰτίας κινούσης τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας ἀποτελεῖ εἰκασίαν, ὡς ἡ ἔσθις (hypothesis), ἡ ἀλήθεια τῆς ὁποίας ἐξαργαῖται ἐκ τῆς συνεχοῦς ἐπαληθεύσεως τῆς ἐν συνεχείᾳ μελέτῃ τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος. Τῶν ἱστορικῶν δὲ τούτων γεγονότων φορεῖς εἶναι οἱ ἄνθρωποι, ἡ ἱστορία εἶναι ἱστορία τῶν ἀνθρώπων — ὡς ἀτόμων, ὡς

τῶν ἐπὶ τῶν ἐξελίξεων τῆς ἱστορίας ἀντιλήψεων τριῶν τόσων διαφορετικῶν στοχαστῶν, τῶν Μάρξ, Σπένγκλερ, Τόυνμπη (Marx, Spengler, Toynbee).

I

KARL MARX (1818-1883)¹. Τὴν θεωρίαν του περὶ τῶν μεγάλων γραμμῶν τῆς ἐξελίξεως τῶν κοινωνικῶν καθεστώτων, τῆς πορείας τῆς ἱστορίας ἐξέθεσεν ὁ Μάρξ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1847 εἰς τὸ βιβλίον ὅπερ ἔγραψε γαλλιστὶ καὶ ἐδημοσίευσεν εἰς Παρισίους ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ ἀθλιότης τῆς φιλοσοφίας»

συνόλων, ὡς κοινωνικῶν, ὡς κοινωνικῶν διαρθρώσεων, ἔθνη, κοινωνικαὶ τάξεις. Ὁ ἱστορικός δὲν ἄρκει νὰ διαπιστώσῃ πράξεις τῶν ἀτόμων ἢ τῶν κοινωνικῶν τούτων συνόλων, ἀλλὰ δεόν νὰ κατανοήσῃ τὰς πράξεις ταύτας, νὰ συλλάβῃ τὰ ἐλατήρια καὶ τοὺς σκοποὺς τῶν πράξεων τούτων, τὸ νόημα αὐτῶν καὶ ἐν τῇ συσχετίσει μὲ τὴν ρυθμικότητα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων νὰ ἀνεύρῃ, εἰ δυνατόν, τὴν νομοτέλειαν τῆς ἱστορίας, ἐπαληθεύων τὴν ὑπόθεσιν τοῦ περὶ τοῦ ρυθμοῦ τῆς ἱστορίας, ὑπόθεσιν ἣν συνέλαβεν φιλοσοφῶν ἐπὶ τῆς ἱστορίας. Ἡ σύλληψις τῆς νομοτελείας ταύτης δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἐλευθερίαν βουλήσεως καὶ δράσεως τοῦ ἀνθρώπου, συντείνει μόνον εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς σχετικότητος τῆς ἐλευθερίας ταύτης (βλ. καὶ W. W u n d t, Σύστημα φιλοσοφίας (ἑλλην. μετάφρ. Ἀ. Δαλεζίου) Ἀθῆναι 1915 Β' σελ. 214 κ.έ., A. C a s t e l l, ἔνθ' ἀν. Κεφ. 6ον An historical problem, σελ. 432 κ.έ., W. S. W a l s h, ἔνθ' ἀν. σελ. 25, βλ. καὶ E. Π a π a ν o ὗ τ σ o y, ἔνθ' ἀν. Ἡ ἔννοια τοῦ «καθ' ὅλου» στὴν ἱστορία, σελ. 339 κ.έ.

1. Ὁ οἰκονομολόγος, κοινωνιολόγος καὶ φιλόσοφος τῆς ἱστορίας, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ νεωτέρου σοσιαλισμοῦ, τοῦ ὀνομασθέντος ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ ἐν μεθοδολογικῇ ἀντιθέσει πρὸς τὰς σοσιαλιστικὰς θεωρίας, τὰ προγράμματα καὶ τὴν πρᾶξιν τῶν Γάλλων κυρίως, σοσιαλιστῶν τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 19ου αἰῶνος, τοῦ σοσιαλισμοῦ τούτων, τοῦ ἀποκληθέντος οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ. Πλὴν τῶν οἰκονομολογικῶν θεωριῶν εἰς τὰ ἔργα του : Ἀθλιότης τῆς Φιλοσοφίας» (1847), «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» (1859) (ἑλλην. μετάφρ. Γ. Δούμα καὶ Π. Πουλιπούλου, Ἀθῆναι 1917), «Κεφάλαιον καὶ μισθωτὴ ἐργασία» (1850) (ἑλλ. μετάφρ. Α. Παυλίδου, Ἀθῆναι 1921), «Τὸ Κεφάλαιον» (Das Kapital) (1867) (ἑλλην. μετάφρ. Ι. Σκουριώτη, Ἀθῆναι 1954) καὶ κοινωνικῶν του θεωριῶν (εἰς πολλὰ ἄρθρα καὶ τὸ μετὰ τοῦ Φρ. Ἐγκελς ἐκδοθὲν τῷ 1847 «Κομμουνιστικὸν Μανιφέστον») διετύπωσεν ὁ Μάρξ εἰς τὰ ἔργα του ταῦτα καὶ τὴν περὶ τῆς πορείας τῆς ἱστορίας θεωρίαν του.

Μυηθεὶς εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγέλου, ἀλλ' ἀνῆκων εἰς τὴν κληθεῖσαν ἀριστεράν τοῦ Ἐγελιανισμοῦ (μετὰ τοῦ Ludwig Feuerbach, Bruno Bauer, Arnold Ruge καὶ ἄλλων), τὴν ἀποκρούουσεν τὸν ἰδεαλισμὸν τοῦ διδασκάλου (Ἐγέλου) καὶ τὴν διαλεκτικὴν ἐφαρμόζουσεν ἐπὶ τοῦ ὕλικου κόσμου, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ὕλιστῶν φιλοσόφων τοῦ 18ου αἰῶνος (La Mettne, Holbach, Helvetius) διέπλασε τὸ κοινωνικοφιλοσοφικόν του σύστημα ὡς σύνθεσιν τινὰ τῶν ἰδεῶν τῶν ὕλιστῶν τούτων φιλοσόφων καὶ τῶν ἀντιλήψεων τῶν τότε Γάλλων σοσιαλιστῶν καὶ τῆς Ἐγελιανῆς διαλεκτικῆς (περὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ Μάρξ βλ. κυρίως τὸ συνοπτικὸν ἔργον τοῦ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ὁξφόρδης καθ. I s a h a k B e r l i n, Karl Marx, His life and environment, London 1963 (γ' ἔκδ.).

Ἐπιστήθιος φίλος, σύντροφος καὶ συνεργάτης τοῦ Μάρξ εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς ἱστορικοῦλιστικῆς θεωρίας περὶ τῆς πορείας καὶ ἐξελίξεως τῆς ἱστορίας, ὁ Φρεϊδ. Ἐγκελς (Engels) (1820-1895), ὅστις εἰς πολλὰ ἔργα του : «Λουδοβίκος Φούερμπαχ καὶ τὸ τέ-

(La misère de la philosophie) επικρίνων τὸν οὐτοπικὸν σοσιαλισμὸν τῶν οὐτοπιστῶν τότε Γάλλων σοσιαλιστῶν² καὶ ἀπαντῶν εἰς τὸ τότε ἐκδοθὲν βιβλίον τοῦ Γάλλου σοσιαλιστοῦ Pierre Proudhon ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ Φιλοσοφία τῆς ἀθλιότητος» (La philosophie de la misère) : «Αἱ κοινωνικαὶ σχέσεις, λέγει ὁ Μάρξ, συνδέονται στενῶς μὲ τὰς παραγωγικὰς δυνάμεις. Ἀποκτῶντες οἱ ἄνθρωποι νέας παραγωγικὰς δυνάμεις μεταβάλλουν τὸν τρόπον τῆς παραγωγῆς, τὸν τρόπον μὲ τὸν ὅποιον κερδίζουν τὴν ζωὴν των καὶ ἐκ τούτου μεταβάλλουν πάσας τὰς κοινωνικὰς σχέσεις. Ὁ χειροκίνητος μύλος σὰς δίδει τὴν κοινωνίαν μὲ τὸν ἄρχοντα (suzerain), ὁ ἀτμοκίνητος σὰς δίδει τὴν κοινωνίαν μὲ τὸν κεφαλαιούχον βιομήχανον. Οἱ αὐτοὶ ἄνθρωποι ποὺ καθιδρῶνουν σχέσεις συμφώνους μὲ τὴν ὑλικὴν παραγωγικότητα δημιουργοῦν καὶ ἄρχας, ιδέας, κατηγορίας συμφώνους μὲ τὰς κοινωνικὰς των σχέσεις... Οὕτως αἱ ιδέαι αὗται, αἱ κατηγορίαι αὗται εἶναι τόσον ὀλίγον αἰώνιαι, ὅσον καὶ αἱ σχέσεις τὰς ὁποίας ἐκφράζουν, εἶναι ἱστορικὰ καὶ ἐφήμερα προϊόντα»³.

Εἰς τὸ κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος (1848) ἐκδοθὲν ἐν Λονδίῳ ὑπὸ Μάρξ καὶ Ἐγκελς «Κομμουνιστικὸν Μανιφέστον», διακήρυξιν τοῦ τότε ἐν Λονδίῳ ἰδρυθέντος Ἑργατικοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος⁴, «Ὁμοσπονδίας Κομμουνιστῶν»⁵, διατυποῦται ἡ θεωρία αὕτη⁶, ἐτι δὲ εἰς ἔρθρα τοῦ Μάρξ : «Μισθωτῇ

λος τῆς κλασσικῆς φιλοσοφίας» (μετάφρ. Ζ. Ζαχαριάδης, Ἀθῆναι 1921), «Anti-Dühring» (μετάφρ. Χ. Καστρίτη, Ἀθῆναι 1928 καὶ μετάφρ. Α. Μιχαήλ, Ἀθῆναι 1937) «Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογενείας, τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ Κράτους» (μετάφρ. Α. Δ. Σίδερι, Ἀθῆναι 1928) ἀνέπτυξεν ὁμοίως τὴν θεωρίαν ταύτην.

2. Οὐτοπισταὶ σοσιαλισταὶ ὠνομάσθησαν τότε ἀπὸ τὸν Μάρξ καὶ Ἐγκελς οἱ σοσιαλισταὶ ἐκεῖνοι τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 19ου αἰῶνος, Γάλλοι κυρίως (Saint-Simon, Fourier, Proudhon) οἵτινες συνέθετον μίαν, κατὰ τὰς ιδέας των κοινωνίαν ἰσότητος καὶ δικαιοσύνης (ὡς οἱ παλαιότεροι οὐτοπισταὶ κοινωνικοφιλόσοφοι More, Campanella) καὶ ἐξήτουν ἀπὸ κυβερνήσεις, ἡγεμόνας, ἐκκλησίαν νὰ τὴν ἐφαρμόσουν ἀπευθυνόμενοι εἰς τὰ αἰσθητά καὶ τὴν καλὴν θέλησιν καὶ οὐχὶ ὡς ὁ Μάρξ εἰς τὰ συμφέροντα καὶ δὴ τῆς καταπιεζομένης ὑποτελοῦς καὶ ὑπὸ ἐκμετάλλευσιν τελούσης ἐργατικῆς τάξεως καὶ ἀναφερόμενοι εἰς τὴν φυσικὴν ἐξέλιξιν τοῦ καθεστῶτος τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας (βλ. Κ. Μάρξ-Φρ. Ἐγκελς, Τὸ Κομμουνιστικὸν Μανιφέστο (ἑλλ. μεταφρ.) Ἀθῆναι 1921 σελ. 64 κ.ε.

3. K. M a r x, La misère de la philosophie, Paris 1847, σελ. 99-100, βλ. καὶ K. M a r x, Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte (1852) (ἔκδ. 1922) «ἐπὶ τῶν διαφορῶν μορφῶν ἰδιοκτησίας, ὡς καὶ τῶν κοινωνικῶν ὁρῶν ζωῆς ὑψοῦται ὁλόκληρον ἐποικοδόμημα διαφορῶν καὶ ἰδιορρυθμῶς σχηματισμένων αἰσθημάτων, τρόπων σκέψεως καὶ θεωρίων ἐπὶ τοῦ βίου» (σελ. 34).

4. K. M a r x - Φ ρ. Ἐ γ κ ε λ ς, Τὸ Κομμουνιστικὸν Μανιφέστο (ἑλλ. μεταφρ.) Ἀθῆναι 1921.

5. βλ. πρόλογον Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου, σελ. ιδ'.

6. «Οἱ ιδέες τῶν ἀνθρώπων καὶ οἱ σημερινὲς ἀντιλήψεις των ὅσον καὶ οἱ ἀπόλυτες ἀρχαὶ αὐτῶν, μὲ μιά λέξιν ἡ συνειδησὴ τους μεταβάλλονται μαζὶ μὲ τίς συνθήκες τῆς ζωῆς τους, μαζὶ μὲ τὴν κοινωνικὴν τους ζωὴν. Ἡ ἱστορία τῶν ἰδεῶν τί ἄλλο δείχνει παρὰ ὅτι ἡ πνευματικὴ παραγωγὴ μεταμορφώνεται μαζὶ μὲ τὴν ψυχικὴ παραγωγὴ. Τὰ στοιχεῖα

ἐργασία καὶ Κεφάλαιον» εἰς τὸ περιοδικὸν «Neue Rheinische Zeitung, politisch-ökonomische Revue» (1849). Εἰς τὸ κατὰ τὸ ἔτος 1859 ἐκδοθὲν ἔργον τοῦ Μάρξ: «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» (Zur Kritik der politischen Ökonomie) παρατηρεῖ ὁ Μάρξ: «Τὸ γενικὸν συμπέρασμα ὅπου ἔφτασα καὶ ποῦ μοῦ ἐχρησίμευσε ἔπειτα ὡς ὁδηγικὴ γραμμὴ στὶς μελέτες μου μπορεῖ μὲ λίγα λόγια νὰ διατυπωθῇ ἔτσι: Στὴν κοινωνικὴ παραγωγὴ τῆς ζωῆς τοὺς οἱ ἄνθρωποι ἔρχονται σὲ σχέσεις καθωρισμένες, ἀναγκαῖες, ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴ θέλησὴ τους, σὲ σχέσεις παραγωγῆς, ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ μιὰ ὀρισμένη βαθμίδα ποὺ ἔχει φτάσει ἡ ἀνάπτυξις τῶν ὕλικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν παραγωγικῶν σχέσεων (σχέσεων ἐν τῇ παραγωγῇ) ἀποτελεῖ τὸ οἰκονομικὸν οἰκοδόμημα [τὴν οἰκονομικὴν διάρθρωσιν, Struktur] τῆς κοινωνίας, τὴν ὕλική, [reale] βάση ἐπάνω στὴν ὁποία ὑψώνεται [στηρίζεται] ἓνα νομικὸ καὶ πολιτικὸ ἐποικοδόμημα [Überbau] καὶ στὴν ὁποία ἀντιστοιχοῦν πάλι κοινωνικὲς μορφές συνείδησης (gesellschaftliche Bewusstseinsformen). Ὁ τρόπος τῆς παραγωγῆς τῆς ὕλικῆς ζωῆς καθορίζει τὴν ἐξέλιξιν τῆς κοινωνικῆς, τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἐν γένει. Τὸ τί εἶναι οἱ ἄνθρωποι δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὴν συνείδησίν τους, ἀλλὰ, ἀντίστροφα, τὸ κοινωνικὸν τους εἶναι καθορίζεται τὴ συνείδησίν τους. Ὅταν ἡ ἀνάπτυξις τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνίας φτάσῃ σ' ὀρισμένο βαθμὸν, οἱ δυνάμεις αὐτὲς ἔρχονται σὲ ἀντίφασι μετὰ τὰς παραγωγικὰς σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν ἢ γιὰ νὰ μεταχειρισθῶμε τὴ νομικὴ ἔκφρασι, μετὰ τὰς σχέσεις ιδιοκτησίας μέσα στὶς ὁποῖες ἕως τότε εἵχανε κινηθῇ. Οἱ σχέσεις αὐτὲς ἀπὸ μορφὰς ἀναπτύξεως (Entwicklungsformen) τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων γίνονται τώρα φραγμοὶ τους. Τότε ἀρχίζει μίξις μορφῇ κοινωνικῆς ἐπανάστασις. Μετὰ τὴν μεταβολὴν τῆς οἰκονομικῆς βάσεως ἀνατρέπεται περισσότερο ἢ ὀλίγωτερον τὸ τεράστιον ἐποικοδόμημα. Ὅταν ἀντικρύζωμε τέτοιαι ἀνατροπὲς πρέπει νὰ ξεχωρίζωμε τὴν ὕλικήν ἀνατροπὴν τῶν οἰκονομικῶν ὄρων τῆς ἀνατροπῆς — ποῦ πρέπει νὰ τὴν ἐξακριβώνομε πιστὰ μετὰ τὴν βοήθειαν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν — ἀπὸ τὰς νομικὰς, πολιτικὰς, θρησκευτικὰς, καλλιτεχνικὰς ἢ φιλοσοφικὰς μορφὰς μετὰ τὰς ὁποῖαι οἱ ἄνθρωποι συνειδητοποιοῦν τὴ σύγκρουσιν καὶ τὴν ἀποτελειώνουν (ausfechten). Ὅπως ἓνα ἄτομον δὲν τὸ κρίνομε ἀπὸ τὴν ἰδέαν ποὺ ἔχει γιὰ τὸν ἑαυτὸν του, ἔτσι καὶ μίξις ἐποχὴ ἀνατροπῆς δὲν μποροῦμε νὰ τὴν κρίνομε ἀπὸ τὴν συνείδησιν ποὺ ἔχει γιὰ τὸν ἑαυτὸν της. Ἐνα κοινωνικὸ καθεστὼς ποτὲ δὲν ἐξαφανίζεται προτοῦ ἀναπτυχθῶν ὅλες οἱ παραγωγικὰς δυνάμεις ποὺ μπορεῖ αὐτὸ νὰ χωρέσῃ καὶ ποτὲ δὲν παίρνουν τὴ θέσιν τοῦ καινούργιου καὶ ἀνώτερου παραγωγικὰς σχέσεις χωρὶς νὰ ὀριμᾶσουν

μᾶς νέας κοινωνίας σχηματίζονται μέσα στὴν παλαιὰ κοινωνία, ἡ διάλυσις τῶν παλαιῶν ἰδεῶν συμβαδίζει μετὰ τὴν διάλυσιν τῶν παλαιῶν ὄρων τῆς ζωῆς» (Κομμουνιστικὸν Μανιφέστο» (ἐκδ. 1921) σελ. 58.

μέσα στοὺς κόλπους τῆς ἰδίας τῆς παληᾶς κοινωνίας... Ὁ ἄσιατικός, ὁ ἀρχαῖος, ὁ φεουδαλικὸς καὶ ὁ νεώτερος τρόπος παραγωγῆς μποροῦμε νὰ ποῦμε πὺ εἶναι οἱ προοδευτικὲς ἐποχὲς τῆς οἰκονομικῆς διαμόρφωσης τῆς κοινωνίας...»⁷.

Κατὰ τὴν θεωρία λοιπὸν ταύτην τοῦ Μάρξ, ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος ἰθύνεται, κατ' ἀρχήν, ἀπὸ τὴν σχέσιν τῶν εἰς τὴν διάθεσίν της ὑλικῶν ἐκάστοτε μέσων συντηρήσεως (τῶν εἰς τὴν διάθεσίν της παραγωγικῶν δυνάμεων) καὶ τοῦ βαθμοῦ — τεχνικῆς — ἀποδοτικῆς ἐκμεταλλεύσεως πρὸς τὰς ἀνάγκας τοῦ ἐκασταχοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ προσαρμογὴ του πρὸς τὸ περιβάλλον, ἡ τεχνικὴ του πρόοδος αὐξάνουν τὰς εἰς τὴν διάθεσίν του παραγωγικὰς δυνάμεις. Ὑψουμένου δὲ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ πολιτισμοῦ πληθύνονται καὶ αἱ κατ' ἄτομον καὶ κατ' ὁμάδας ἀνάγκαι. Αἱ ἀνάγκαι δ' αὖται, ὑλικάι (συντηρήσεως) καὶ πνευματικάι καὶ ψυχικάι ἀκόμη (καλλιτεχνικαὶ κλπ.) ἱκανοποιοῦνται δι' οἰκονομικῶν ἀγαθῶν (ὑλικῶν μέσων συντηρήσεως καὶ ἐρεῦνης καὶ ψυχικῆς ἀπολαύσεως, ἐπιστημονικῶν καὶ ἄλλων ὀργάνων, προϊόντων τῆς χρήσεως παραγωγικῶν δυνάμεων).

Ἄλλ' ἀφ' ὅτου ὁ θεσμὸς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς ἐχώρισε τοὺς ἀνθρώπους εἰς ἰδιοκτῆτας, κατόχους τῶν μέσων τούτων παραγωγῆς (παραγωγικῶν δυνάμεων) καὶ εἰς ἀκλήρους, ἐστερημένους τῶν μέσων τούτων καὶ ἐδημιούργησε τὴν ἀνάγκην τῶν ἀκλήρων νὰ ἐργάζωνται ὑπὸ τοὺς κατόχους τῶν μέσων τούτων παραγωγῆς τῶν ἀγαθῶν ἡ ἱστορία ὁλόκληρος κοινωνιῶν, λαῶν, ἐθνῶν κινεῖται κατὰ τὰς ὑπὸ τοὺς ἔνω δρους (κατανομὴ τῶν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου παραγωγικῶν δυνάμεων μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ συνόλου τούτου) δημιουργουμένας ἐν τῇ παραγωγῇ τῶν ἀγαθῶν σχέσεις μεταξὺ τῶν συνεργούντων εἰς τὴν παραγωγὴν καὶ διάθεσιν τῶν παραγομένων ἀγαθῶν, σχέσεις ἀποτελοῦσας τὴν βάσιν τοῦ πλέγματος τῶν σχέσεων συμβιώσεως, τῶν κοινωνικῶν σχέσεων τῶν συμβιούντων συνανθρώπων. Καὶ αἱ σχέσεις αὗται αἱ ἀφετηρίαν οὕτως ἔχουσαι τὸν οἰκονομικὸν βίον καὶ τὴν ἐξυπηρέτησιν αὐτοῦ πρωτίστως ἐκδηλοῦσαι διαμορφώνουν θεσμούς, ἐθιμικὰς σχέσεις, ἠθικὰς ἐπιταγὰς, νομικοὺς κανόνας ἀναγκαστικῆς ἰσχύος, κρατικὰς ἐπιταγὰς (τοῦ φυλάρχου, ἀρχηγοῦ τῶν κρατούντων εὐπατριδῶν, τῶν ὁπωσδήποτε ἀσχούντων πολιτικὴν ἐξουσίαν) καὶ διαπλάσσουν κατὰ βάσιν, ἀντίστοιχον ἀτομικὴν καὶ ὁμαδικὴν νοοτροπίαν τῶν συμβιούντων, καὶ ἰδέας, κόσμον τῶν ἀξιῶν καὶ κοινωνικῶν ἀξιολογήσεων⁸.

7. Κ. Μάρξ, Κριτικὴ τῆς Πολιτ. Οἰκονομίας (ἑλλην. μετάφρ. Γ. Δούμα καὶ Π. Πουλιόπουλου, Ἀθῆναι 1927, σελ. 13 κ.ε., βλ. καὶ Κ. Μάρξ, Τὸ Κεφάλαιον (ἑλλην. μετάφρ. Γ. Σκουριώτη, Ἀθῆναι 1954 Α' σελ. 306, 391, 535 κλπ.

8. Ἡ θεμελιώδης ἰδέα πὺ κυριαρχεῖ μέσα στὸ Μανιφέστο (εἰς τὸ Κομ. Μανιφέστο 1847) λέγει ὁ Ἐγκελς (εἰς πρόλογον τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1883 ἐκδόσεως τοῦ Μανιφέστου) εἶναι ὅτι τὴ βάσιν τῆς πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ἱστορίας μιᾶς ἱστορικῆς ἐποχῆς τὴν ἀπο-

Τοῦ καθεστῶτος δὲ τούτου τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἐντεῦθεν οἰκονομικῆς ἀνισότητος, προκαλοῦντος ἀγῶνας μεταξύ κοινωνικῶν ομάδων μὲ ἀντίθετα συμφέροντα, συνειδητοποιουμένων δὲ τῶν ἀντιθέσεων τούτων εἰς τοὺς ταξικοὺς ἀγῶνας, ἡ καθ' ὁμάδας νοοτροπία καὶ ἀξιολογία κατοπτρίζει τὰ ταξικά τῶν ἀντιμάχων τάξεων ἐνδιαφέροντα καὶ τὰ εἰς τοὺς ἀγῶνας τῶν τούτους ἐπιδιωκόμενα συμφέροντα. Καὶ οἱ ταξικοὶ οὗτοι ἀγῶνες ἰθύνουν, κατὰ βάσιν, καὶ τοὺς πολιτικούς καὶ τοὺς κοινωνικοὺς ἀγῶνας, τὴν ἐξέλιξιν τοῦ δικαίου, τὰς μορφὰς τοῦ κράτους, τοὺς κρατικούς σκοποὺς, τὴν ἐφαρμοζομένην ἠθικὴν καὶ τὰς ἀνακυπτούσας ἰδεολογίας. Οὕτως ἡ ἱστορία εἶναι Ἰστορία πάλης τῶν τάξεων⁹.

Ἄλλ' αἱ παραγωγικαὶ αὐταὶ δυνάμεις τῆς κοινωνίας, ἐφ' ὧν, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, οἰκοδομοῦνται αἱ παντοῖαι ἀλλ. ἡλ. ἀνθρώπιναι σχέσεις, δὲν μένουν ἀμετάβλητοι, ἀνεξέλικτοι ἐν τῇ ροῇ τοῦ χρόνου. Ὁ ἄνθρωπος ἐπινοεῖ τέχνας, κατασκευάζει τεχνικὰ μέσα, ἐργαλεῖα, μηχανάς, ὅργανα, κατὰ τὰς ἐπιβαλλομένας αὐτῷ ἐν τῷ ἀγῶνι τῆς ζωῆς ἀνάγκας διὰ νὰ αὐξήσῃ τὰ μέσα ποῦ ἐξυπηρετοῦν αὐτόν, τροποποιῶν καὶ τελειοποιῶν αὐτὰ διὰ νὰ αὐξήσῃ τὴν ἀποδοτικότητα τῶν, νὰ προσαρμολογήσῃ πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς ὁρους τῆς ζωῆς — κοινωνικῆς συμβιώσεως — συστηματοποιῶν τὴν γνῶσιν (ἐπιστῆμην) καὶ προάγων αὐτήν. Ἡ ἀνάπτυξις αὕτη τῶν τεχνικῶν μέσων, αἱ μεταβολαὶ αὐτῶν μεταβάλλουσιν τὴν ἔκτασιν καὶ τὸν τρόπον ἐκμεταλλεύσεως τῶν διαθεσίμων μέσων, τὴν κατανομήν τῆς καταβλητέας ἐργασίας καὶ τὰς ἐν τῇ παραγωγῇ μεταξύ τῶν συνεργούντων εἰς αὐτήν σχέσεις, διαφοροποιοῦν συμφέροντα καὶ καταστάσεις καὶ δημιουργοῦν νέας οἰκονομικὰς — σχέσεις ιδιοκτησίας, σχέσεις ἐργασίας — κοινωνικὰς σχέσεις, ταξικὰς διαφοράς, νέαν νοοτροπίαν τῶν ἀντιμάχων (ιδιοκτητῶν τῶν παραγωγικῶν μετὰ τῶν ἀκλήρων), ἀλλὰ συνεργούντων πρὸς παραγωγὴν τῶν μέσων τῆς ζωῆς (ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν) συνανθρώπων. Οὕτως ἡ τεχνικὴ ὁργάνωσις τῆς παραγωγῆς τῶν ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν (γεωργικῆς, βιομηχανικῆς κλπ.), ἡ ἐξέλιξις τῶν ἐν τούτῳ χρησιμοποιουμένων τεχνικῶν μέσων, ἡ ἐντεῦθεν διαμόρφωσις τῶν οἰκονομικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ἐν τῇ παραγωγῇ, τῇ κυκλοφορίᾳ καὶ τῇ καταναλώσει τῶν ἀγαθῶν¹⁰ κινοῦν τὴν ὅλην ἐξέλιξιν τῆς κοινωνικῆς διαρθρώσεως καὶ τῆς

τελοῦν ἡ οἰκονομικὴ παραγωγὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ διαφορά τῶν ἀνθρώπων ποῦ ἀναγκαστικὰ σὲ κάθε ἐποχὴ γεννιέται ἀπὸ τὴν πρώτην. Ἐπίσης ὅτι, μετὰ τὴν διάλυση τῆς ἀρχαίας κοινωνικῆς ιδιοκτησίας τῆς γῆς, ὁλόκληρος ἡ ἱστορία εἶναι ἱστορία ἀγῶνων τάξεων ποῦ πιέζονται καὶ τάξεων ποῦ πιέζουν, ποῦ κυβερνοῦνται καὶ κυβερνοῦν σ' ὁποιονδήποτε βαθμὸ κοινωνικῆς ἀναπτύξεως ἔχουν φτάσει ἡ μία ἢ ἡ ἄλλη» (Τὸ Κομμουν. Μανιφέστο, Ἀθῆναι 1921, σελ. ιβ').

9. «Ὅλη ἡ ἱστορία κάθε ἀνθρωπίνης κοινωνίας ἕως σήμερα εἶναι ἱστορία πάλης τάξεων» (Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο, σελ. 20).

10. Βλ. καὶ καθ. E. S e l i g m a n, L'interprétation économique de l'histoire (γαλλ. μετάφρ. H. Barraut) Paris 1911.

πνευματικῆς ἐντεῦθεν ἀναπτύξεως τοῦ πολιτισμοῦ καθ' ὅλου καὶ ἰθύνουν τὴν ἱστορίαν τῶν λαῶν. Καὶ ἡ ὕλιστικὴ αὕτη θεωρία ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας, τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι καθ' ἣν οἱ οἰκονομικοὶ ὁροὶ (τεχνικοὶ καὶ κοινωνικοὶ) παραγωγῆς τῶν ἀγαθῶν διαμορφώνουν ἐν τελικῇ ἀναλύσει τὸν κοινωνικὸν βίον καὶ τὴν ἐξέλιξιν αὐτοῦ καθ' ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις του καὶ ἰθύνουν κατὰ βάσιν καὶ εἰς τὰς μεγάλας γραμμὰς αὐτῆς τὴν ἱστορίαν τῶν ἀνθρώπων ἐκλήθη ἱστορικὸς ὕλισμός ^{11 12 13}.

Ἱστορικὸς ὅθεν νόμος — νόμος τῆς ἱστορίας, διχομορφῶν καὶ μεταβάλλων τὸ πρόσωπον τῆς ἱστορίας τῶν λαῶν — εἶναι, κατὰ τὴν θεωρίαν αὐτήν ἡ

11. G. Gentile, La filosofia di Marx, Pisa 1896. Art. Labriola, Materialismo storico, Roma 1896. B. Croce, Materialismo storico e economia marxista, Palermo 1907. H. Hamacher, Das philosophisch-ökonomische System des Marxismus, 1903. Max Adler, Marx als Denker, 1908. Τοῦ αὐτοῦ. Grundlegung der materialistischen Geschichtsauffassung, Wien (ä.u.). Paul Lafargue, Le déterminisme économique. Paris 1909. P. Seligman, 3^{ος} ἀν. A. Loria, Le basi economiche della costituzione sociale, Torino 1913. R. Mondolfo Le materialisme historique d'après Engels, Paris 1917. H. Cunow, Die Marx'sche Geschichts-Gesellschafts- und Staatstheorie, Tom 2, Berlin 1920-21. Α. Δ. Σίδερι, Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός, Ἀθήναι 1925. Karl Kautsky, Die materialistische Geschichtsauffassung I-II, Berlin 1927. H. See, Materialisme historique et interprétation économique. Paris 1927. W.I. Lenin, Materialisme et empiriocriticisme, Paris 1927. D. D. Cole, Marxism, New York 1930. Π. Κανελλόπουλος, Κάρλ Μάρξ, Ἀθήναι 1931. K. Federn, The materialistic conception of history, London 1939. H. Lefevre, Le materialisme historique, Paris 1947. M. Bóber, Karl Marx's interpretation of history, London 1953. J. Berlin, Karl Marx, London 1963. M. Conforth, Historical materialism, London 1953. Ν. Μπουχάριν, Θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ (μετάφρ. Φ. Ὀρφανῶ) Ἀθήναι 1927. Ν. Λένιν, Ὁ Κάρλ Μάρξ καὶ ἡ θεωρία του (μετάφρ. Π. Ἀγγελοπούλου καὶ Γ. Παπανικολάου) Ἀθήναι 1956. R. G. A. Gandy, Karl Marx, Paris 1965.

12. Κατὰ τὸν καθ. Seligman, ἡ θεωρία αὕτη ὁρθέτερον εἶναι νὰ λέγεται οἰκονομικὴ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας καὶ ὅχι ὕλιστικὴ διὰ νὰ μὴ συγχέεται μὲ τὰς ἐρμηνείας τοῦ φυσικοῦ ὕλισμοῦ ποὺ εἶναι μηχανιστικαὶ θεωρίαι. Προσθέτει ἐπίσης ὁ καθ. Seligman ὅτι νύξεις περὶ τῆς αἰτιώδους σχέσεως οἰκονομικοῦ καὶ πολιτικοῦ καθεστώτος εὐρίσκομεν παρὰ Harrington (The Commonwealth of Oceania 1956), (Ε. Seligman, 3^{ος} ἀν. σελ. 158), κατὰ δὲ τὸν καθ. Ach. Loria τοιαύτας νύξεις εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὸν Ἀριστοτέλη («Πολιτικά» ὅπου περὶ Φαλέα τοῦ Χαλκηδονίου) καὶ εἰς τοὺς Harrington, Locke, Davenant καὶ Stewart καὶ παρὰ τῷ Ἀδάμ Σμιθ (A. Loria, Le basi economiche κλπ. σελ. 543). Οἰκονομικὴν ἐρμηνείαν τῆς ἱστορίας εὐρίσκομεν καὶ παρὰ τῷ ἀναφερθέντι Ἀραβί ἱστορικῷ Ἱμπν Χαλδούν (βλ. ἀν. σελ. 1 σημ. 4). Καὶ ὁ ἡμέτερος Πέτρος Βράβας, καθ. φιλοσοφίας εἰς τὴν πάλαι Ἰόνιον Ἀκαδημίαν ἐπισημαίνει τὴν σχέσιν μεταξύ κατανομῆς ἰδιοκτησίας καὶ μορφῆς κυβερνήσεως, εἰς διάλεξιν του ἐν Κερκύρα (1845), βλ. Α. Δ. Σίδερι, Οἰκονομία καὶ Δίκαιον, Κέρκυρα 1962 (ἀνάτυπον ἐκ τῶν «Κερκυραϊκῶν Χρονικῶν» 1962).

13. Περί τῆς ὀνομασίας τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ ὡς οἰκονομικοῦ ὕλισμοῦ, οἰκονομικοῦ ντετερμινισμοῦ, διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ βλ. K. Kautsky, 3^{ος} ἀν. σελ. 19, 29 κ.ε.

σχέσις τῆς ἐξελίξεως τῆς οἰκονομίας — τοῦ συνόλου δηλ. τῶν ἐκ τῆς οἰκονομικῆς διαρθρώσεως οἰκονομικῶν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων σχέσεων, ὡς ταύτας διέπει ἡ τεχνικὴ ἐξέλιξις τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων — πρὸς τὴν ἐντεῦθεν ἐξελίξιν τῶν λοιπῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Εἰς μεγάλας γραμμάς νομοτέλεια τοῦ ἱστορικῶς γίγνεσθαι κυρία αἰτία τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἱστορικοῦ βίου εἶναι ἡ μεταβολὴ τῶν οἰκονομικῶν ὄρων τοῦ βίου, αἰτιαζομένη ἐκ τῆς μεταβολῆς τῶν παραγωγικῶν τοῦ πλούτου (ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν) δυνάμεων ἐκ τῆς τεχνικῆς ἐξελίξεως αὐτῶν. Καὶ τὴν ἐξελίξιν ταύτην τῆς ἱστορίας των πραγματοποιοῦν οἱ ἄνθρωποι συνειδητοποιοῦντες τὰς τῆς οἰκονομίας μεταβολάς, μεταβάλλοντες ἢ διαμορφοῦντες ἀνυπόλογους κοινωνικὰς σχέσεις. παλαιότερες καθ' ὁμάδας (τάξεις) ἐντὸς τῶν διαπλασσομένων ἐκ τῶν μεταβολῶν τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν τοῦ βίου τῶν διαφόρων κοινωνικῶν στρωμάτων, τάξεων, ὁμάδων. Οἱ ἀγῶνες ἀκλήρων κατὰ τῆς ὑπεροχῆς ἢ πίεσεως τῶν κρατούντων τὰ μέσα παραγωγῆς, τοὺς πόρους τῆς ζωῆς, ἢ ἀντίστασις, ὑποχώρησις, ἐπιθετικὴ ἐπιστροφή τούτων αἰτιάζουσι, κατὰ βάσιν, τὴν δημιουργίαν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τὴν διάπλασιν θεσμῶν, τὴν κίνησιν ἰδεῶν καὶ ἰθύνουν τὴν ἐξελίξιν τῆς ἱστορίας τῶν λαῶν ¹⁴. Αὕτη ἡ περὶ τῆς κυρίας αἰτίας τῆς ἰθύνουσης τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας ἱστοριοῦλιστικὴ θεωρία τοῦ Μάρξ ¹⁵. Ἀποτελεῖ οὕτω ἡ θεωρία αὕτη ὑπόθεσιν ¹⁶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας εἰσαχθεῖσαν ὑπὸ τῶν Μάρξ καὶ Ἑγκελς. Ἡ ἐπαλήθευσις τῆς κεῖται ἐν τῇ ἀναδρομικῇ μελέτῃ τῶν ἐπαλλήλων φάσεων τῆς ἱστορίας καὶ τῇ διαπιστώσει τῶν σχέσεων οἰκονομίας καὶ λοιπῶν κοινωνικῶν φαινομένων καὶ ἐν τῇ κριτικῇ ἐμβαθύνει εἰς τὸν σύγχρονον βίον τῶν ἐθνῶν καὶ διακριβώσει τοῦ κυριάρχου ρόλου τῆς ἐξελίξεως τῆς οἰκονομικῆς διαρθρώσεως ἐπὶ τὴν διαπλασσομένην ἐν τῇ κοινωνίᾳ πραγματικότητά ^{16α}.

Προφανῶς ἡ ἐπὶ τοῦ Μάρξ ἐπίδρασις τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου τοῦ Hegel ἄλλ' ἐν ὑλιστικῇ ὁμως ἐφαρμογῇ. Διαλεκτικὴ ἐξέλιξις τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς οἰκονομίας ἄγουσα εἰς νέας ἐν τῇ παραγωγῇ σχέσεις καὶ νέας ἐντεῦθεν συνολικὰς κοινωνικὰς σχέσεις (ἐκ τῆς ἀντιθέσεως εἰς τὴν σύνθεσιν). («Ἡ διαλεκτικὴ μου μέθοδος», ἔγραφεν ὁ Μάρξ εἰς τὸν ἐπίλογον τῆς β' ἐκδόσεως

14. «Ὅλη ἡ ἱστορία καθὲ ἀνθρωπίνης κοινωνίας ἕως σήμερον εἶναι μία ἱστορία πάλης τάξεων... πότε σκεπασμένης, πότε φανερῆς» (Κομμουν. Μανιφέστο σελ. 28).

15. «Ἡ ἐπ' αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Μάρξ στηριχθεῖσα πρακτικὴ πολιτικὴ (τοῦ κόμματος τοῦ προλεταριάτου) δὲν εἰσέρχεται εἰς τὴν ἐνταῦθα ἐρευναν τῆς θεωρίας ὡς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας.

16. Βλ. ἀνωτ. σελ. 5 σμ. 23.

16α. «Ἡ διαλεκτικὴ τῶν ταξικῶν ἀνταγωνισμῶν κινεῖ τὴν ἱστορίαν. Ὁ θεμελιώδης νόμος τῆς ἐξελίξεως τῆς ἱστορίας εἶναι λοιπὸν ὁ νόμος τῆς ἀναγκαιᾶς ἀντιστοιχίας τῆς καταστάσεως τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῶν ἐν τῇ παραγωγῇ σχέσεων» (R. G a r a n d y, ἔκθ' ἀν. σελ. 97, 136 κ.ε.).

τοῦ «Κεφαλαίου» (1873), «εἶναι στή βάση της ὅχι μονάχα διαφορετικῇ ἀπὸ τὴν 'Εγελιανήν, ἀλλ' ἀπολύτως ἀντίθετή της. Διὰ τὸν 'Εγελὸ ἡ κίνησις τῆς σκέψεως, ποῦ μάλιστα τὴ μεταμορφώνει σὲ ἓνα αὐτοῦπόστατο ἀντικείμενον μὲ τὸ ὄνομα 'Ιδέα εἶναι δημιουργὸς τοῦ πραγματικοῦ, ποῦ μόνον τὴν ἐξωτερικὴν της ἐμφάνισιν ἀποτελεῖ. Γιά μένα, ἀντίστροφα, τὸ ἰδεατὸ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ ὕλικὸ στοιχεῖο μεταφερόμενον καὶ μεταφρασμένο μέσα στὸ ἀνθρώπινον κεφάλιν»¹⁷. Καὶ εἰς τὴν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν 'Εγκελς ἔγραφεν ὁ Μάρξ «'Αν ξανάβρισκα καιρὸ διὰ τοιαύτας ἐργασίας θὰ ἐξέθετα εὐχαρίστως εἰς δύο - τρία τυπογραφικὰ φύλλα ὑπὸ μορφήν προσιτὴν εἰς τὸν κοινὸν νοῦν πᾶν τὸ ἔλλογον τῆς μεθόδου τοῦ Hegel, ὅπερ οὗτος κατέστησε μυστικισμὸν¹⁸,¹⁹. 'Ο γνωστὸς σύγχρονος φιλόσοφος Bertr. Russel παρατηρεῖ ἐπὶ τούτου: 'Ο Μαρξισμὸς ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως εἶναι προῖον τοῦ φιλοσοφικοῦ ριζοσπαστισμοῦ συνεχίζοντος τὸν ρασιοναλισμὸν καὶ τῆς ἀντιθέσεώς του πρὸς τοὺς ρωμαντικούς. 'Απὸ ἄλλης ἀπόψεως εἶναι ἀναβίωσις τοῦ ὕλισμοῦ μὲ νέαν ἐρμηνείαν αὐτοῦ καὶ συσχετίσις του μὲ τὴν ἱστορίαν. 'Απὸ ἄλλης ἀπόψεως εἶναι διάδοχος τοῦ 'Εγέλου... ὁ Μάρξ, ὀνομάζει ἑαυτὸν ὕλιστήν, ἀλλ' οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τῶν ὕλιστῶν τοῦ 18ου αἰῶνος. 'Ο ἰδικὸς του ὕλισμός ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ 'Εγέλου (διαλεκτικὸς ὕλισμός) διαφέρει σημαντικῶς τοῦ κατὰ παράδοσιν ὕλισμοῦ. 'Ο παλαιὸς ὕλισμός, λέγει ὁ Μάρξ, ἐσφαλμένως ἐθεώρει τὴν αἰσθησιν ὡς παθητικὴν. Κατὰ τὸν Μάρξ αἰσθησις, ἀντίληψις, εἶναι ἀλληλεπίδρασις ἀντικειμένου - ὑποκειμένου... ἡ γνῶσις, ὡς παθητικὴ θεώρησις εἶναι ἀφαίρεσις ἐξω τῆς πραγματικότητος. Οὕτω, προσθέτει ὁ B. Russel, ὁ Μάρξ εἶναι ὁ πρῶτος φιλόσοφος ὅστις ἠρεύνησε χριτικῶς τὸ πρόβλημα τῆς ἀληθείας ἀπὸ δυναμικῆς πρακτικῆς (activist) ἀπόψεως. 'Η τοῦ Μάρξ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας εἶναι μῦγμα 'Εγελιανῆς φιλοσοφίας καὶ 'Αγγλικῆς Οἰκονομικῆς. 'Ὡς ὁ 'Εγελος οὕτω καὶ ὁ Μάρξ πιστεύει ὅτι ὁ κόσμος ἐξελίσσεται κατὰ διαλεκτικὸν τρόπον, ἀλλὰ διαφωνεῖ πρὸς τὸν 'Εγελον διὰ τὰς κινούσας τὴν ἐξέλιξιν δυνάμεις²⁰. Τέλος ὁ ἐν 'Οξφόρδῃ καθηγητῆς Isahia Berlin παρατηρεῖ: ὁ

17. Κ. Μάρξ, Τὸ Κεφάλαιον (ἑλλην. μετάφρ. Γ. Σκουριώτη) 'Αθήναι 1954, σελ. μ'.

18. K. Marx - F. Engels, *Ausgewählte Briefe*. Berlin 1953 σελ. 21.

19. «Οὕτως ἡ ὕλιστικὴ διαλεκτικὴ οὕσα ἡ ἐπιστήμη τῶν γενικῶν νόμων τῆς ἐξελίξεως τῆς φύσεως καὶ τῆς κοινωνίας εἶναι συγχρόνως λογικὴ καὶ θεωρία τῆς γνώσεως τῶν νόμων τῆς σκέψεως. 'Ο νόμος λ.χ. τῆς ἐνότητος καὶ τοῦ ἀγῶνος τῶν ἀντιθέτων εἶναι ὁ νόμος τῆς φύσεως καὶ οὕτω νόμος τῆς γνώσεως καὶ τῆς διαλεκτικῆς λογικῆς (M. Rosenthal, *Le probleme de la dialectique dans le Capital de Marx*, Paris 1959 σελ. 12. Βλ. διὰ μακρῶν τὴν διαλεκτικὴν τοῦ Μάρξ ἐν τῇ διὰ τῆς μεταβολῆς τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ κοινωνικοοικονομικῶν ἐν τῇ παραγωγῇ σχέσεων διαλεκτικῇ ἐξελίξει τῆς κοινωνίας (Θέσις - 'Αρνήσις = σύνθεσις) εἰς Marx Adler, *Die solidarische Gesellschaft*, Wien (ἑ.γ.) Κεφ. Ε' *Die Dialektik*, σελ. 113 κ.ε., βλ. G. Lukas, *Histoire et conscience. Essai de dialectique marxiste* (γαλ. μετ. K. Axelos & J. Bois) Paris 1953.

20. B. Russel, ἐνθ' ἄν. σελ. 810-817 βλ. καὶ A. Castell, ἐνθ' ἄν. σελ. 467

σκελετός της ιστορικούλιστικής θεωρίας είναι ο 'Εγελιανισμός... άλλ' ενώ κατά τον 'Εγελον ή ουσία των καταστάσεων εις την διαδοχήν των όποίων έγκειται ή ιστορία είναι το αιώνιον παγκόσμιον πνεύμα... ο Μάρξ άκολουθών τον Feuerbach κατηγορεί τοϋτο ώς μυστικοπαθές εξ ου ουδεμία γνώσις είναι δυνατή. Καί υποστηρίζει ο Μάρξ ότι άφοϋ τά έρευνώμενα φαινόμενα είναι τοϋ κοινωνικοϋ βίου ή εξήγησίς των πρέπει να στηριχθ ή εις την φύσιν τοϋ κοινωνικοϋ περιβάλλοντος, όπου ο άνθρωπος άσκει τον βίον του, εις το πλέγμα τοϋτο ιδιωτικών και δημοσίων σχέσεων. Είς το έρώτημα ποίαι είναι αί δυνάμεις των κοινωνικών συγκρούσεων ο Hegel υπέθετεν ότι εις τον νεώτερον κόσμον αί δυνάμεις αύται είναι τά έθνη, άτινα παριστάνουν την εξέλιξιν ειδικών πολιτισμών ή ή επικράτησις της 'Ιδέας. 'Ο Μάρξ άκολουθών τον Saint-Simon και τον Fourier άπήντησεν ότι αί δυνάμεις αύται είναι κοινωνικοοικονομικάί... 'Ιστορία, κατά Μάρξ, είναι άγων τοϋ ανθρώπου πρὸς πραγμάτωσιν των ανθρώπινων δυνατοτήτων. 'Ο άνθρωπος επιτυγχάνει να κυριαρχήσ η τοϋ έξωτερικοϋ κόσμου δια της έπ' αύτοϋ εργασίας του, όπου έννοϋται θέλησις, σκέψις, και πράξις, θεωρία και πρακτική. 'Η εργασία μεταβάλλει και τον κόσμον και τον εργαζόμενον άνθρωπον ²¹.

'Ο δ' έν Σορβόννη καθ. της Κοινωνιολογίας G. Gurvitch κρίνων έν γένει το με πρωτοτυπίαν, ώς λέγει, και έξαιρετικήν σκέψιν έργον τοϋ «οίκονομολόγου, ιστορικοϋ και φιλοσόφου K. Μάρξ», όπερ, ώς προσθέτει, έστηρίχθη εις τούς Γάλλους Saint-Simon και Proudhon και τον Γερμανόν Feuerbach προσθέτει επίσης ότι ο Μάρξ «ώλοκλήρωσε τās κατά μέρος έκδηλώσεις της κοινωνικῆς πραγματικότητος εις συνολικά πλαίσια (cadres totaux), ών ή έρμηνεία άναζητητέα εις τά όρια ιστορίας και διαρθρωτικῆς (strukturelle) άναλύσεως». Τήν διαλεκτικήν τοϋ Μάρξ, χαρακτηρίζει ο καθ. Gurvitch «ώς μέσον δια να καταλήξ η εις μίαν μη δογματικήν κοινωνιολογίαν» ²².

κ.έ. Παρά ταϋτα, δέν δύναται να άμφισβητηθ ή έπὶ τοϋ Μάρξ επίδρασις της υπό την επήρειαν τοϋ 'Αγγλικοϋ έμπειρισμοϋ (Locke, Hume) (18ος αίων) άναπτυχθείσης έν Γαλλία ύλιστικής φιλοσοφίας (18ος Αίων), εκπροσωπούμένης κυρίως υπό τοϋ Γάλλου Ιατροϋ La Mettrie, των Γερμανικῆς καταγωγῆς, άλλ' έν Παρισίοις δρασάντων D'Holbach και Helvetius. Οϋτως ο Helvetius έδιδασκεν ότι το πνεύμα είναι μέσον δια να επιτυγχάν η ο άνθρωπος τά κατ' αύτον εύρεσστα αύτῳ και να άποφεύγ η τά δυσάρεστα. 'Η περιέργεια άναπτύσσουσα την προσοχήν ιδύνει την πρακτικήν ζωήν τοϋ ανθρώπου. «On devient stupide des qu'on cesse d'être passionné». 'Η φυσική αίσθητικότης είναι ή καταγωγή της πνευματικῆς διαφοράς των ανθρώπων. Καί ή διαφορά αύτη δέν όφείλεται εις το πνεύμα, άλλ' άνάλόγως πρὸς το πῶς οί άνθρωποι έκτιμούν τούς ανθρώπους, το πῶς δέ τοϋτο είναι άνάλογον πρὸς το πῶς ζοϋν έν τη κοινωνία... ('Η Κοινωνία έμπνέει τά πάθη ποϋ διαμορφώνουν το πνεύμα. (Helvetius, Oeuvres I-II. De l'esprit, Paris 1795. IX. De l'homme de ses facultés et son éducation, Paris 1795. E. Brehier, Histoire de la philosophie. Paris 1929 σελ. 274 κ.έ. 432.

21. Isahia Berlin, έθ' άν. σελ. 123 κ.έ.

22. G. Gurvitch, Traité de Sociologie, Paris 1958, Τόμος Α' σελ. 37 κ.έ.

Ὁ αὐτὸς καθηγητὴς Gurvitch παρατήρησεν ἐπίσης ὅτι «αἱ διαρθρωτικαὶ συνθέσεις τοῦ Μάρξ ταυτίζονται, κατὰ προτίμησιν, ἀφ' ἐνὸς μὲν μὲ τὰς ἱστορικὰς μεταβολάς, ἀφ' ἑτέρου δὲ μὲ τὰς ἐπαναστατικὰς κρίσεις, αἵτινες πραγματοποιοῦνται εἰς τοὺς ὁμαδικοὺς ἀγῶνας, οἵτινες δημιουργοῦν καὶ ἀναδημιουργοῦν τὴν κοινωνίαν καὶ τὸν ἄνθρωπον, προσαρμόζουσιν τὰς κοινωνικὰς σχέσεις πρὸς τὰς παραγωγικὰς δυνάμεις καὶ ἐμφανίζονται εἰς τοὺς ταξικοὺς ἀγῶνας . . . Ἡ διαλεκτικὴ, κατὰ τὸν Μάρξ, εἶναι πρῶτον αὕτη αὕτη ἡ κίνησις τῆς οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἱστορικῆς πραγματικότητος . . . Εἶναι διαλεκτικὴ τῶν ἐπαναστατικῶν συνθέσεων, διαλεκτικὴ μεταξὺ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῶν ἐκ τῆς παραγωγῆς σχέσεων καὶ συνειδητοποιήσεως αὐτῶν, διαλεκτικὴ τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ τῶν ἀγώνων των, τῶν μεταβαλλομένων ρόλων των καὶ τῶν ἀγώνων των, τοῦ ἀριθμοῦ των καὶ τῶν ἐσωτερικῶν διαιρέσεών των, διαλεκτικὴ τοῦ οἰκονομικοῦ βίου γενικῶς καὶ τοῦ καπιταλιστικοῦ οἰκονομικοῦ βίου ἰδιαιτέρως, διαλεκτικὴ τῆς κοινωνίας ὡς συνόλου καὶ τῶν τμημάτων της . . . Ἡ διαλεκτικὴ κίνησις εἶναι κίνησις πραγματικὴ χαρακτηρίζουσα τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα καὶ μέθοδος συλλήψεως τῆς πραγματικῆς κοινωνικῆς κινήσεως ²³, ²⁴.

Κριτικὴ ἡσκήθη κατὰ τῆς οἰκονομικῆς ταύτης ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας. Πλὴν τῆς διατυπωθείσης ἀρνήσεως ὅτι ὑπάρχουν νόμοι ἰθύνοντες τὸν ροὺν τῆς ἱστορίας ²⁵ κατεκρίθη ἡ θεωρία αὕτη ὡς μηχανικὴ, μοιρολατρικὴ, ὡς παραβλέπουσα τὴν δύναμιν τῶν ἰδεῶν, τὰς πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς ἐν γένει δυνάμεις καὶ τὴν πρὸσωπικότητα καὶ τὴν δημιουργικὴν δρᾶσιν τῶν μεγάλων ἀνδρῶν. Ἄλλ' ἡ κριτικὴ αὕτη δὲν φαίνεται βάσιμος. Ἡ θεωρία τοῦ Ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ οὔτε μηχανικὴ εἶναι, οὔτε μοιρολατρικὴ. Δὲν ἀρνεῖται, ὡς εἶδομεν, τὴν δύναμιν τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν πνευματικῶν δημιουργημάτων ἐν γένει, ἀλλὰ τὸ πρόβλημά της εἶναι πῶς δημιουργοῦνται καὶ αἱ ἰδέαι καὶ αἱ ἀξίαι, αἵτινες κρατοῦσιν εἰς ἐκάστην ἐποχὴν καὶ ἀποτελοῦσι τὸν πνευματικὸν κόσμον ὅφ' ἐν ἐξελίσσεται ἡ ἱστορία, τίνα τὰ ἐπηρεάζοντα τὴν δημιουργίαν αὐτῶν. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ζῇ μονήρῃ βίον, ἀλλ' ὁμαδικόν, κοινωνικόν, δὲν ζῇ παθητικῶς ἐναντι

23. G. Gurvitch, *Dialectique et sociologie*, Paris 1962 σελ. 118 κ.κ. 123-150.

24. Ἐφαρμογαὶ τῆς ἱστοριοῦλιστικῆς θεωρίας ἐν τῇ μελέτῃ διαφόρων ἱστορικῶν καὶ κοινωνικῶν θεμάτων ἐπεχειρήθησαν τόσον ὑπὸ τῶν εἰσηγητῶν τῆς θεωρίας (Μάρξ καὶ Ἑγκελς) εἰς τὰ ἀνωτέρω ἀναφερθέντα ἔργα των καὶ ὑπὸ ἄλλων, ὡς Lewis Morgan, *Ancient Society*, 1887. Max Kowalewski, *Εἰκόνες τῆς καταγωγῆς καὶ ἐξελίξεως τῆς οἰκογενείας καὶ ἰδιοκτησίας*, 1890. C. Cuno, *Αἱ οἰκονομικαὶ βάσεις τῆς μητριαρχικῆς οἰκογενείας*, 1898. H. Hildebrand, *Δίκαιον καὶ ἔθιμα εἰς διαφόρους σταθμούς οἴκον. ἐξελίξεως*, 1896. R. Pöhlmann, *Sozialismus und Kommunismus in der antiken Welt*. München, 1925 (2 τόμοι). M. Beer, *Ἡ πάλιν τῶν τάξεων εἰς τὴν ἑβραϊκὴν ἀρχαιότητα*, 1893. E. Cicotti, *Il tramonto della schiavitù* 1905. K. Kautsky, *Die Entstehung des Christentums*... κλπ.

25. Βλ. ἀν. σελ. 5.

τοῦ περιβάλλοντός του. Συνεργάζεται με τὸ περιβάλλον του, φυσικὸν καὶ κοινωνικὸν καὶ ἀξιοποιῶν διαρκῶς τὴν ἐμπειρίαν του, προάγει τὸ πνεῦμα του καὶ τὴν ζωὴν του, διαμορφώνει γνῶσιν, ιδέας, ἀξίας ²⁶, ²⁷. Αἱ ιδέαι δὲν εἶναι αἰώνιαι, εἶπεν ὁ Μάρξ. Κατοπτρίζουν τὴν ἐποχὴν των. Καὶ ἡ κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ κατάστασις κάθε ἐποχῆς ἰθύνεται, κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην, κατὰ βάσιν ἐν τελικῇ ἀναλύσει ἀπὸ τὰς μεταβολὰς ποῦ ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ, ἐν τῇ συμβίώσει τῶν ἀνθρώπων, εἰς τὰς κοινωνικὰς τῶν ἀνθρώπων σχέσεις προκαλεῖ ἡ ἐξέλιξις τῆς ὑφ' ἣν τελοῦσιν οἰκονομίας, τοῦ πλέγματος δηλ. σχέσεων ποῦ δημιουργεῖ ὁ ἀγὼν τῆς ζωῆς, τῆς συντηρήσεως αὐτῆς, ὁ ἀγὼν περὶ τὰ μέσα ἱκανοποιήσεως τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου ²⁸. Ἡ θεωρία αὕτη προσπαθεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ βάθος τῶν αἰτιῶν τῆς τε κοινωνικῆς διαμορφώσεως καὶ τῆς πνευματικῆς διαπλάσεως τῶν ἀνθρώπων. Τὸ βάθος τοῦτο, κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην, εἶναι τὸ πλέγμα τῶν δημιουργουμένων ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ οἰκονομικῶν σχέσεων, διαμορφουμένων κατὰ τὸν τρόπον τῆς παραγωγῆς τῆς ὑλικῆς ζωῆς, τῶν ἀγαθῶν, κατὰ τὰς εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἀνθρώπου παραγωγικὰς δυνάμεις καὶ τῶν τρόπων χρησιμοποίησεως αὐτῶν. Αἱ δημιουργούμεναι ἐντεῦθεν οἰκονομικαὶ σχέσεις διαμορφώνουν τὰς ἀλληλανερωπίδας, κοινωνικὰς ἐν γένει σχέσεις τῶν συμβιούντων, κατοπτριζομένας εἰς τὰς ιδέας καὶ ἀντιλήψεις τῶν συμβιούντων ²⁹. Ἡ βασικὴ ὁθεν μεταβλητικὴ δύναμις τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου κάθε ἐποχῆς εἶναι, τελικῶς, ἡ ἐξέλιξις τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, τῶν μέσων παραγωγῆς τῆς ὑλικῆς ζωῆς, ἡ ἐκ τῆς καθημερινῆς πείρας τῆς ζωῆς προσαρμογὴ αὐτῶν πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς. Αἱ μεταβολαὶ εἰς τὰ παραγωγικὰ μέσα, μεταβάλλουσαι τὰς οἰκονομικὰς τῶν συνανθρώπων σχέσεις, τῶν συνεργούντων ἐν τῇ παραγωγῇ, ἐντεῦθεν δὲ τὰς κοινωνικὰς σχέσεις τῶν συμβιούντων μεταβάλλουν καὶ τὰς ιδέας περὶ τοῦ περιβάλλοντος κόσμου, περὶ τῆς ζωῆς, περὶ τῆς συμβιώσεως, περὶ ἐργασίας, περὶ ἀξιών, μεταβάλλουσαι τὴν νοοτροπίαν ἐν γένει κάθε

26. Ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ κατακτήσεως τῆς φύσεως καὶ προσαρμογῆς πρὸς αὐτὴν συλλαμβάνει ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνον τὰς περὶ φύσεως ιδέας του, δημιουργῶν περὶ αὐτῶν ὑποθέσεις, ἀς διαρκῶς ἐλέγχει διὰ τῆς ἀποκτωμένης πείρας του, ἀλλὰ διαμορφώνει καὶ τὰς μεταφυσικὰς ιδέας του, ἀς κατεργάζεται περαιτέρω τὸ πνεῦμα του καὶ κληροδοτεῖ εἰς τὰς ὑπερχομένας γενεὰς ἐλέγχων ἐπίσης αὐτὰς μετὰ τὰς ἀποκτωμένας περὶ φύσεως κόσμου, ἀνθρώπου, ζωῆς, κοινωνίας γνώσεις του ἐν τῷ ἐξελισσομένῳ κοινωνικῷ βίῳ. Βλ. καὶ K. Kautsky, ἐνθ' ἀν. II σελ. 714 καὶ 742 καὶ.

27. Καὶ αὐτὸς ὁ Spengler (βλ. κατωτέρω) λέγει: Δὲν ὑπάρχουν αἰώνιαι ιδέαι. Τὸ μόνον κριτήριον ἀληθείας μιᾶς θεωρίας εἶναι ὅτι αὕτη εἶναι ἀναγκαία διὰ τὴν ζωὴν.

28. Βλ. Max Adler, Die solidarische Gesellschaft, Wien (ἀ.ῃ.) Κερ. Die formal psychische im historischen Materialismus σελ. 151 καὶ.

29. Βλ. Max Adler, Die Grundlegung der materialistischen Geschichtsauffassung, Wien (ἀ.ῃ.) σελ. 118 καὶ. Τοῦ αὐτοῦ, Natur und Gesellschaft. Wien (ἀ.ῃ.) σελ. 17 καὶ 47 καὶ.

ἐποχῆς. Αἱ ἀτομικαὶ ἰδέαι, αἱ συλλήψεις ἀνωτέρων ἀνθρώπων περὶ κόσμου, ἀνθρώπου, κοινωνικῆς συμβίωσης ὑπάρχουν πάντοτε, ὅμως τότε μόνον καθίστανται αἱ κοινὰ κατ' ἐποχὴν ἰδέαι ὅταν ἀνταποκρίνονται εἰς τὰς ἀντικειμενικὰς συνθήκας τοῦ κοινωνικοῦ βίου³⁰. Οἱ μῦθοι τῶν λαῶν, θρησκευτικοὶ καὶ ἄλλοι ἀποδεικνύουν τὴν συνάρτησιν τῶν κοσμοθεωριῶν τῶν διαφόρων ἐποχῶν πρὸς τὸν οἰκονομικὸν καὶ κοινωνικὸν βίον τῶν διαφόρων λαῶν.

Τὰς τεχνικὰς μεταβολὰς εἰς τὰ παραγωγικὰ μέσα ἐνεργοῦν, φυσικά, οἱ ἄνθρωποι, ἐπινοεῖ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ ἀγῶνι προσαρμογῆς πρὸς τὸ περιβάλλον. Καὶ αἱ μεταβολαὶ αὗται ἐφαρμόζονται ἐφ' ὅσον ἄγουν εἰς οἰκονομικωτέραν καὶ ἀποδοτικωτέραν παραγωγὴν³¹. Δρῶσιν οὕτως, ἀναντιρρήτως αἱ ἰδέαι, τὰ δημιουργήματα τοῦ πνεύματος ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ πολιτισμοῦ, ἐπὶ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἐπὶ τῆς πορείας τῆς ἱστορίας, ἀλλ' ἡ δρᾶσις τῶν αὐτῶν δὲν εἶναι τελικῶς ἄσχετος πρὸς τὴν οἰκονομικὴν καὶ τὴν ἐντεῦθεν κοινωνικὴν διαμόρφωσιν καὶ ἐξέλιξιν τοῦ βίου τῶν λαῶν. Ὁμοίως καὶ αἱ πράξεις καὶ τὰ δημιουργήματα τῶν ἐξαιρετικῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ δὲν δημιουργοῦσι τὴν ἱστορίαν, ἐπιτυγχάνουσι δ' ἐφ' ὅσον συλλαμβάνουν τὴν ἐξέλιξιν καὶ ἐρμηνεύουν αὐτὴν προαγωγικῶς, ἄλλως ἀποτυγχάνουν. Καὶ τὰ παραδείγματα ἐν τούτῳ εἶναι ἄφθονα.

Δὲν παραγνωρίζει ὅθεν ἡ θεωρία αὕτη τὴν σημασίαν καὶ τὸν ρόλον τῶν πνευματικῶν δυνάμεων ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ τὴν ἐξέλιξιν αὐτοῦ. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντος — οἰκονομίας — χωρὶς νὰ εἶναι ἀπόλυτος καὶ ἀποκλειστικὴ εἶναι ὅμως πρωτεύουσα καὶ προεξάρχουσα ἐν τῇ διαμορφώσει καὶ ἐξελίξει τοῦ κοινωνικοῦ βίου τῶν λαῶν. Δὲν παραγνωρίζει ἐπίσης ἡ θεωρία αὕτη τὴν σημασίαν τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβάλλοντος. Ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ διαρκῶς νὰ καταστήσῃ τοῦτο, κατὰ τὸ δυνατόν, οἰκεῖον αὐτῷ καὶ κατάλληλον πρὸς ἐξυπηρέτησίν του, ἀποκτῶν οὕτω νέας δυνάμεις καὶ νέας γνώσεις. Καὶ αἱ νέαι αὗται δυνάμεις νέας οἰκονομικὰς

30. «Die Menschen, λέγει ὁ Μάρξ, machen ihre Geschichte... aber sie machen sie nichtt aus freien Stücken, nicht unter selbstgewählten, sondern unter unmittelbar vorgefundenen, gegebenen und überlieferten Umständen», K. Marx, Achtzehnte Brumaire. βλ. καὶ F. Engels, Ludwig Feuerbach σελ. 51 κ.ε. (βλ. K. Kautsky, ἔθ' ἀν. II σελ. 691, 698 κ.ε. βλ. αὐτόθι σελ. 707 κ.ε. περὶ δημιουργικῶν προσωπικοτήτων).

31. Ἡ ὑπὸ Salandra, Leroy Beaulieu, Bonar, διατυπωθεῖσα γνώμη ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας ἰσχύει μόνον διὰ τὴν σημερινὴν τῆς σημερινῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας περίοδον καὶ οὐχὶ διὰ τὴν καθ' ὅλου ἱστορίαν ὀρθῶς, ἀπεκρούσθη, καίτοι, βεβαίως, ὑπὸ τὸν σύγχρονον καπιταλισμὸν ἡ ταξικὴ συνειδήσις, αἱ ταξικαὶ ἀντιθέσεις καὶ ἡ ταξικὴ ἐπαιρὴ ἐπὶ τῶν πολιτικῶν καὶ ἄλλων ἐκδηλώσεων τοῦ κοινωνικοῦ βίου εἶναι περισσότερον ἐκδηλῶς (A. Loria, Le basi economiche κλπ. σελ. 585-586).

καὶ κοινωνικὰς σχέσεις δημιουργοῦσιν, αἵτινες καὶ ἐπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι τοῦ ἀνθρώπου ἐπενεργοῦσιν ³², ³³.

Δὲν παραγνῶριζει ἐπίσης ἡ θεωρία τῆς οἰκονομικῆς ἐρμηνείας τῆς ιστορίας τὸν ρόλον τῶν πνευματικῶν δυνάμεων ἐν τῇ ιστορίᾳ οὔτε τὴν σημασίαν τοῦ περιβάλλοντος, κατὰ τὴν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐπωφεληθῇ αὐτοῦ. «Κατὰ τὴν ὑλιστικὴν ἀποψιν τῆς ιστορίας», λέγει ὁ Ἑγκελς, «ὁ συντελεστὴς ὅστις τελικῶς (in letzte instanz) καθορίζει τὴν ἱστορίαν εἶναι ἡ παραγωγὴ τῆς ὑλικῆς ζωῆς. Οὔτε ὁ Μάρξ, οὔτε ἐγὼ εἶπομεν ποτέ τι πλέον τούτου. Ὅταν λοιπὸν τινὲς λέγουν ὅτι ὁ οἰκονομικὸς παράγων εἶναι ὁ μόνος παρουσιάζουν τὴν θεωρίαν ἀφηρημένην καὶ χωρὶς νόημα. Οἱ οἰκονομικοὶ ὁροὶ εἶναι ἡ βάσις, ἀλλὰ τὰ διάφορα στοιχεῖα τοῦ ἐποικοδομήματος ³⁴ ἔχουσι αἱ πολιτικαὶ μορφαί, οἱ ἀγῶνες τάξεων καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν, τὰ πολιτεύματα κτηθέντα κατόπιν μάχης ὑπὸ τῆς νικητηρίας τάξεως, τὰ νομικὰ καθεστῶτα καὶ πᾶσαι αἱ ἀντανακλάσεις τῶν ἀγώνων τούτων εἰς τὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων ποὺ λαμβάνουν μέρος εἰς αὐτούς, ἔχουσι αἱ πολιτικαὶ θεωρίαι, αἱ πολιτικαὶ φιλοσοφίαι καὶ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις καὶ ἡ ἐξέλιξις τῶν εἰς δογματικὰ συστήματα, πάντα ταῦτα ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἱστορικῶν ἀγώνων καὶ πολλάκις καθορίζουν τὴν μορφήν τῶν ἀγώνων τούτων. Εἶναι ἀλληλεπιδράσεις τῶν παραγόντων τούτων, εἰς τὴν ὁποίαν τέλος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀπειρον πλῆθος τυχαίων περιστατικῶν (δηλ. πραγμάτων καὶ περιστατικῶν ποὺ ἡ ἱστορικὴ των σχέσις εἶναι τόσον μεμαχρυσμένη καὶ τόσον ἀναπόδεικτος ὥστε τὴν θεωροῦμεν μὴ ὑπάρχουσαν καὶ δυνάμεθα νὰ μὴ τὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν) ἡ οἰκονομικὴ ἐξέλιξις φανερώνεται ὡς ἡ μόνη ἀναγκαιότης. Ἄλλως ἡ ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας εἰς κάθε ἱστορικὴν περίοδον θὰ ἦτο ἀπλῆ μαθηματικὴ λύσις πρωτοβαθμίου ἐξισώσεως ³⁵.

Οὔτε τοὺς ἠθικοὺς λοιπὸν παράγοντας παραγνῶριζει ἡ ὑλιστικὴ θεωρία. Ἄλλ' ἡ ἠθικὴ ἔχει κοινωνικὴν τὴν προέλευσιν καὶ ὑπηρετεῖ τὴν κοινωνίαν

32. Περὶ τῆς προσαρμογῆς τῆς συνειδήσεως εἰς τὰς συνθήκας τῆς ζωῆς βλ. H. Bergson, *L'évolution créatrice* (ἑλλ. μετάφρ. Κ. Παπαλεξάνδρου, Ἡ δημιουργὸς ἐξέλιξις, Ἀθήναι 1925. Τοῦ αὐτοῦ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν* (μετάφρ. Κ. Παπαλεξάνδρου, Ἀθήναι 1962).

33. Περὶ τῆς «πρ-ο-λογικῆς» (prélogique) τῶν πρωτογόνων ἀναλόγου πρὸς τὴν ἑλλειψίν ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἑλλειψίν ἀτομικότητος, τῆς κοινοκτημοσύνης δημιουργοῦσης ὁμαδικόν, ἐγώ, οὔτινος κοινωνοῦν τὰ μέλη τῆς ὁμάδος καὶ ὑπὸ τὸ ὅποιον νοοῦνται αἱ ἀτομικαὶ πράξεις βλ. τὰ αξιόλογα ἔργα τοῦ L. Levy-Bruhl, *Les fonctions mentales dans les sociétés intérieures*, Paris 1922. *La mentalité primitive*, Paris 1925. *L'âme primitive*, Paris 1927.

34. Βλ. ἀν. σελ. 8.

35. F. Engels, εἰς ἐπιστολάς του γραφείσας μεταξὺ 1890-1894 καὶ δημοσιευθείσας εἰς *Leipziger Volkszeitung* 1895 ἀρ. 250 καὶ εἰς *Der Sozial. Akademiker* τῆς 15 Ὀκτωβρίου 1895 (βλ. E. Seligman, *ἐκθ'* ἀν. σελ. 66).

κατὰ τοὺς σκοποὺς ποὺ αὕτῃ ἐπιδιώκει, ἐξ οὗ τὸ ἐπιτρεπτόν ὑπὸ τῆς ἡθικῆς ἢ τὸ ἀπηγορευμένον τῶν πράξεων (φόνος ἀτόμου ἐν εἰρήνῃ, φόνος τῶν ἐχθρῶν ἐν πολέμῳ, θανάτωσις καταδίκου κλπ.). Ἡ οἰκονομικὴ ἡθικὴ, ἡ ἐπὶ τῶν συναλλαγῶν καὶ οἰκονομικῶν πράξεων ἐν γένει ἀσχοιμένη ἡθικὴ δὲν συμπίπτει ἐντελῶς καὶ πάντοτε πρὸς τοὺς εἰς ἄλλας σχέσεις ἐφαρμοστέους κανόνας ἡθικῆς. Αἱ μεταβαλλόμεναι οἰκονομικαὶ συνθῆκαι καὶ αἱ ἐντεῦθεν διαμορφούμεναι κοινωνικαὶ σχέσεις μεταβάλλουν καὶ τὰς περὶ ἡθικῆς ἀντιλήψεις. Αἱ ἡθικαὶ προσταγαὶ δρῶσιν ἐπὶ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ τὰ διαμορφούμενα διάφορα οἰκονομικὰ συμφέροντα (ἀτομικῆς ἐκτιμήσεως ἢ κοινωνικῆς ἀποδοχῆς) καθιστῶσι βαθμιαίως ἀδρανεῖς τὰς καθιερωμένας ἡθικὰς υποχρεώσεις, ἐξ οὗ ἡ σοβοῦσα εἰς τὴν κοινωνίαν ἀντίθεσις μεταξὺ διδασχομένης καὶ ἀσχοιμένης ἡθικῆς ³⁶, ³⁷.

Ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ τὴν ἱστορίαν του, ἀλλὰ τὰ κίνητρα τῶν δράσεών του διαμορφοῦνται ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ, ἐν τῇ συμβίώσει, τὴν ὁποίαν κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην τοῦ Ἱστορικοῦ ὕλισμου διαπλάσσουν (πλέγμα κοινωνικῶν σχέσεων) ἂν οὐχὶ ἀπολύτως, ἀλλὰ κυρίως καὶ κατὰ βάσιν οἱ ὅροι τοῦ οἰκονομικοῦ βίου ³⁸, ³⁹.

36. Βλ. καὶ E. Westermarck, *L'origine et le développement des idées morales* (μετάφρ. ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ) τόμ. 2, Paris 1929.

37. Ὁ καθ. A. G. O. N. παρατήρησεν ὅτι δύσκολον εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι μεταβολαὶ εἰς τὰς παραγωγικὰς δυνάμεις καὶ τὰς ἐντεῦθεν οἰκονομικὰς σχέσεις προκαλοῦν ἀναγκαίως καὶ πολιτικὰς μεταβολάς, διότι ὑπὸ τὸ ἀπὸ μακροῦ ἤδη καπιταλιστικὸν καθεστὼς πλεῖστα πολιτικὰ καθεστῶτα παρουσιάσθησαν. Ἡ πολιτικὴ ἐξέλιξις ἔχει οὕτω κάποιαν αὐτονομίαν, καίτοι ἐξαρτᾶται βαθύτατα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν ἐξέλιξιν. Μία τοιαύτη, προσθέτει, αὐστηρὰ αἰτιότης οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν διαλεκτικὴν σχέψιν, ἥτις δὲν γνωρίζει αἰτίαν, ποὺ νὰ μὴ εἶναι καὶ ἀποτέλεσμα. Ἐπίσης, λέγει, πῶς θὰ μετρηθῇ ἡ ἐπικρατοῦσα δύναμις τῆς οἰκονομίας (R. A. G. O. N., ἔνθ' ἄν. σελ. 250 κ.έ.). Τὸ πολιτικὸν ὅμως καθεστὼς, κατὰ Μάρξ, διακρίνεται ἐκ τῆς κοινωνικῆς τάξεως ἥτις ἀσκεῖ, κατ' οὐσίαν τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, οὐχὶ ἐκ τῶν διαφορῶν νομικῶν μορφῶν τῆς πολιτικῆς ὁργανώσεως. Ὁ καπιταλισμός, ὡς γνωστόν, παρουσιάζει τὴν ἀστικὴν τῆξιν κατέχουσαν τὴν οἰκονομικὴν κυριαρχίαν ἐπὶ τῆς κοινωνίας, κυριαρχίαν ποὺ ἐξυπηρετοῦν καὶ τὰ ὑπὸ διάφορα σχήματα ἀστικά, κατ' οὐσίαν, πολιτικὰ καθεστῶτα. Ἡ παραχώρησις πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ εἰς ἄλλας τάξεις δὲν ἔχει αἰτίαν μόνον τὴν ἀνάπτυξιν τῆς πολιτικῆς συνειδήσεως καὶ τῶν ἄλλων κοινωνικῶν τάξεων, ἀλλὰ κυριώτερον τὴν αὐξοῦσαν σημασίαν τῆς — ἐκ τεχνικῶν μεταβολῶν — ἀναγκαίας μαζικῆς χρησιμοποίησεως αὐξανομένου πλήθους τῆς ἐργατικῆς καὶ ἄλλων κατωτέρων τάξεων ὑπὸ τῶν ἐν ἀτομικῇ ιδιοκτησίᾳ καὶ ἐπιχειρήσει ἀσκούντων τὸ ἔργον τῆς παραγωγῆς τῶν ἀγαθῶν.

38. Βλ. καὶ E. Seligman, ἔνθ' ἄν. σελ. 65 κ.έ. A. G. O. N., ἔνθ' ἄν. σελ. 575 κ.έ.

39. Ὁ εἰς τὸ Τεχνολογικόν. Ἰνστιτοῦτον τῆς Μασσαχουσέτης καθηγητῆς τῆς Ἱστορίας τοῦ Οἰκονομικοῦ βίου W. W. Rostow, εἰς πρόσφατον ἔργον του, καίτοι συμφωνεῖ εἰς πολλὰ μὲ τὸν Μάρξ : ὅτι οἱ πολιτικοὶ καὶ πνευματικοὶ χαρακτῆρες μιᾶς κοινωνίας εἶναι συνάρτησις τοῦ τρόπου καθ' ὃν διαμορφοῦται ὁ οἰκονομικὸς βίος, ὅτι ἡ ἱστορία ἐξελλίσσεται ἐν σειρᾷ ταξικῶν ἀγώνων, ὅτι ἡ ἐκ τῶν μέσων στρωμάτων τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας

Οὕτως ἡ ἀσκηθεῖσα αὕτη κριτικὴ δὲν ἀνῆρσε τὴν οἰκονομικὴν ἐρμηνείαν τῆς ἱστορίας. Θεωρήσασα αὐτὴν μονιστικὴν ἐρμηνείαν καὶ παραγνῶρίζουσιν τὴν ἐπὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας δρᾶσιν καὶ ἄλλων παραγόντων πνευματικῶν, ἠθικῶν ὡς ἀνωτέρω ἐξετέθη. Ἡ ὑλιστικὴ αὕτη θεωρία τῆς ἱστορίας δὲν ἀγνοεῖ τοὺς παράγοντας τούτους, τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντος τελικῶς — in letzte instanz — κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Ἑγκελς καθορίζοντος τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν ⁴⁰.

Ἐτέραν, σημαντικὴν δὲ κριτικὴν ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας, κρίνων τὴν σχέσιν δικαίου καὶ οἰκονομίας ἤσκησεν ὁ φιλόσοφος τοῦ δικαίου καθ. ἐν Βερολίνῳ Rudolf Stammler (1856–1938): Ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς, λέγει οὗτος, ἵνα δώσῃ ἐνότητα καὶ νομοτέλειαν εἰς τὰ ποικίλα κοινωνικὰ γεγονότα τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ καταστάσῃ, δυνατὴν μίαν ἐνιαίαν σύλληψιν τῆς ἱστορίας, οἶονεὶ γεωκεντρικός, ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὅτι ἡ κεντρικὴ δύναμις ὁλοκλήρου τοῦ κοινωνικοῦ βίου, βάσις αὐτοῦ εἶναι ἡ οἰκονομία, ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ ἄνθρωποι, κατὰ τὴν ἐν τῷ κοινωνικῷ

δημιουργηθεῖσα ἀστικὴ τάξις ἀνέπτυξε πνευματικὸν ἐποικοδόμημα στηριζόμενον εἰς τὴν κερδομανίαν, ὅτι κάθε οἰκονομικὴ μεταβολὴ ἐπιφέρει κοινωνικὰς καὶ πολιτικὰς μεταβολάς, ἀποκρούει ὅμως τὴν γνώμην ὅτι οἰκονομικὰ κίνητρα, τὸ οἰκονομικὸν συμφέρον εἶναι τὰ κυριαρχοῦντα αἰτία εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ κοινωνικοῦ βίου ἀπὸ σταδίου εἰς στάδιον. Ἡ ἐπίτευξις τοῦ κέρδους, λέγει, δὲν εἶναι τὸ κύριον κίνητρον, ὁ ἄνθρωπος εἶναι κατὰ πολυπλοκώτερον, ἐπιζητεῖ, ὅχι μόνον οἰκονομικὰ ὀφέλη, ἀλλὰ καὶ ἰσχὺν καὶ ἀνάπαυσιν καὶ περιπέτειαν, συνέχισιν πείρας καὶ ἀσφαλείας. Συνδέεται μὲ τὴν οἰκογενεῖάν του, μὲ τὰς ἀξίας τοῦ ἔθνικου τοῦ πολιτισμοῦ. Τὴν οἰκονομικὴν ἱστορίαν ἰθύνει ὁλόκληρος διαδικασία ἐπιλογῶν. Θεωρεῖ ὑπεραπλουστευτικὴν τὴν θεωρίαν τοῦ Μάρξ ὅτι αἱ κοινωνικαὶ ἀποφάσεις εἶναι συνάρτησις τῆς ἰδιοκτησίας (τῶν κατόχων αὐτῆς) (παράδειγμα, λέγει, ἡ ἀπὸ τοῦ 1832 ἐργατικὴ ἐν Ἀγγλίᾳ νομοθεσία εἰς ἐποχὴν ἀπολύτου ἐπικρατήσεως τῆς ἀστικῆς τάξεως καὶ ἡ προοδευτικὴ φορολογία τοῦ εἰσοδήματος. Ὁ Μάρξ, λέγει, ἐχρησιμοποίησε δύο τρόπους ἀναλύσεως, τὴν Ἑγελιανὴν καὶ μίαν γενέουσιν τῆς ἀρχῆς τῆς μεγιστοποιήσεως (W. W. Rostow, The stages of economic growth. A non communist Manifesto, Cambridge 1962, σελ. 145 κ.ε. Ἀλλ' ὡς εἴπομεν ἤδη, οὔτε κατὰ τὴν Μαρξικὴν ἀποψιν τὸ οἰκονομικὸν συμφέρον εἶναι τὸ μόνον κίνητρον, τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, ἀλλὰ τὸ ρίπτουν τελικῶς τὸ κύριον βᾶρος εἰς αὐτάς καὶ δέον διεισθύνοντες νὰ συλλάβωμεν τὸν συγχερμίζοντα πολλὰκις ρόλον τοῦ οἰκονομικοῦ συμφέροντος ἐν κοινωνίᾳ οἰκονομικῆς ἀνισότητος, καίτοι ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ δὲν εἶναι θεωρία ἐρμηνείας τῶν ἀτομικῶν πράξεων, τοῦ ἀτόμου, ἰθυνομένων, βεβαίως ἀπὸ διάφορα κίνητρα, ἀλλὰ τῶν κοινωνικῶν ἐνεργειῶν κινουμένων ἐκ τῶν ὑπὸ τὰς οἰκονομικὰς μεταβολὰς δημιουργουμένων καὶ μεταβαλλομένων κοινωνικῶν σχέσεων καὶ καταστάσεων. Ἡ ἀπὸ τοῦ 1832 εἰσαχθεῖσα ἐν Ἀγγλίᾳ ἐργατικὴ νομοθεσία καὶ ἡ ἐφεξῆς προοδευτικὴ φορολογία δὲν ὀφείλονται εἰς καλοπροαίρετους τάσεις τῆς ἀστικῆς τάξεως, ἀλλ' εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐργατικοῦ προλεταριάτου, ἣν ἔφερον ὁ ἀναπτυχθεὶς βιομηχανισμὸς καὶ τὰς ἐντεῦθεν ταξικὰς ἀντιθέσεις.

40. F. Engels, Antidührung (ἑλλ. μεταφρ. Ν. Μιχάλης) Ἀθήναι 1959, σελ. 19 κ.ε. Ν. Μπουχάριν, Θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ (ἑλλ. μεταφρ. Φ. Ὁρφανοῦ) Ἀθήναι 1927, Α', σελ. 144 κ.ε.

βίω συνεργασίαν των ἐπιτυγχάνουν τὴν παραγωγὴν τῶν μέσων τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἐντεῦθεν ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν των. Ἐκ τούτου ἐξαρτᾶται ἡ καθ' ὅλου μορφή τοῦ κοινωνικοῦ βίου, τοῦ δικαίου καὶ τῶν ἄλλων πνευματικῶν ἐκδηλώσεων, αἵτινες ἀποτελοῦν ἐποικοδόμημα (überbau) στηριζόμενον εἰς τὴν οἰκονομίαν καὶ καθοριζόμενον ὑπ' αὐτῆς, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν ὕλην (materie) τῆς τοῦ δικαίου εἶναι ἡ μορφή (forme). Ἐκ τούτου, προσθέτει ὁ Stammler, ἡ ἐρμηνεία αὕτη ἔγχεται ἂν ὄχι εἰς μοιρολατρικὴν ἀντίληψιν τῆς ἱστορίας, πάντως εἰς τὴν ἀντίληψιν ὅτι τὸ βῆμα τῆς ἱστορίας ἀκολουθεῖ προδιαγεγραμμένην ὁδὸν ἀ ν α γ κ α ί ω ς καθοριζομένην ὑπὸ τῆς οἰκονομίας ⁴¹. Τὴν ἐν λόγῳ ἀντίληψιν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου περὶ ἀμέσου καὶ ἀναγκαιᾶς ἐξαρτήσεως τοῦ δικαίου ἐκ τῆς οἰκονομίας θεωρεῖ ὁ Stammler ἰδιαιτέρως ἐσφαλμένην καὶ τὸ σφάλμα τοῦτο πλήττει, λέγει, καιρίως ὅλην τὴν ἱστοριοὑλιστικὴν θεωρίαν. Δὲν γνωρίζομεν λέγει ἀνθρώπους ζῶντας μονήρη βίον. Ἡ οἰκογένεια, μικρὰ ἢ μεγάλη, ἡ καθ' ὁμάδας σύμπραξις καὶ συνεργασία τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀμυναν κατὰ τῆς φύσεως ἢ ἄλλων ὁμάδων (φυλῶν) εἶναι μορφαὶ ὑφ' ἃς γνωρίζομεν ἱστορικῶς τὸν ἄνθρωπον. Ὁ ὁμαδικὸς βίος, ὁ κοινωνικὸς βίος εἶναι φυσικὴ κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ κοινωνικὸς βίος σημαίνει ἐρρυθμον βίον, ἄλλως δὲν ὑπάρχει κοινωνικὸς βίος. Καὶ ἡ ρύθμισις αὕτη εἶναι οἱ κανόνες συμπεριφορᾶς ἐν τῇ συμβιώσει, τῇ συμπράξει, τῇ συνεργασίᾳ τῶν ἀνθρώπων, ἥθη, ἔθιμα, δίκαιον, συνήθειαι, συμβατικοὶ (konventional) κανόνες συμβιώσεως. Καὶ οἱ κανόνες οὗτοι ἀρθροῦντες τὸν κοινωνικὸν βίον τῶν ἀνθρώπων συνιστῶσιν αὐτόν, ὡς σύνολον σχέσεων καὶ ἀλληλεπιδράσεων των ἐν ὁμάδι, ἐν κοινωνίᾳ συμβιούντων ἀνθρώπων. Τὸ δίκαιον οὔτε καθορίζεται ἀπὸ τὴν οἰκονομίαν, οὔτε εἶναι χ ρ ο ν ι κ ῶ ς p r i u s αὐτῆς, ἀλλὰ λ ο γ ι κ ῶ ς p r i u s, ἡ λογικὴ προϋπόθεσις τοῦ ἐν κοινωνίᾳ ζῆν, τοῦ φύσει κοινωνικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων. Οὕτω τὸ δίκαιον, ὡς συνδέουσα θέλησις, συνδέουσα τοὺς ἀτομικοὺς σκοποὺς τῶν ἀλληλενεργούντων εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον ἀνθρώπων οὐσιαστικοποιεῖ καὶ συντηρεῖ αὐτόν. Ἡ οἰκονομία δὲν καθορίζει τι δίκαιον, τὸν ρυθμὸν δηλαδὴ τῆς συμβιώσεως, διότι καὶ αὕτη ἀποτελεῖ ἐρρυθμον κοινωνικὴν λειτουργίαν, τοῦ δικαίου ἀποτελοῦντος τὸ λογικῶς καθοριστικὸν στοιχεῖον (logisch bedingende element), τὴν λογικὴν προτεραιότητα (logische priorität) τῆς ὑπάρξεως τῆς οἰκονομίας ⁴². Ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία δὲν ἀσχεῖ ἓνα χωριστὸν ἐρρυθμον (νομικόν, rechtlich) βίον, ἡ οἰκονομικὴ τάξις καὶ ἡ νομικὴ τάξις (Ordnung) εἶναι μία. Μόνον κατ' ἀφαίρεσιν χωρίζεται ὁ ρυθμός, ἡ ρύθμισις τοῦ κοινωνικοῦ βίου ἀπὸ τὴν ὕλην του τὴν οἰκονομίαν ⁴³. Δὲν εἶναι ὅθεν ἡ σχέσις οἰκονομίας καὶ δικαίου, σχέσις αἰτιώδους (kausal), οὔτε τὰ δύο

41. R. Stammler, Wirtschaft und Recht, Berlin 1921 (8' ἐκδ.) σελ. 17 κ.ἐ. 32 κ.ἐ.

42. R. Stammler, ἐνθ' ἀν. σελ. 84 κ.ἐ. 98, 99, κ.ἐ. 108 κ.ἐ. 116 κ.ἐ. 124 κ.ἐ.

43. R. Stammler, ἐνθ' ἀν. σελ. 157 κ.ἐ. 161 κ.ἐ.

ταῦτα γεγονότα εἶναι ἀνεξάρτητα ἀλλήλων, ἀλλὰ κατ' ἀνάγκην συνδεδεμένα στοιχεῖα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου ⁴⁴, τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων συνισταμένων εἰς σύνολον ἐρρυθμῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, ἐρρυθμισμένων ὑπὸ τοῦ δικαίου ⁴⁵. Οὕτως οἰκονομικὴ διάρθρωσις (οἰκονομία, οἰκονομικὸς βίος) σημαίνει ἐρρυθμον (regette) κοινωνικὸν βίον. Δὲν εἶναι ἐποικοδόμημα (überbau) τῆς οἰκονομίας τὸ δίκαιον ⁴⁶, οὐδ' ἐξηγεῖ ἡ οἰκονομικὴ αὐτὴ ἐρμηνεία διατὶ τὰς μεταβολὰς ἐν τῇ οἰκονομίᾳ ἀκολουθοῦν ἀναγκαίως μεταβολαὶ εἰς τὸ δίκαιον ⁴⁷.

Ἀξιόλογος βεβαίως ἡ περὶ δικαίου ὡς συνδεούσης θελήσεως καὶ ἐνωτικῆς τοῦ κοινωνικοῦ βίου στοιχείου θεωρία τοῦ καθ. Stammer, ἀλλὰ δὲν ἀνατρέπει τὴν Μαρξικὴν θέσιν. Ἡ ὑπὸ τοῦ δικαίου ρυθμίσις τοῦ κοινωνικοῦ βίου εἶναι ρυθμίσις σκόπιμος πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ βίου τούτου. Ἡ ἵπποψις τοῦ Μάρξ: ὅτι βασικαὶ ἀνάγκαι τοῦ βίου εἶναι οἰκονομικαί, ἄνευ τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν ὁποίων δὲν συντηρεῖται ὁ βίος δὲν δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ. Καὶ ἡ ρυθμίσις τῶν πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν τούτων δημιουργουμένων ἐν τῇ κοινωνικῇ συμβιώσει σχέσεων εἶναι προφανῶς πρωτεύουσα ⁴⁸.

44. R. Stammer, ἐνθ' ἄν. σελ. 212 καὶ 240 καὶ.

45. R. Stammer, ἐνθ' ἄν. σελ. 275 καὶ.

46. 47. R. Stammer, ἐνθ' ἄν. σελ. 318 καὶ 381 καὶ. Τοῦ αὐτοῦ, Rechtsphilosophie

48. «Ἡ ἐργασία, ἡ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐντὸς τῆς κοινωνίας εἰς τὴν ζωὴν καταβαλλομένη διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῶν μέσων τῆς ζωῆς ἐπιφέρει αὐτομάτως ὀργάνωσιν κοινωνικῶν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων τούτων σχέσεων... αἵτινες δὲν διαμορφοῦνται κατ' ἀφαιρέσιν, ἀλλ' ἐκ παρατηρήσεως τῆς κοινωνικῆς ταύτης πραγματικότητος... τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων αἵτινες πραγματοποιοῦν τὴν οἰκονομικὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἐν κοινωνίᾳ ἀνθρώπων... Κατὰ τὴν μαρξικὴν σκέψιν ὁ κανὼν δικαίου δὲν εἶναι τὸ μέσον διὰ τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιβαλοῦσα εἰς τὴν κοινωνίαν τὸν τρόπον παραγωγῆς τῶν ἀγαθῶν κοινωνικὴ τάξις, τρόπον διὰ τοῦ ὁποίου ἐξασφαλίζει τὸν ἱστορικὸν τῆς ρόλον... Τὸ νὰ θεωρήσωμεν τὸ δίκαιον ὡς γενικὴν θέλησιν ὅλων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας ὅπου ὑπάρχουσι κυριαρχοῦντες καὶ κυριαρχούμενοι, ἐκμεταλλευόμενοι καὶ ὑπείκοντες ἐξ οἰκονομικῆς ἀνάγκης εἰς ἐκμετάλλευσιν θὰ ἦτο ἐντελῶς ἀτοπον. Ἡ βία αὕτη τῶν ἐκμεταλλευομένων τὴν ἐργασίαν τῶν ἄλλων αἵρει τὴν θέλησιν... Εἰς κοινωνίας διηρημένας εἰς τάξεις ἡ κρατοῦσα τάξις παριστᾷ τὴν κοινωνικὴν θέλησιν... ἐξουσίαν θέσεως τῶν κανόνων τοῦ δικαίου... Ἡ μορφή ἰδιοκτησίας τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς καὶ ἐκεῖθεν δημιουργούμεναι οἰκονομικαὶ μεταξὺ τῶν συνεργούντων εἰς τὴν παραγωγὴν σχέσεις καὶ αἱ ἐντεῦθεν μεταξὺ τῶν συμβιούντων σχέσεις ἰθὺνουν τὴν θέσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ δικαίου... Τὸ Κράτος, προὶδν ἀνισότητος ἔλεγε νέος ὁ Fichte θὰ λείψῃ ἐκλιπούσης τῆς ἀνισότητος. Οὕτω τὸ δίκαιον εἶναι φαινόμενον παραγωγῶν ἐξαρτώμενον στενῶς ἐκ τοῦ τρόπου τῆς παραγωγῆς καὶ κατοπτρίζει τὰς ἐντεῦθεν κοινωνικὰς σχέσεις... Οὕτω τὸ δίκαιον δὲν ἔχει αὐτόνομον περιεχόμενον... Ἐκεῖνοι, ὡς ὁ Kelsen (The communist theory of Law, London 1955) φρονοῦν ὅτι κατὰ τὴν φάσιν τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἐπικρατήσεως τοῦ κομμουνισμοῦ θὰ ἐπικρατήσῃ, κατὰ Μάρξ, τὸ φυσικὸν δίκαιον, λόγῳ τῆς τότε ἰσότητος καὶ ἀνυπαρξίας τῶν παραχαράσσων τὸ ἀληθὲς νόημα τῆς Μαρξικῆς ἰδέας...» (K. Stoyanovich, Marxisme et droit, Paris 1964, σελ. 42, 46 καὶ 66 καὶ, 74 καὶ 94 καὶ 119 καὶ 211 καὶ.).

Ούτε ο Μάρξ, ούτε ο Έγκελς ηγήνησαν, ως έλέχθη ήδη άνωτέρω, και άλλους παράγοντας εκ πνευματικών άναγκών και άλλων λόγων (κοσμοθεωρητικής περιεργείας και μεταφυσικών τάσεων) επιδρώντας επί του ανθρώπου, επί του ρυθμού του κοινωνικού βίου, αλλά τελικώς βαρύνουσαν επίδρασιν άσχοϋσιν αί οικονομικαί άνάγκαι και αὐται ιδύνουν τās διά τήν ικανοποίησιν αὐτῶν συν-απτομένας και οὕτω ρυθμιζόμενας ὑπὸ τῶν συμβιούντων, συμπραττόντων και συνεργούντων ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ ατόμων κοινωνικοοικονομικάς σχέσεις. Οἱ Μάρξ και Έγκελς δὲν ήθέλησαν νά λύσουν πρόβλημα σχέσεως δικαίου και οικονομίας, οὔτε διετύπωσαν ὅτι μεταξύ οικονομίας και δικαίου ὑπάρχει αποκλειστική σχέση αἰτίου και αποτελέσματος, ἀλλ' ὅτι τελικώς (in letzter instanz) κατὰ τήν άνωτέρω έκφρασιν τοῦ Έγκελς, αἱ οικονομικαί άνάγκαι και δὴ τῆς παραγωγῆς τῶν αγαθῶν και αἱ ἐκ τούτων δημιουργούμεναι μεταξύ τῶν συνανθρώπων σχέσεις ιδύνουν τήν διάπλαισιν τῶν κανόνων τοῦ δικαίου. Αἱ δ' ἐκ τεχνικῶν κυρίως λόγων μεταβαλλόμεναι οικονομικαί και κατ' ἀκολουθίαν κοινωνικαί σχέσεις, τὰ ἀντιτιθέμενα συμφέροντα και τὰ ἐντεῦθεν δημιουργούμενα κοινωνικά στρώματα, τάξεις, κοινωνικαί ὁμάδες, κινουῖν διά τοῦ ἀνταγωνισμοῦ των τήν ἱστορίαν τῶν ανθρώπων. Τὸ δίκαιον ὡς ρυθμός τοῦ κοινωνικοῦ βίου δὲν εἶναι ἀφηρημένη τις προσπάθεια ἐπιτευξεως ἰδεώδους τινός δικαιοσύνης, ἀλλ' ἐμπειρική, σκόπιμος και διαρκῶς μεταβαλλομένη προσπάθεια ἐναρμονίσεως τινός τοῦ διαρκῶς μεταβαλλομένου και ἐν κοινωνικῷ ἀνταγωνισμῷ τελούντος κοινωνικοῦ βίου ⁴⁹.

Ὁ Ἰταλὸς Κοινωνιολόγος καθ. Α. Asturaro διακρίνων τās σχέσεις τῶν κοινωνικῶν φαινομένων κατὰ συνάρτησιν μεταξύ των, κατ' αἰτιοκρατικὴν σχέσιν και τελεολογικὴν ἐπιχειρεῖ νά διαγράψῃ τοὺς βαθμοὺς συσχετίσεως και ἐξαρτήσεως τῶν κοινωνικῶν φαινομένων μεταξύ των, κυριώτερον φαινόμενον

49. Ὁ Spengler συνεπῆς πρὸς τήν θεωρίαν του (βλ. κατωτέρω) φρονεῖ ὅτι οὐδὲν κοινωνικὸν φαινόμενον (πνευματικόν, ἠθικόν, νομικόν, πολιτικόν, αἰσθηματικόν, οικονομικόν) καθορίζεται ἐκ τῶν άλλων ἢ άλλου τούτων — ὡς π.χ. ὑπὸ τοῦ οικονομικοῦ — ἀλλὰ πάντα ἐκ κοινῷ δι' ὅλα πνεύματος (Ο. S p e n g l e r, Der Untergang des Abendlandes, II σελ. 20 κ.έ.). Τὸν Μάρξ θεωρεῖ ὁ Spengler δέσμιον τοῦ πνεύματος τοῦ Ἀγγλικοῦ καπιταλισμοῦ και δι' ἑνὸς διαφόρου λογισμοῦ ἀνατρέποντος τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν καπιταλισμὸν προτερήματα... εἶναι, λέγει, ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ, μία φιναιστική ἀνάλυση πού ἀναχωρεῖ ἀπὸ τήν ὕλην, τοὺς ὅρους, τās ἀνάγκας και τās ἀναγκαιότητας ἀντὶ νά ἀναχωρήσῃ ἀπὸ τήν ψυχὴν τῶν γενεῶν, τῶν τάξεων, τῶν λαῶν και τῆς πλαστικῆς των δυνάμεως. Ὁ Μάρξ, θεωρεῖ τὸν οικονομικὸν βίον ὡς τι δυνάμενον νά ἐξηγηθῇ διὰ τοῦ πεινίου φανερώων αἰτιῶν και ἀποτελεσμάτων ἐνός ὁλοκληρωμένου μηχανισμοῦ, εὐρισκομένου εἰς αἰτιώδη σχέσιν μετὰ τὸ πολιτικὸν φαινόμενον... Κάθε οικονομία, λέγει ὁ Spengler ἔχει μίαν φυσιογνωμίαν... και διὰ νά ἐμβαθύνωμεν εἰς αὐτὴν δέον νά ἔχωμεν τὸ φυσιογνωμικὸν τάκτ. Κάθε οικονομικὸς βίος — προσθέτει ὁ Spengler — εἶναι έκφρασις ψυχικοῦ βίου. Ἡ ζωὴ ἔχει ἑνὰ οικονομικὸν τρόπον και ἑνὰ πολιτικὸν τρόπον πού τῆς δίδουν μορφήν. Ἡ οικονομικὴ θεωρία ἔχει ἄλλο νόημα ἀπὸ τήν πολιτικὴν ἱστορίαν (S. S p e n g l e r, αὐτόθι II σελ. 587 κ.έ.).

θεωρῶν τὸ οἰκονομικόν. Τοῦτο ὑψώνει τὸν κοινωνικὸν βίον ἀπὸ τοῦ κτηνώδους βίου εἰς τὴν ἀνθρωπίνην μορφήν διὰ τῆς κατασκευῆς ἐργαλείου καὶ τῆς μεταβολῆς τῶν προανθρωπίνων σχέσεων εἰς συνεργασίαν παραγωγῶν. Ἡ ἀνάπτυξις τῶν παραγωγικῶν σχέσεων μετατρέπει καὶ τὸ ἐρωτικὸν ἐνστικτον εἰς ἐρωτικὸν κοινωνικὸν φαινόμενον (οἰκογένεια) καὶ διαμορφώνει καὶ τὸ νομικὸν φαινόμενον ⁵⁰.

Τέλος ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Γαλλικοῦ Σοσιαλισμοῦ κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα Ἰωάννης Ζωρὲς (Jean Jaurès) (1859-1914) χωρὶς νὰ ἀρνῇται τὴν ἀξίαν τῆς οἰκονομικῆς ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας, προσκείμενος εἰς τὴν ἰδεαλιστικὴν Γαλλικὴν Φιλοσοφίαν (βλ. τὸ ἔργον του : *De la réalité du monde sensible*) παρετήρησεν : «ὁλος ὁ πνευματικὸς καὶ ἠθικὸς βίος τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι ἄλλο ἢ ἀντανάκλασις τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων εἰς τὸν ἀνθρώπινον ἐγκέφαλον. Ἐχει καλῶς, τὸ δέχομαι. Ἀλλ' ὑπάρχει ὅμως συγχρόνως ὁ ἐγκέφαλος, ὑπάρχει ἡ προδιαμόρφωσις αὐτοῦ (preformation). Ἡ ἀνθρωπότης εἶναι ἀποτέλεσμα μακρᾶς φυσιολογικῆς ἐξελίξεως προηγηθείσης τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως... μὲ τάσεις καὶ προδιαθέσεις. Ὑπάρχει ἡ τάσις τῶν ἀνιδιοτελῶν αἰσθημάτων. Ἀνερχόμενοι τὴν κλίμακα τῶν ὄντων παρατηροῦμεν ὅτι τὰ ἐγωϊστικὰ αἰσθήματα ὑποκύπτουν βαθμιαίως εἰς τὰ ἀνιδιοτελῆ... Ἀπὸ τῆς κτηνώδους ζωῆς τοῦ ἔφερε βαθμιαίως ὁ ἄνθρωπος τὴν ιδιότητα νὰ ἀντισταμβάνεται τὸ γενικὸν μέσα εἰς τὰ εἰδικά, τὸν τύπον τοῦ εἶδους μέσα εἰς τὰ άτομα... ἀποδείξις τούτου εἶναι ἡ γλῶσσα, ποῦ μὲ τὴν ἱεραρχίαν λέξεων ἀποτελεῖ ἱεραρχίαν ἰδεῶν... Συμφωνῶ μὲ τὸν Μάρξ ὅτι ὁλόκληρος ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων ἐπὶ τοῦ ἐγκεφάλου, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι ὑπάρχουν εἰς τὸν ἐγκέφαλον αὐτόν, τὸ συναίσθημα, τὸ συμπαθητικὸν ἐνστικτον, ἡ ἀνάγκη, τῆς κοινωνίας, θεμελιώδεις δυνάμεις ποῦ παίζουν ρόλον εἰς τὸν οἰκονομικὸν βίον... Δὲν ὑπάρχει μορφή παραγωγῆς μὴ περιέχουσα οὐσιαστικὴν καὶ ἐσωτερικὴν ἀντίφασιν, ἐφ' ὅσον δὲν πραγματοποιεῖται ἡ πλήρης ἐλευθερία τῶν ἀνθρώπων ⁵¹ «ὅσον θὰ ᾔτο μάταιον καὶ σφαλερὸν νὰ ἀρνηθῶμεν τὴν ἐξάρτησιν τῆς σκέψεως καὶ τοῦ ὄνειροπολήματος ἀκόμη ἀπὸ τὸ οἰκονομικὸν σύστημα καὶ τὰς μορφάς τῆς παραγωγῆς, τόσον θὰ ᾔτο χονδροειδὲς νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν κίνησιν τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως μὲ μόνην τὴν ἐξέλιξιν τῶν οἰκονομικῶν μορφῶν» ^{52, 53}.

50. A. Asturaro, *La Sociologia*, Genova 1907, βλ. καὶ Α. Δ. Σίερι, *Εἰσαγωγή* σελ. π' κ.ε.π. εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς Κοινωνιολογίας Α. Loria, Ἀθῆναι 1925.

51. Jean Jaurès, *Idealisme dans l'histoire*, Paris 1894.

52. Jean Jaurès, *Histoire socialiste de la Révolution française*, Paris 1922, Α' Introduction, σελ. 20 κ.ε.

53. Ὁ φιλόσοφος B. Russell, παρατηρεῖ : Κατὰ τὸν Μάρξ ἡ ὕλη καὶ ὄχι τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ δρῶσα δύναμις. Αἱ σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ὕλην καὶ κυρίως ἐν τῇ παραγωγῇ ἀγαθῶν. Οὕτως ὁ ὕλισμός τοῦ Μάρξ γίνεται οἰκονομικὸς ὕλισμός. Δὲν ὑποστηρίζει, νο-

Αἱ διατυπωθεῖσαι οὕτω ἐπικρίσεις κατὰ τῆς οἰκονομικῆς ταύτης ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας δὲν ἡδυνήθησαν νὰ ἀνατρέψουν αὐτήν. Καὶ αἱ προβληθεῖσαι ἐπιφυλάξεις δὲν ἀναιροῦν τὴν ἐρμηνείαν ταύτην. Εἶναι αὗται ἀποτέλεσμα ὑπερβολῆς καὶ μονομεροῦς ἐφαρμογῆς τῆς ἐρμηνείας ταύτης, τῶν Μάρξ καὶ "Εγκελς σαφῶς καθορισάντων τὴν ἑκτασιν αὐτῆς, τὸν ρόλον τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντος ἐν τῇ διαμορφώσει τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ τῇ ἐξελίξει τῆς ἱστορίας, παράγοντος οὐχὶ ἀποκλειστικοῦ, ἀλλὰ κυρίου μόνον καὶ πρωτεύοντος ἐν τῇ πορείᾳ καὶ τῇ ἐξελίξει τῆς ἱστορίας.

II

Ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς καὶ φιλόσοφος OSWALD SPENGLER¹ ἀρνεῖται τὸ δυνατόν φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας ὑπὸ τὴν ἔννοιαν διακριβώσεως αἰτίας κυριαρχούσης τὸν καθ' ὅλον ροὺν τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου². Οἱ διάφοροι ἱστορικοὶ λαοὶ ἀνέπτυξαν ἑκαστος ἀτομικὸν ἢ καθ' ὁμάδας χωριστὸν

μῖζω, ὁ Μάρξ, ὅτι τοῦτο ἐφαρμόζεται εἰς τὰς λεπτομερείας τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλ' εἰς τὰς γενικὰς τοῦ γραμμῆς. Καίτοι δὲν δέχομαι τὴν θέσιν ταύτην τοῦ Μάρξ νομίζω ὅτι περιέχει σπουδαῖα στοιχεῖα ἀληθείας καὶ ἐπηρέασε τὰς ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς φιλοσοφίας ἀντιλήψεις μου... Νομίζω ὅμως ὅτι: α) αἱ κοινωνικαὶ συνθῆκαι, αἵτινες δέον νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν εἶναι καὶ πολιτικαὶ καὶ οἰκονομικαὶ καὶ σχετιζόμεναι μὲ τὴν ἰσχύν, ἥς ὁ πλοῦτος εἶναι μία μορφή, β) ἡ κοινωνικὴ αἰτιολογία παύει νὰ ἐφαρμόζεται ὅταν τὸ πρόβλημα εἶναι λεπτομερειακὸν καὶ τεχνικὸν (B. Russell, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 813 κ.ε. 'Επίσης ὁ B. Russell καίτοι σημειοῖ ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ δὲν ἀποτελεῖ δόγμα, ἀλλ' ὅπως εἰς ἐθεώρησεν ὑπερβολὴν ὅτι ὕλικοι παράγοντες καθορίζουν τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν, τοῦ Μάρξ ἀγνοήσαντος, ὡς λέγει, τὴν ἐν τούτῳ ρόλον τοῦ πνεύματος. «Καὶ δὲν ὑποστηρίζω», προσθέτει, «ὅτι ἡ διάνοια (intelligence) προσβάλλει αὐτομάτως πῶς καὶ κατὰ μυστικὸν τινα τρόπον, ἀλλ' αἱ αἰτίαι τῆς ζητητέας εἰς τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον, πλὴν αἱ αἰτίαι αὗται εἶναι βιολογικὸν προῖον ἀτόμων, τῶν ἀτόμων τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου» (B. Russell, Understanding history, New York 1957, σελ. 34 κ.ε. Τοῦ αὐτοῦ, Power, London 1945, βλ. καὶ W. S. Walsh, ἐνθ' ἄν. σελ. 14 κ.ε. 100 κ.ε. 158 κ.ε.

1. Oswald Spengler (1880-1936), ἱστορικὸς καὶ φιλόσοφος, μαθηματικὸς διδάξας μαθηματικὰ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Μονάχου. Τὸ σπουδαιότερον ἔργον του εἰς δ' ἀσχολούμεθα ἐνταῦθα: Der Untergang des Abendlandes (ἡ δύσις τῶν δυτικῶν χωρῶν) μὲ ὑπότιτλον: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte ἐξεδόθη τῷ 1917 καὶ εἰς β' ἔκδ. München 1922, τομ. 2. "Ἄλλα ἔργα τοῦ Spengler: Preussentum und Sozialismus, 1920. Neben des deutschen Reichs, 1924. Der Mensch und die Technik, 1931. Jahre der Entscheidung, München 1931.

2. Ὑπάρχει, ἔρωτᾷ, λογικὴ τῆς ἱστορίας, πέραν τοῦ τυχαίου καὶ τοῦ ἀπροβλέπτου; ὑπάρχει μεταφυσικὴ τρόπον τινὰ διάρθρωσις τῆς ἀνθρωπότητος, ἀνεξαρτήτως τῶν ὁρατῶν πνευματικῶν καὶ πολιτικῶν φαινομένων; ποία ἡ πρώτη αἰτία τῶν φαινομένων τούτων; μεγάλα γραμματὰ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας ἐμφανίζονται ὑπ' ὁμορφᾶς πού δὲν ἐπιτρέπουν συμπεράσματα; Καὶ ἂν ἐπιτρέπουν ποῖα ταῦτα; δυνάμεθα εἰς τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα νὰ χρησιμοποιοῦσμεν τὰς ἐννόας διάρκειας ζωῆς, νεότης, γῆρας; (O. Spengler, Der Untergang des Abendlandes I. Εἰσαγωγή, σελ. 3).

πολιτισμόν, ἰδίαν, τρόπον τινά, ἕκαστος ἱστορίαν, ἱστορικὴν ἐξέλιξιν, μὴ ὑπαγομένην εἰς κοινὴν τινα δι' ὅλους τοὺς λαοὺς νομοτέλειαν. Καὶ ἕκαστος τῶν πολιτισμῶν τούτων, οἷονεὶ ὄργανισμὸς παρουσιάζει γένεσιν, ἀφ' ὧν πνισιν, νεότητα, ὠριμότητα, ἀκμὴν, γῆρας, παρακμὴν, θάνατον, ἀνοιξιν, θέρος, φθινόπωρον, χειμῶνα, τῶν διελθόντων διὰ τῶν σταδίων τούτων πολιτισμῶν σβεσθέντων διὰ παντός καὶ τῶν λαῶν αὐτῶν καταστάτων «λαῶν φελλάχων» (phellachenvolk), χωρὶς πλέον δημιουργικὴν πνευματικὴν ζωὴν (kultur) ἀλλὰ τεχνικὸν τινα πολιτισμόν (zivilisation)³. Τοῦτο συνάγει ὁ Spengler ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν ἀκμασάντων καὶ ἐσβεσμένων σήμερον πολιτισμῶν, τοῦ Αἰγυπτιακοῦ, Κινεζικοῦ, Ἰνδικοῦ, τῶν κλασσικῶν (Ἑλληνικῶν) χρόνων, τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Spengler καλουμένου Μαγικοῦ πολιτισμοῦ (Ἀραβοβαβυλωνιακοῦ, Περσικοῦ, Ἑβραϊκοῦ, Βυζαντινοῦ)⁴. Τὴν φάσιν αὐτὴν τῆς παρακμῆς καὶ πρὸς τὸν θάνατον πορείας θεωρεῖ ὁ Spengler ὅτι δίδει καὶ ὁ σημερινὸς δυτικοευρωπαϊκὸς πολιτισμός. Ἐπιχειρεῖ πρὸς τοῦτο τὴν ἀνάλυσιν τοῦ πολιτισμοῦ τούτου ἵνα συλλάβῃ τὸ μέλλον του καὶ δείξῃ τὰ σημεῖα πού φανερῶνουν τὸ σημερινὸν στάδιον τοῦ βίου αὐτοῦ, εἰς τὸ ἔργον του : Der Untergang des Abendlandes (Ἡ παρακμὴ — ἡ δύσις — τῶν Δυτικῶν χωρῶν, τῆς Δύσεως)⁵. Πρὸς τοῦτο ὁ Spengler μελετᾷ τί εἶναι πολιτισμός, ποία ἡ ἱστορία τῶν ἐκλιπόντων πολιτισμῶν, ποία ἐντεῦθεν ἡ μοῖρα τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ⁶. Οὕτω κατέληξεν ὁ Spengler εἰς τὴν περὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἀντίληψίν του

3. O. Spengler, ἐνθ' ἄν. I, σελ. 153 κ.έ. 'Ο πολιτισμός (zivilisation) εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς παρακμῆς τοῦ πολιτισμοῦ (kultur). Εἰς αὐτὸν (zivilisation) ἡ φιλοσοφία, ἡ τέχνη, ἡ ἐπιστήμη εἶναι πνευματικὰ σπὸρ (sport) καὶ ὄχι πνευματικαὶ κατακτήσεις, ὡς εἰς τὴν kultur (βλ. περὶ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τοῦ Spengler καὶ A. Castell, ἐνθ' ἄν. σελ. 491).

4. 'Ο Toynbee ἐπικρίνει τὸν νεολογισμόν τοῦ Spengler : μαγικὸς πολιτισμός διὰ περιοχὴν ἀπὸ τῶν δυτικῶν συνόρων τῶν Ἰνδιῶν μέχρι τῶν Ἑρρακλείων στηλῶν, τὴν κατ' ἀρχαίους Ἑλλήνας Οἰκουμένην (βλ. A. Toynbee, A study of history, τομ. XII, London 1961, σελ. 443 κ.έ).

5. Τὸ ἔργον τοῦτο καίτοι ἀφορᾷ θέμα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας εἶναι ὡς λέγει ὁ Spengler ἐν Kommentar τῶν μεγάλων ἐποχῶν, ὅπου διακριβοῦνται αἱ διέπουσαι αὐτάς ἰδέαι (O. Spengler, ἐνθ' ἄν. I πρόλογος), ἐξ οὗ καὶ τὰ θέματα εἰς ἃ ἀναφέρεται τὸ ἔργον τοῦτο : Τόμ. Α' : Ἡ μορφολογία τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας. 'Ο ρωμαϊκὸς κόσμος ὡς κλείς κατανοήσεως τοῦ μέλλοντος τοῦ Δυτικοευρωπαϊκοῦ κόσμου. Ἡ ἔννοια τοῦ ἀριθμοῦ εἰς τοὺς διαφόρους πολιτισμούς. Φυσιολογικὴ καὶ συστηματικὴ τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας. Τὰ σύμβολα τῶν διαφόρων πολιτισμῶν. Μουσικὴ καὶ Πλαστικὴ (Plastik). Ἡ ψυχὴ τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ αἶσθημα τῆς ζωῆς (lebensgefühl). Βουδδισμός, Στωϊκοί. Σοσιαλισμός. Φαουστικὴ καὶ ἀπολλωνία γνῶσις τῆς φύσεως.—Τόμ. Β' : Τὸ φυσικὸν περιβάλλον. Πόλεις καὶ λαοί. Προβλήματα τοῦ Ἀραβικοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ Κράτος. Κράτος καὶ ἱστορία. Ἡ Οἰκονομία. Τὸ Χρῆμα. Ἡ μηχανή.

6. Διὰ τὴν γνωρίσωμεν, λέγει, τὴν μοῖραν τοῦ Δυτικοῦ κόσμου πρέπει νὰ γνωρίσωμεν τί εἶναι πολιτισμός, ποίας σχέσεις ἔχει οὗτος μετὰ τὴν ἱστορίαν, τὴν ζωὴν, τὴν ψυχὴν, τὴν

ὡς ὀργανισμοῦ. Ἐντεῦθεν ἤχθη, ὡς λέγει, εἰς νέαν τινὰ φιλοσοφίαν, τὴν συγκριτικὴν μορφολογίαν, τὴν μόνον δυνατὴν, κατ' αὐτὸν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας^{7, 8}.

"Ολοι οἱ πολιτισμοὶ ἐμφανίζονται, ἀκμάζουν, παρακμάζουν, θνήσκουν, ἔχοντες ἕκαστος τὴν αὐτὴν σχέσιν, διάρκειαν, ὅλοι διατρέχουν τὰ αὐτὰ στάδια καὶ ὑφίστανται τὰς αὐτὰς κρίσεις. Ἀνακύπτουν ἀποτόμως εἰς μεγαλειώδεις γραμμὰς καὶ σβέννυνται διὰ παντός. Κάθε εἰκὼν τῆς ἱστορίας εἶναι μία μορφή ἀφυπνιζομένου ὄντος. Κάθε πολιτισμὸς, κάθε ἄνθρωπος ἔχει μίαν πρωτογενῆ

φύσιν, τὸ πνεῦμα καὶ ὑπὸ ποίας μορφᾶς ἐμφανίζεται, κατὰ πόσον αἱ μορφαὶ αὗται, λαοί, γῶσσοι, ἐποχοί, ἀγῶνες, ἰδέαι, κράτη, θρησκείαι, τέχναι, τεχνικὴ, ἐπιστήμαι, δίκαιον, οἰκονομία, φιλοσοφία, μεγάλοι ἄνθρωποι, μεγάλα γεγονότα εἶναι σύμβολα καὶ δέον νὰ ἐρμηνευθῶσιν ὡς τοιαῦτα... Τὰς νεκρὰς μορφὰς γνωρίζομεν μὲ τὰ μαθηματικά, τὰς ζώσας μὲ τὴν ἀναλογίαν (analogie)... Τὸ πρόβλημα τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ εὐρίσκεται εἰς φιλοσοφίαν ἐπὶ τοῦ μέλλοντος, ἐν, προσθετέι ὁ Spengler, δύναται ἀκόμη νὰ γεννηθῇ φιλοσοφία εἰς τὸ ἀπὸ μεταφυσικῆς ἀπόψεως ἐξηγητὴν μένον ἔδαφος τῆς Δύσεως, μορφολογίαν τῆς ἱστορίας, τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, ἡ ὁποία ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, τῆς φύσεως περιλαμβάνει ὅλας τὰς μορφὰς καὶ τὰς κινήσεις ἐν τῇ ἐσχάτῃ, τῇ πλέον ἐσωτερικῇ σημασίᾳ των. Πρόκειται περὶ τοῦ τί σημαίνουν, ποῖαν ψυχὴν ἐκφράζουν τὰ παρουσιαζόμενα ἱστορικὰ φαινόμενα (τὰ μαθηματικά των Ἑλλήνων, των Ἀράβων, των Ἰνδῶν, των Εὐρωπαίων τῆς Δύσεως, αἱ μορφαὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τὸ διακοσμητικὸν style κλπ. (O. Spengler, ἐνθ' ἀν. 1 σελ. 3. κ.ε.).

7. Διὰ νὰ συλλάβωμεν, λέγει, τὸ νόημα τῆς ἱστορίας ὁλοκλήρου πρέπει νὰ λύσωμεν τὸ ζήτημα διὰ ποῖον ὑπάρχει ἱστορία, διότι διὰ κάθε ἄνθρωπον ὑπάρχει ἱστορία, ἀνάλογως μὲ τὸ πῶς οὗτος — κατὰ τὸ πνεῦμα του — εἶναι μέλος τῆς ἱστορίας (ἡ ἑλλειψὶς ἱστορικῆς μνήμης των ἀρχαίων ἑλλήνων, ἡ Νιρβάννα των Ἰνδῶν, ἡ ἐξόχως προικισμένη διὰ τὴν ἱστορικὴν Αἰγυπτιακὴ ψυχὴ, ἡ ἀποβλέπουσα πρὸς τὸ ἀπειρον, φροντίδα διὰ τὸ μεμακρυσμένον μέλλον (μνημεῖα, ἀπὸ γρανίτην, μούμιαι). Ἀρχαιοῦτης, Μεσαιῶν, νεώτεροι χρόνοι, σχῆμα ἀπιστεῦτος πτωχείας, ποῦ ἀσκεῖ ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς σκέψεώς μας ἀπόλυτον ἰσχύον, ποῦ ἡμπούσε πάντοτε νὰ συλλάβωμεν ἀκριβῶς τὴν ἀληθῆ θέσιν, μορφήν τῆς τεμαχισμένης τοιαύτης ἱστορίας, τὴν σχέσιν κάθε τμήματος πρὸς τὴν ὅλην ἱστορίαν, τὸ θέατρον, τῆς ἱστορίας... Ἀντὶ τῆς διαμορφώσεως ταύτης τῆς ἱστορίας (Ἀρχαιοῦτης-Μεσαιῶν-Νεώτεροι χρόνοι) διεμόρφωσεν ὁ Spengler τὴν Πτολεμαϊκὴν ἀποψιν τῆς ἱστορίας ἀντιτιθεμένην εἰς Κοπερνικανὴν ἀποψιν, κατὰ λαοὺς καὶ τὸν βίον των εἰς διαφόρους ἐποχάς. (O. Spengler, ἐνθ' ἀν. I σελ. 20 κ.ε.). Κάθε ἰδέα, προσθετέι ὁ Spengler, ζῇ εἰς ἐν ἱστορικὸν σύμπαν, μετέχει τῆς μοίρας του... Κάθε ἀπάντησις ἔχει σημασίαν συμβόλου ζωῆς... Τὸ αὐσιώδες εἶναι νὰ μάθωμεν ποῖον ἄνθρωπον ἐνσαρκώνει (O. Spengler, αὐτόθι σελ. 65 κ.ε.).

8. Ἀποκρουομένης οὕτω ὑπὸ τοῦ Spengler τῆς ἐνόητος τῆς ἱστορίας, ὡς ἐνιαίας διαδοχῆς των πολιτισμῶν, οἷαν ὑποδηλοῖ ἡ κρατοῦσα θεώρησις τῆς ἱστορίας ὑπὸ τὸ σχῆμα: ἀρχαιοῦτης, μεσαιῶν, νεώτεροι χρόνοι, ἡ σύγκρισις των πολιτισμῶν καὶ ἡ ἀναλογία των αὐτῶν φάσεων πολιτισμοῦ ἀναλόγῃ ἀνευρισκομένων εἰς τοὺς διαφόρους πολιτισμούς, κατὰ διαφόρους εἰς ἕκαστον αὐτῶν χρόνους ἀπέμεινε, κατὰ Spengler, ἡ μόνη μέθοδος μελέτης — καὶ φιλοσοφίας — ἐπὶ τῆς ἱστορίας. Σύγχρονοι οὕτω, κατὰ Spengler, εἶναι δύο φάσεις δύο πολιτισμῶν, ὅταν παρουσιάζωνται εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον ἐξελλείξεως των ἀσχετῶς τοῦ χρόνου ἐμφανισέως των εἰς ἕκαστον των πολιτισμῶν τούτων (μετὰ αἰῶνα εἰς τὸν ἕνα, μετὰ αἰῶνας εἰς τὸν ἕτερον) (βλ. καὶ A. Castell, ἐνθ' ἀν. σελ. 490).

διάθεσιν, μίαν τάσιν, μίαν κλίσιν πρὸς ἓν ἰδεῶδες⁹. Πολιτισμοὶ γεννῶνται ὅταν μία μεγάλη ψυχὴ ἀφυπνίζεται, ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴν πρωτογενῆ παιδικὴν κατάστασιν τῆς αἰωνίας παιδικότητος¹⁰ καὶ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν δημιουργικῆς μειοψηφίας¹¹ αὐξάνουν ἐπὶ ὀρισμένου ἐδάφους, ὡς τὰ φυτὰ, ὀριμάζουν, ἀκμάζουν, θνήσκουν ὅταν ἡ ψυχὴ πραγματοποιήσῃ τὸ μέγιστον τῶν δυνατοτήτων τῆς ὑπὸ μορφήν γλώσσης, θρησκείας, τέχνης, ἐπιστήμης, φιλοσοφίας καὶ ἐπιστρέφουν εἰς τὴν πρωτογενῆ των κατάστασιν, ὅπου ὁ λαὸς γίνεται «λαὸς φελλάγων».

Τὸ χαρακτηριστικὸν τὸν πολιτισμὸν κάθε λαοῦ εἶναι ἡ ἀτομικὴ του ψυχὴ, ποὺ τὸν διακρίνει ἀπὸ κάθε ἄλλον¹², ἡ ἐφ' ἑκάστου τούτου συλλαμβανομένη μοῖρα του (schicksal). Ὁ λόγος, ἡ λογικὴ καὶ ἡ διαίσθησις εἶναι μέσα μὲ τὰ ὁποῖα κάθε πολιτισμὸς προσπαθεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ σύμπαν, τὴν φύσιν, τὸν ἄνθρωπον. Εἶναι ἀμφοτέραι αἰσθηματῆς ζωῆς, δύο τρόποι γνώσεως. Κάθε λαὸς ἔχει ἓνα αὐστηρὸν τρόπον τοῦ βλέπειν τὸν κόσμον, τὴν φύσιν, τὸν ἄνθρωπον, τὴν ἱστορίαν του, τρόπον τοῦ γνωρίζειν αὐτά. Κάθε καλλιεργημένη γλῶσσα ἔχει ὅρους τινὰς ποὺ εἶναι ὡς κεκαλυμμένοι μὲ μυστήριον : τὴν ψυχὴν, μοῖραν, μοι-

9. O. Spengler, ἐνθ' ἄνωτ. I σελ. 137 κ.ε.

10. Εἰς τὸν καθένα μας ἡ ψυχὴ ἀφυπνίζεται κατὰ τὴν ἀποφασιστικὴν στιγμὴν, ποὺ ἀρχίζομεν νὰ ἐνοῶμεν ὅτι ἔχομεν ἐν ἑαυτῷ (O. Spengler, ἐνθ' ἄν. I σελ. 153). Ἡ ἀνάγκη τοῦ ἀφυπνισμένου ὄντος νὰ ἐξηγήσῃ τὸ βάθος δεσπόζει καὶ σημαίνει σύγχρονως ἀφύπνισιν τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς καὶ ὁριον μεταξύ παιδὸς καὶ ἀνδρός. (O. Spengler, αὐτόθι σελ. 230 κ.ε.).

11. Διὰ νέας τινὸς ἐνοράσεως τοῦ σύμπαντος, βλέμματος ἐπὶ τοῦ θανάτου ὁ κάθε πολιτισμὸς ἀφυπνίζεται (O. Spengler, ἐνθ' ἄν. I σελ. 139). Διὰ κάθε ἀφυπνιζόμενον ὃν ἑκάστου πολιτισμοῦ δύο τρόποι γνώσεως εἶναι δυνατοὶ ἀναλόγως μὲ τὸ πῶς ἡ διαίσθησις εἰσέρχεται εἰς τὴν συλλογιστικὴν τῆς διανοίας. Τὴν μαγικὴν διαίσθησιν ὁ Σπινόζα ὠνόμαζεν amor intellectualis (O. Spengler, ἐνθ' ἄν. II σελ. 295).

12. Ἀπολλωνία ψυχὴ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, γνωστὴ ἀπὸ τὸν Νίτσε, φανταστικὴ, ἥτις ἐξέλεξε ὡς σύμβολον τὸ ἄπειρον διάστημα εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ Δυτικοῦ κόσμου αὐξάνοντος εἰς τὰς βορείας πεδιάδας μεταξύ τοῦ Ἑλβα καὶ Τάγου. Ἀπολλωνία, ἡ στατικὴ καὶ ὄχι δυναμικὴ ἡρεμος, ἡσυχος καὶ βραδεῖα, χωρὶς χρονόμετρα καὶ ὠρολόγια, ὁ δωρικός κίον καὶ ἡ Εὐκλείδειος γεωμετρία, αἱ ὕλικαι λατρεῖαι τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου, αἱ ἀπομεικρυμέναι ἀλλήλων ἑλληνικαὶ πόλεις, ἡ μοῖρα τοῦ Οἰδίποδος τὸ σύμβολον τοῦ φαιδίου. Φανταστικὴ, ἡ δυναμικὴ τοῦ Γαλιλαίου, ἡ καθολικὴ καὶ προτεσταντικὴ δογματικὴ, ἡ μοῖρα τοῦ Αἴηρ, ἡ Βεατρίκη τοῦ Δάντη, τὸ τέλος τοῦ δευτέρου Φόουστ... Εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τῶν δύο τούτων πολιτισμῶν διάμεσος ποὺ δανεῖζεται, τροποποιεῖ, ἐρμηνεύει, κληρονομεῖ, εἶναι ἡ μαγικὴ ψυχὴ τοῦ Ἀραβικοῦ πολιτισμοῦ... μεταξύ τοῦ Τίγρητος καὶ τοῦ Νείλου, μεταξύ Εὐξείνου πόντου καὶ Ἀραβίας, μὲ τὴν ἀλγεβρὰν καὶ τὴν ἀλγεμείαν του, τὰ μωσαϊκά, τὰ ἀραβουργήματα, τὰ χαλιφάτα, τὰ τζαμιά μὲ τὰ ἱερά των βιβλία τῆς Περσικῆς, Ἑβραϊκῆς καὶ Χριστιανικῆς Θρησκείας τῶν Μανιχαίων... Τὸ περὶ κόσμου αἰσθημα, ὅπερ ἡ Δυτικὴ ψυχὴ ἐξέφρασε μὲ ἐξαιρετικὸν ἐκφραστικὸν πλοῦτον λέξων, ἡχων, χρωμάτων, φιλοσοφικῶν συστημάτων, μὲ τὰς γοητικὰς μητροπόλεις, μὲ τὴν θεωρίαν τῶν συναρτήσεων, ἡ Αἰγυπτιακὴ ψυχὴ μακρὰν θεωρητικῶν καὶ λογοτεχνικῶν ἀξιώσεων τὴν ἐξέφρασε σχεδὸν μὲ τὴν πέτραν... (βλ. O. Spengler, ἐνθ' ἄν. I σελ. 254 κ.ε. 283 κ.ε.).

ραῖον, τυχαῖον¹³. Αἱ λέξεις αὗται εἶναι σύμβολα ὄχι ἔννοιαι. Ἡ ἰδέα τῆς μοίρας ζητεῖ τὴν πείραν τοῦ κόσμου, ὄχι τὴν ἐπιστημονικὴν (τῆς ἐπιστήμης) πείραν, ἀλλὰ τὴν διαίσθησιν, τὸ βάθος. Ὑπάρχει εἰς ὅλους μας, λέγει ὁ Spengler, μία ὀργανικὴ λογικὴ, ἔμφυτος καὶ ἀσφαλὴς ὡς ὄνειρον καὶ μία μὴ ὀργανικὴ λογικὴ, τοῦ νοῦ. Ἡ ἔννοια τῆς μοίρας ἀπεκαλύφθη εἰς τὸν ἀνθρώπον ἀπὸ τὸν τῆς ψυχῆς φόβον τοῦ κόσμου, ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ φωτὸς καὶ αὐξήσεως, πραγματώσεως τῆς κλίσεώς του (bestimmung). Ἀπὸ κανένα δὲν λείπει καὶ μόνον ὁ ἀνθρώπος τῶν μεγάλων πόλεων, μὲ τὸ πνεῦμα τῶν συναλλαγῶν (affaires) καὶ τὴν μηχανοποιεῦσαν τὴν σκέψιν του κυριαρχίαν ἐπὶ τῆς διακινήσεώς του τὴν ἔχασε. Εἰς τοὺς δύο κόσμους, φύσιν καὶ ἱστορίαν βασιλεύουν μοῖρα καὶ αἰτιοκρατία. Εἶναι ἀμφότεραι αἰσθημα τῆς ζωῆς, τρόποι γνώσεως. Ἐὰν ὁ πολιτισμός, ὡς τὸν ἐννοοῦμεν εἶναι φαινόμενον πρωτογενές, ἡ δὲ μοῖρα ὀργανικὴ λογικὴ τοῦ ὄντος ἔπεται ὅτι κάθε πολιτισμός ἔχει κατ' ἀνάγκην τὴν ἰδικήν του μοῖραν¹⁴. Κάθε πολιτισμός ἔχει τὸν ἰδίον του τρόπον γνώσεως τοῦ ἀνθρώπου, πείρας τῆς ζωῆς¹⁵. Κάθε πολιτισμός ἔχει τὴν ἰδικήν του φιλοσοφίαν, ἥτις εἶναι μέρος τῆς γενικῆς συμβολικῆς του ἐκφράσεως καὶ ἥτις διὰ τοῦ τρόπου θέσεως τῶν προβλημάτων του, τῶν μεθόδων του σκέψεως ἀποτελεῖ τὸν πνευματικόν του κόσμον¹⁶. Ὁ ρασιοναλισμός, ἡ ἀποκλει-

13. Τὸ τυχαῖον προσθέτει ὁ Spengler, δὲν εἶναι ἐξαιρέσεις τῶν αἰτιωδῶν σχέσεων. Ὁ κόσμος τοῦ τυχαίου εἶναι ὁ κόσμος τῶν γεγονότων ἅτινα ἀπαξ μόνον συμβαίνουν καὶ πρὸ τῶν ὁποίων ἰστάμεθα μὲ νουσταλγίαν ἢ φόβον (O. Spengler, ἐνθ' ἄν. I σελ. 194 κ.έ.). Τὸ καταφύγιον τοῦ ἀνθρώπου ἐναντὶ τῆς μοίρας εἶναι ὁ Θεός, διότι τὴν μοῖραν τὴν αἰσθάνεται, τὴν ζῇ, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ τὴν σκεφθῇ, νὰ τὴν παραστήσῃ, νὰ τὴν ὀνομάσῃ (O. Spengler, ἐνθ' ἄν. II σελ. 323 κ.έ.).

14. Ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τῆς ἰδέας τῆς μοίρας καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος (kausalitätsprinzip) ἀποτελεῖ τὴν κλειδα (schlüssel) λύσεως πολλῶν ἀλύτων προβλημάτων τῆς ἀνθρωπότητος. Ὁ ἀντιλαμβάνομενος πόσον ἡ ψυχὴ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ ἰδέα τῆς ὑπάρξεως θὰ αἰσθανθῇ ἐπίσης ὅτι ἡ βεβαιότης εἶναι συγγενὴς τῆς μοίρας καὶ δέον ἡ ζωὴ νὰ θεωρηθῇ ὡς διευθυνομένη ὑπὸ τῆς μοίρας... Κάθε πολιτισμός ἔχει κατ' ἀνάγκην τὴν ἰδικήν του ἰδέαν τῆς μοίρας... κάθε μέγας πολιτισμός ἔχει τὸ αἰσθημα ὅτι εἶναι ἡ σχηματικὴ πραγματοποίησις μιᾶς μοναδικῆς ψυχῆς (O. Spengler, ἐνθ' ἄν. I Κεφ. Γ' «ἡ ἰδέα τῆς μοίρας καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος», σελ. 167 κ.έ. 181 κ.έ.).

15. Ὁ Ἀπολλώνιος βλέπει τὴν ψυχὴν ὡς κόσμον ταξινομημένον μερῶν, ὁ τοῦ φαυλοτικοῦ πολιτισμοῦ ὡς συνάρτησιν τοῦ σκέπτεσθαι, αἰσθάνεσθαι καὶ θέλει. Ἡ Μαγικὴ ψυχὴ εἶναι διαισμός, δύο μυστηριώδεις οὐσῖαι, πνεῦμα καὶ ψυχὴ ἐν μυστικῇ σχέσει. Ὑψυχὴ εἶναι ἀτομικὴ οὐσία δεσπόζουσα τὸ σῶμα, πνεῦμα εἶναι θεία οὐσία, θεόθεν ἐρχομένη εἰς τὸν ἀνθρώπον. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ψυχὴν καὶ μετέχει τοῦ πνεύματος (O. Spengler, ἐνθ' ἄν. I σελ. 299 κ.έ.).

16. Κάθε γνώσις ἐπὶ τῆς φύσεως καὶ ἡ πλέον ἀκριβὴς στηρίζεται ἐπὶ μιᾶς θρησκευτικῆς πίστεως. Ἡ μηχανικὴ ποὺ εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς δυτικῆς φυσικῆς ὑποθέτει ἐν δόγμα, ποὺ εἶναι ἡ θρησκευτικὴ τοῦ κόσμου εἰκὼν. Δὲν ὑπάρχουν ἐπιστήμαι χωρὶς υποθέσεις ἀσυνειδήτους. Καὶ αἱ θέσεις τῶν προβλημάτων των, αἱ βασικαὶ των ἔννοιαι εἶναι ἡ κάθε μία ἐν σύμβολον τοῦ καθενὸς πολιτισμοῦ. (O. Spengler, αὐτόθι).

στική πίστις εἰς τὰ πορίσματα τοῦ κριτικοῦ νοῦ εἶναι ἴδιον τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος ὡς τὴν ἐφαρμόζομεν εἰς τὴν φυσικὴν, τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως εἶναι φαινόμενον δυτικόν. Διὰ τὸν Ἀραβὰ ἀλχημιστὴν δὲν ὑπάρχουν αἰτιώδεις σύνδεσμοι, αἰτία εἶναι ὁ Θεός¹⁷. Οὕτω διακρίνεται ἡ ἀπολλωνία, ἡ μαγικὴ, ἡ φουριστικὴ ψυχὴ, ἐκδηλοῦσα ἐκάστη καὶ δημιουργοῦσα τὸν ἴδιον πολιτισμόν¹⁸. Κάθε πολιτισμὸς ἔχει ἐπίσης τὴν ἰδικὴν του ἡθικὴν, κώδικα ἡθικῆς, ἡθικὴν τῆς συμπεριφορᾶς, ἡθικὴν τῆς πράξεως, ἡθικὴν τῆς συμπαθείας, τῆς καθάρσεως, τοῦ ἀλτρουϊσμοῦ¹⁹. Αἱ καλὰ τέχναι εἶναι διαφόρου style κατὰ πολιτισμόν διαπλάσσοντα αὐτὰς κατὰ τὴν ψυχὴν του, ἣν καὶ συμβολίζουν. Ἀναφαίνονται δὲ αἱ τέχναι ἀκολουθοῦσαι, εἰς ὅλους τοὺς πολιτισμοὺς τὴν αὐτὴν σειρὰν, ἀρχιτεκτονικὴ, γλυπτικὴ, ζωγραφικὴ, μουσικὰ, κατὰ δεκαετίας ἢ αἰῶνας ἐμφανιζόμεναι ἢ μία κατόπιν τῆς ἄλλης²⁰.

Ὅλαι οὕτως αἱ ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτισμοῦ, γλῶσσα, θρησκεία, ἡθικὴ, τέχνη, ἐπιστήμη, φιλοσοφία ἀπορρέουν ἀπὸ μίαν πίστιν, ἀσυνείδητον περὶ κόσμου ἀντίληψιν, διακρίνουσαν ἕκαστον πολιτισμόν²¹ ἀποτελοῦσαι τὴν φυσιογνωμίαν αὐτῶν²².

17. O. Spengler, *ἔνθ'* ἀν. I, σελ. 578 κ.ε.

18. Ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς, σημειώνει ὁ Spengler, δὲν εἶχε μνήμην, δὲν εἶχεν ἱστορικὸν ὄργανον, ἀγνοεῖ παρελθὸν καὶ μέλλον. Ζῇ τὰ παρόντα. Ἡ ἱστορία τῶν Ἑλλήνων μέχρι τῶν Περσικῶν πολέμων εἶναι προῖον μυθικόν. Καὶ ἡ Ρωμαϊκὴ ἱστορία μέχρι τοῦ Ἀννίβα δὲν εἶχε καταγραφῇ. Ὁμοίως καὶ οἱ Ἰνδοί. Οἱ Αἰγύπτιοι εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὸ μέλλον, ἡ μούμια, δικιωνισίς τῶν νεκρῶν. Οἱ Ἕλληνες δὲν ἡσχολήθησαν μὲ τὸ παρελθόν. Οὐδεὶς τῶν ἀναγνωστῶν τοῦ Ὀμήρου ἐσκέφθη, ὡς ὁ Schliemann, νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν Τροίαν. Μόνον ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ λέξις ὥρα σημαίνει χρόνον. (O. Spengler, *ἔνθ'* ἀν. I, σελ. 11 κ.ε.).

19. O. Spengler, *ἔνθ'* ἀν. I, σελ. 341 κ.ε.

20. O. Spengler, *ἔνθ'* ἀν. I, σελ. 285 κ.ε.

21. Καὶ αὐτὴ ἡ ἔννοια τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῶν μαθηματικῶν εἶναι διάφορος κατὰ πολιτισμόν (O. Spengler, *ἔνθ'* ἀν. I, σελ. 77 κ.ε.).

22. Τὸ σύμπαν-φύσιν καὶ τὸ σύμπαν-ἱστορίαν ἔχουν τὸ καθένα διαφόρους τρόπους νὰ κατανοήσωμεν... Ὑπάρχει γνῶσις τοῦ σύμπαντος καὶ γνῶσις τοῦ ἀνθρώπου. Ὑπάρχει ἐπιστημονικὴ πείρα καὶ πείρα τῆς ζωῆς. Ὅλαι αἱ μέθοδοι κατανοήσεως τοῦ σύμπαντος δύνανται ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει νὰ ὀνομασθοῦν μορφολογία. Ἡ ἐπιστήμη τῆς μηχανικῆς τοῦ διαστήματος εἶναι ἐπιστήμη ποῦ ἀνακαλύπτει καὶ ὀργανώνει τοὺς νόμους τῆς φύσεως καὶ τὰς σχέσεις αἰτιότητος καὶ ὀνομάζεται συστηματικὴ. Ἡ ἐπιστήμη τοῦ ὀργανικοῦ, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ζωῆς, παντὺς ὅ,τι ἔχει ἐν ἑαυτῷ, κατεύθυνσιν καὶ μοῖραν λέγεται φυσιογνωμικὴ. Ἡ ἱστορικὴ φυσιογνωμικὴ στηρίζεται εἰς τὴν ἄμεσον κατὰ διαίσθησιν, ἐνστικτώδη ἀντίληψιν. Ἡ σὺλληψις τῆς μοίρας ἀπαιτεῖ πείραν ζωῆς, ὅχι ἐπιστημονικὴν πείραν, ὀργανικὴν λογικὴν καὶ ἐνστικτώδη ὄνειροπόλησιν. Εἰς τὴν Δύσιν ἡ συστηματικὴ μέθοδος τῆς μελέτης τοῦ σύμπαντος ἐφθάσε καὶ ὑπερέβη τὸ ἀπόγειόν της, κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα. Ἡ φυσιογνωμικὴ μέθοδος δὲν

Αἱ ρηθεῖσαι ἐκδηλώσεις αὗται ἐκάστου πολιτισμοῦ (θρησκεία, γλῶσσα, ἠθική, ἐπιστήμη, φιλοσοφία, τέχνη) ἀποτελοῦν σύμβολα αὐτοῦ. Ἡ μέσω τῶν συμβόλων τούτων σύλληψις τῆς ψυχῆς ἐκάστου πολιτισμοῦ, τοῦ ἄγχους του ἔναντι τοῦ κόσμου, μᾶς γνωρίζει τὸν πολιτισμὸν τοῦτον²³. Οὕτως ἡ φυσιογνωμικοῦ εἶδους ἔννοια τῆς παγκοσμίου ἱστορίας εὐρύνεται ἵνα καταστῇ ἡ ιδέα μιᾶς συμβολικῆς, ἥτις περιλαμβάνει τὸ πᾶν. Οὕτως ὁ ρόλος τοῦ ἱστορικοῦ συνίσταται εἰς τὸ νὰ ἐξετάσῃ τὴν εἰκόνα τοῦ παρελθόντος καὶ νὰ διαπιστώσῃ τὴν ἐσωτερικὴν του μορφήν καὶ λογικὴν. Ἡ ιδέα τῆς μοίρας εἶναι τὸ ἀπώτατον ὅριον εἰς τὸ ὁποῖον δύνανται νὰ φθάσῃ. Ἀλλή φιλοσοφία τῆς ἱστορίας δὲν ὑπάρχει. Δὲν ὑπάρχουν ὅθεν αἰτιοκρατικαὶ σχέσεις μεταξὺ τῶν διαφορῶν θρησκευτικῶν, πολιτικῶν, κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων ἐκάστου πολιτισμοῦ, πασῶν ἀπορρεουσῶν ἐκ τῆς περὶ κόσμου ἀντιλήψεως κάθε πολιτισμοῦ, ἣν καὶ συμβολίζουν αὗται. Δὲν ἔχομεν ὅθεν τὸ δικαίωμα νὰ θεωρήσωμεν τινὰ τῶν γεγονότων τούτων (θρησκευτικῶν, πολιτικῶν, οἰκονομικῶν ὡς αἰτίαν τῶν ἄλλων καὶ νὰ στηρίξωμεν τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας ἐπὶ τῆς συσχέτισεως ταύτης καὶ δὴ αἰτιοκρατικῆς συσχέτισεως. Δὲν πρόκειται περὶ κατατάξεως καὶ ἐκτιμήσεως τῶν πολιτικοκοινωνικῶν φαινομένων βάσει αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος ἀλλὰ περὶ διαγνώσεως τοῦ τί σημαίνουν τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα «δημιουργήματα τοῦ πολιτισμοῦ» ἐμφανιζόμενα, τίνων στοιχείων εἶναι σῆμα, τί ἐνσαρκῶνουν²⁴. Ἐκ τῶν συμβόλων τούτων (ἐκάστου πολιτισμοῦ) ἅτινα ἀποτελοῦν τὸν μακρόκομον αὐτοῦ θὰ συλλάβωμεν τὴν μορφήν του, τὴν εἰκόνα τοῦ βίου του, τὴν ψυχὴν, τὴν μοῖραν ἐκάστου πολιτισμοῦ²⁵. Οὕτω θὰ δυνηθῶμεν νὰ συλλάβωμεν καὶ τὴν μοῖραν τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ μας. Βάσει οὕτω τῆς μελέτης καὶ ἐμβαθύνσεως ταύτης εἰς ἐσβεσμένους

ἐφθασεν ἀκόμη τὸ στάδιον τοῦτο. Ἐπὶ ἑκάτον ἔτη αἱ δυνάμεις ἐπὶ τούτου ἐπιστῆμαι θὰ εἶναι τμήματα μιᾶς κολοσσιαίας φυσιογνωμικῆς, μοναδικῆς εἰς τὰ περὶ ἀνθρώπου. Τοῦτο εἶναι τὸ νόημα τῆς μορφολογίας τῆς παγκοσμίου ἱστορίας... Ἡ φυσιογνωμικὴ (physiognomiki) εἶναι οὕτως ἡ τέχνη τῆς προσωπογραφίας τοῦ πνευματικοῦ (Ο. Spengler, ἐνθ' ἄν. I, κεφ. Β' : Τὸ πρόβλημα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Φυσιογνωμικὴ καὶ συστηματικὴ, σελ. 137 κ.έ., 153 κ.έ.).

23. Κάθε πολιτισμὸς ἔχει ἓν κύριον ἴδιον σύμβολον ὅπερ καθορίζεται κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἀφυπνίσεως του. Τὸ σύμβολον τοῦτο ἐκφράζει οὐσιαστικὰ ἐκάστου πολιτισμοῦ στοιχεῖα (Ο. Spengler, ἐνθ' ἄν. I, σελ. 178 κ.έ.).

24. 25. Ο. Spengler, ἐνθ' ἄν. I, σελ. 212 κ.έ.

ἤδη πολιτισμούς κρίνει ὁ Spengler τὴν τύχην τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ, διακρίνων τὰ σημεῖα ποῦ φανερώνουν ἐξ ἀναλογίας πρὸς τὸν βίον καὶ τὴν ἐξέλιξιν ἄλλων ἐκλιπόντων πολιτισμῶν τὴν παρακμὴν, τὴν δύσιν τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ²⁶. Οὕτω προσφέρει ὁ Spengler ἐν δεῦγμα τῆς ἀφιλοσοφικῆς, ὡς λέγει, ταύτης φιλοσοφίας τελευταίας εἰς τὴν Δύσιν²⁷. Ὁ φιλοσοφῶν λοιπὸν ἐπὶ τῆς ἱστορίας οὐδὲν ἄλλο δύναται νὰ ἐπιτύχῃ ἢ ἀνάλυσιν τῆς εἰκό-
νος ἐκάστου πολιτισμοῦ, διαπίστωσιν τῶν ἀναλόγων εἰς ἐκάστην ἐποχὴν δημιουργημάτων ἐκάστου πολιτισμοῦ²⁸ καὶ τὴν ἐξέλιξιν αὐτοῦ ἀπὸ τῆς γενέ-
σεώς του καὶ τῆς ὀριμότητός του μέχρι τῆς παρακμῆς καὶ διακρίβωσιν τῆς μεταξὺ τῶν πολιτισμῶν συγγενείας²⁹.

Συγκριτικὴ μορφολογία εἶναι ὅθεν ἡ δυνατὴ φιλοσοφία τῆς

26. Ἡ συστηματικὴ φιλοσοφία, λέγει ὁ Spengler, λησμονεῖ ὅτι κάθε ἰδέα ζῇ εἰς ἐν ἱστορικὸν σύμπαν καὶ μετέχει τῆς μοίρας αὐτοῦ, θεωρεῖ δὲ ὅτι τὰ μεγάλα προβλήματα εἶναι τὰ ἴδια εἰς κάθε ἐποχὴν καὶ ὅτι δυνάμεθα νὰ δώσωμεν ἐνιαίαν ἐπ' αὐτῶν ἀπάντησιν. Κάθε φιλοσοφία εἶναι ἔκφρασις τοῦ καιροῦ τῆς. Δὲν ὑπάρχουν αἰώνιαι ἰδέαι. Τὸ μόνον κριτήριον ἀληθείας μιᾶς θεωρίας εἶναι ὅτι αὕτη εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τὴν ζωὴν. Τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ στοχαστοῦ εὕρισκει ὁ Spengler εἰς τὸ ἐπιτυχὲς βλέμμα τοῦ ἐπὶ τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς ἐποχῆς του. Αὐτὸ μόνον θὰ δεῖξῃ ἐὰν οἱ ὀρίσμοί του καὶ αἱ ἀναλύσεις του εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς ἐποχῆς του, ποῦ ὁμιλεῖ μὲ τὴν διαίσθησίν του. (Ο. Spengler, ἐνθ' ἀν. I, σελ. 54 κ.ε.ι.)

27. Δυνάμεθα σήμερον νὰ συλλάβωμεν τὸ τέλος τῆς Δυτικῆς ἐπιστήμης. Ἡ πρόβλεψις τῆς ἀναποφεύκτου μοίρας τῆς εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἱστορικοῦ βλέμματος τοῦ φαινομένου πνεύματος. Καὶ ἡ ἀρχαιότης ἀπέθανεν ἀλλὰ οὐδὲν ἐγνώριζε περὶ τοῦ θανάτου τῆς. Ἐπικειμένη πνευματικὴ κρίσις θὰ καταπλήξῃ τὸν κόσμον. Ἡ τυραννία τῆς διανοίας εἶναι εἰς κάθε πολιτισμὸν περίοδος μεταξὺ τῆς ὀριμότητος καὶ τοῦ γήρατος. Ἡ σαφεστερά ἔκφρασις τῆς εἶναι ἡ λατρεία τῶν ἀκριβολογικῶν ἐπιστημῶν, τῆς διαλεκτικῆς, τῆς ἀποδείξεως, τῆς αἰτιοκρατίας. (Ο. Spengler, ἐνθ' ἀν. I, σελ. 62 κ.ε., 607 κ.ε.).

28. Ὡς αἱ βαθύτεραι σκέψεις τῶν Ἑλλήνων, Ἀράβων, Ἰνδῶν, Εὐρωπαίων μαθηματικῶν, τὸ νόημα τοῦ διακοσμητικοῦ style, αἱ μορφαι τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, αἱ σχέσεις μορφῆς μεταξὺ διαφορικοῦ λογισμοῦ καὶ κρατικῆς ἐξουσίας Λουδοβίκου ΙΔ', τῆς ἀρχαίας πόλεως καὶ τῆς Εὐκλείδειου γεωμετρίας, τοῦ τηλεγράφου καὶ τῶν πυροβόλων ὄπλων, τῆς σημερινῆς ἐνοργάνου μουσικῆς καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος πίστεως (Ο. Spengler, ἐνθ' ἀν. I, σελ. 7 κ.ε.).

29. Δυσχερὲς τὸ πρόβλημα ἂν εἰς πολιτισμὸς ἐπιδρᾷ καὶ πῶς ἐπιδρᾷ ἐπὶ ἄλλου πολιτισμοῦ. Δύο πολιτισμοὶ δυνατόν νὰ εὕρισκωνται ἐν ἐπαφῇ. Τὸ ὑπὸ τοῦ ἐνὸς πραγματοποιηθὲν ἔργον δύναται νὰ ζωογονηθῇ ὑπὸ τοῦ ἄλλου, ἐὰν οὗτος αἰσθάνεται ἐκείνον. Τὸ κτυπητότερον παράδειγμα — κατὰ Spengler — εἶναι τὸ Ρωμαϊκὸν Δίκαιον, ὅπερ εἰς τρεῖς πολιτισμούς, Ρωμαϊκόν, Βυζαντινόν, Δυτικὸν εὐρωπαϊκόν εἶχε τρεῖς ἐξελίξεις. Εἶναι τὸ δίκαιον τὸ δημιουργηθὲν ἀπὸ πολίτας (κατοίκους πόλεως) διὰ πολίτας. Τὸ πολιτικὸν καθεστῶς εἰς τὸ ὅποιον στηρίζεται εἶναι ἡ πόλις. Τὸ Ρωμαϊκὸν Δίκαιον ἐπεβλήθη οὐχὶ διὰ τὴν ἐσωτερικὴν του ἀξίαν, ἀλλ' ἐκ τῆς πολιτικῆς ὑπεροχῆς τῆς Ρώμης. Ἡ ἐπεξεργασία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου ἐγένετο ἐν ὄψει ἀνθρώπων ἀνευ ἱστορίας καὶ οὕτω φαίνεται ὡς σύγχρονον (Ο. Spengler, ἐνθ' ἀν. I, σελ. 53 κ.ε., II, σελ. 62, 68, 73).

«ΑΡΧΕΙΟΝ» Δ. Καλιτσουνάκη, Τόμ. 46ος (1966), Τεύχ. Γ'

ἱστορίας³⁰. Καὶ ἡ φυσιογνωμικοῦ εἴδους μορφολογία αὕτη εὐρύνεται τέλος ἐν καταστάτῃ ἡ ἰδέα μιᾶς συμβολικῆς³¹.

Ἡ ἱστορικὴ σχέσις ἔχει οὕτω διπλοῦν καθήκον α) νὰ ἐπιχειρήσῃ συγκριτικὴν μελέτην τοῦ ἀτομικοῦ βίου ἐκάστου λαοῦ καὶ β) νὰ ἐξακριβώσῃ τὰς μεταξὺ τῶν πολιτισμῶν σχέσεις^{32, 33}. Οὕτω συγκρίνει ὁ Spengler εἰς τοὺς διαφόρους πολιτισμοὺς τὰς πνευματικὰς ἐποχὰς³⁴ : "Α νο ι ξ ι ν (διαίσθησις, ἀφύπνισις τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς, γένεσις μύθων ὡς νέων περὶ θεῶν αἰσθημάτων, κοσμικὸν ἔγχεος καὶ κοσμικὴ νοσταλγία³⁵, μυστικομεταφυσικὴ τῆς νέας κοσμικῆς διαίσθησεως³⁶. Θ έ ρ ο ς (ώριμασις τῆς συνειδήσεως, ἁστική

30. "Ἀπειροὶ μορφαὶ αἰτίνες ἐμφανίζονται, ἐξαφανίζονται καὶ ἐπανερχονται. Χῶρος ἀπείρων χρωμάτων καὶ φώτων ὑποκειμένων κατ' ἐπίφασιν εἰς τυχαίας ἰδιοτροπίας, τοιαύτης εἶναι ἡ εἰκὼν τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Ὁ δόξος ὀφθαλμὸς ποῦ ἐρευνᾷ τὸ βάθος τῶν πραγμάτων διακρίνει καθαρὰς μορφάς, πηγὴν κάθε ἀνθρωπίνου γίγνεσθαι. Οἱ πολιτισμοὶ οὕτως εἶναι ὀργανισμοὶ καὶ ἡ ἱστορία ἡ βιογραφία τῶν. (O. Spengler, I, σελ. 143, 145, 150 κ.έ.).

31. Πᾶν, οὕτινος λαμβάνομεν συνείδησιν ὑπὸ οἰανδήποτε μορφήν : ψυχὴ, σύμπαν, ζωή, πραγματικότης, ἱστορία, φύσις, νόμος, αἶσθημα, μοῖρα, Θεός, μέλλον, παρελθόν, παρὼν. αἰωνιότης, ἔχει δι' ἡμᾶς, λέγει ὁ Spengler, βαθύτατον νόημα καὶ τὸ μόνον καὶ ἐσχατον μέσον νὰ τὸ συλλάβωμεν εἶναι εἶδος μεταφυσικῆς δι' ἣν πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει ἔχει τὴν ἐννοίαν συμβόλου. Τὰ σύμβολα εἶναι αἰσθητὰ σήματα τῆς πραγματικότητος (O. Spengler, ἐνθ' ἄν. II, σελ. 266 κ.έ.).

32. Οὕτως ὁ ρόλος τοῦ ἱστορικοῦ συνίσταται εἰς τὸ νὰ ἐξετάσῃ τὴν εἰκόνα τοῦ παρελθόντος καὶ νὰ διαπιστώσῃ τὴν ἐσωτερικὴν του μορφήν καὶ λογικὴν. Ἡ ἰδέα τῆς μοίρας εἶναι ἀπώτερον ὅριον εἰς ὃ δύναται νὰ φθάσῃ (αὐτόθι).

33. Κατὰ ταῦτα, παρατηρεῖ ὁ καθ. Aron, «καὶ θεωρεῖα τοῦ Spengler δὲν ἀποτελοῦν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ σχηματικὴν ἐρμηνείαν κατὰ μέθοδον συγκρίσεως διαφόρων κοινωνιῶν» (R. Aron, ἐνθ' ἄν., σελ. 286).

34. Συγκρίνει τὰ ὁ μ ὅ λ ο γ α (τὰ μορφολογικῶς ἀντίστοιχα) ὄργανα ἐκάστου πολιτισμοῦ καὶ τὰ ἀ ν ἄ λ ο γ α (τὰ ἀντιστοιχοῦντα εἰς τὰς αὐτὰς λειτουργίας) καὶ τὰ σ ὑ γ χ ρ ο ν α γεγονότα (τὰ ἐντὸς ἐκάστου πολιτισμοῦ ἔχοντα ἀντίστοιχον ἐν χρόνῳ ἐννοίαν). "Ὅλα τὰ μεγάλα ἔργα, θρησκευτικὰ, πολιτικά, οἰκονομικά, καλλιτεχνικά κλπ. γεννῶνται, ἀναπτύσσονται καὶ θνήσκουν εἰς ὅλους τοὺς πολιτισμοὺς κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους τῆς ζωῆς καὶ ἡ ἐσωτερικὴ διαμόρφωσις τοῦ ἐνὸς τῶν ἔργων τούτων ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰ τῶν ἄλλων (O. Spengler, ἐνθ' ἄν. I, σελ. 156 κ.έ.).

35. Ἰ ν δ ί α ι (6500 π.Χ.), αἱ θρησκείαι τῶν Βέδα, ἡρωϊκαὶ παραδόσεις τῶν Ἀρίων, Ἑλλάς (1600 π.Χ.) ἀρχαῖα, λαϊκὴ θρησκεία Δήμητρας, ὁ μῦθος τοῦ Ὀλύμπου, ὁ μικρὸς Ἡσίοδος, Θησεύς, Μ α γ ι κ ὸ ς π ο λ ι τ ι σ μ ὸ ς (πρῶτοι Χριστιανικοὶ χρόνοι), Δ ὕ σ ι ς (900-1200 μ.Χ.), Γερμανικὸς καθολικισμός, λαϊκὸν ἔπος (Siegfried), ὁ ἱπποτισμός (Graal). (O. Spengler, ἐνθ' ἄν. I, Tafeln zu vergleichenden Morphologie der Geschichte, σελ. 74 κ.έ.).

36. Ἰ ν δ ί α ι, αἱ Βέδαι, Ἑλλάς, Ὀρφισμός, μαγικὸς πολιτισμός, Πλάγιος, Ἰάμβλιχος (4ος αἰὼν μ.Χ.), Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (Δ ὕ σ ι ς, Ἅγιος Θωμᾶς, Duns Scotus, Dante, Σχολαστικοί), (O. Spengler, αὐτόθι).

ψυχή, μεταρρύθμισις, ἔθνικὴ ἐξέγερσις, ὠρίμασις τῆς συνειδήσεως³⁷ ἀρχὴ φιλοσοφικῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ περὶ κόσμου αἰσθήματος³⁸, τὰ νέα μαθηματικά, ὁ ἀριθμὸς ὡς ὑπόστασις τῆς μορφῆς τοῦ κόσμου³⁹, ἡ ἀνάλυσις, οἱ πυρριταννοί, κάμψις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος⁴⁰, Φθινὸ πῶρον (ἡ διανόησις εἰς τὰς πόλεις, ἡ ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ⁴¹, ἀπόγειον τῆς μαθηματικῆς σκέψεως⁴², τὰ μεγάλα ἰδεολογικὰ προβλήματα, ἐπιστήμη, λογικὴ⁴³, Χειμῶν, κοσμοπολιτισμὸς ἡ ἐξάντλησις τῆς δημιουργικῆς ψυχῆς, ὕλισμός, ἐπιστημονισμός, εὐδαιμονισμός⁴⁴, τὰ ἡθικοκοινωνικὰ ἰδεώδη⁴⁵, μαθηματικαὶ ἐπιστήμαι⁴⁶, πτώσις τῆς ἀφηρημένης σκέψεως⁴⁷, τελευταία ψυχικὴ κατάστασις⁴⁸. Παραλληλίζει συγχρόνως ὁ Spengler τὰς συγχρόνους ἀλλήλαις ἀπόψεως ἐποχάς⁴⁹, περιόδους νεότητος (διαχοσμητικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ, στει-

37. Ἰνδία, βραχμάνες, Ἑλλὰς, ἀρχαῖος, Ὀρφισμός, λατρεῖα τοῦ Διονύσου, Νουμάς, Βυζάντιον, Νεστόριος, Μονοφυσίται, Δύσις, Huss, Savonarola, (O. Spengler, αὐτόθι).

38. Ἰνδία (Upanishades), Ἑλλὰς, προσωκρατικὴ φιλοσοφία, Μαγικός πολιτισμός, Βυζαντινὴ, Ἰουδαϊκὴ, Συριακὴ φιλολογία, Δύσις, Γαλλικός, Βίκων, Descartes, Leibniz (O. Spengler, αὐτόθι).

39. Ἰνδία, παρακμή, Ἑλλὰς, γεωμετρία, ἀριθμητικὴ, Πυθαγόρας (ἀπὸ 540 π.Χ.), Ἀραβες, ἡ ἄλγεβρα, Δύσις, ἡ ἀνάλυσις, Pascal, Fermat, Νεύτων, Leibniz (O. Spengler, αὐτόθι).

40. Ἰνδία, ἔχνη τῶν Upanishades, Ἑλλὰς, Πυθαγόρας, Ἀραβες, Μωάμεθ, Βυζάντιον, εἰκονοκλάσται, Δύσις, Πουριταννοί, Jansenisten (O. Spengler, αὐτόθι).

41. Ἰνδία, Βούδδας, Ἑλλήνες, Σοφισταί, Σωκράτης, Ἀραβες (8ος αἰὼν), Δύσις, Ἑγκυκλοπαιδισταί, Βολταίρος, Ρουσσώ (O. Spengler, αὐτόθι).

42. Ἰνδία, παρακμή, Ἑλλὰς, Ἀρχύτας, Πλάτων, Εὐδοξος, αἱ κοινωνικαὶ τομαί, Ἀραβες, σφαιρικὴ τριγωνομετρία, Δύσις, Euler, Laplace, τὸ ἀπειροστικὸν πρόβλημα (O. Spengler, αὐτόθι).

43. Ἰνδία, Yogo Vedant, Ἑλλὰς, Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Ἀραβες, Anicenna, Δύσις, Goethe, Kant, Schelling, Fichte (O. Spengler, αὐτόθι).

44. Ἰνδία, Simikaya, Ἑλλὰς, κυνικοί, Κυρηναῖκοί, Πύρρων, Ἀραβες, Κομμουνισταί, ἄθροι, Δύσις, Βένθαμ, Comte, Darwin, Spencer (O. Spengler, αὐτόθι).

45. Ἰνδία, Βούδδας, Ἑλλὰς, Ἑλληνιστικὴ φιλοσοφία, Ἐπίκουρος, Ζήνων, Ἀραβες, Ἰσλάμ, Δύσις, Schopenhauer, Νίτσε, Ἀναρχισμός, Wagner, Τίψεν, (O. Spengler, αὐτόθι).

46. Ἰνδία, ... Ἑλλὰς, Εὐκλείδης, Ἀπολλώνιος, Ἀρχιμήδης, Ἀραβες, Akwarism, Δύσις, Gauss, Riemann (O. Spengler, αὐτόθι).

47. Ἰνδία, Βουδδισταί, Ἑλλὰς, Στωϊκοί, Ἀραβες, Σχολαὶ Βαγδάτης, Δύσις, Καντιανοί, λογικίζοντες, Ψυχολογικοί (O. Spengler, αὐτόθι).

48. Ἰνδία, Βουδδισταί, Ἑλλήνες, Στωϊκοί, Ἀραβες, Ἰσλάμ, Δύσις, Σοσιαλισμός τοῦ Κράτους (O. Spengler, αὐτόθι).

49. Αἰγύπτιοι, Θινιτικὴ περίοδος (2100-2400 π.Χ.), Ἀρχαῖος, Χάος πρωτογόνων μορφῶν ἀνθρωπίνων παραστάσεων, Μυκηναϊκὴ περίοδος (1600-1100 π.Χ.),

χειώδης ἔκφρασις διαισθήσεως τοῦ κόσμου, γένεσις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ ρυθμοῦ (style)⁵⁰, συμπλήρωσις⁵¹, περίοδος ὀριμότητος, καλλιτεχνήματα ἀτομικῆς ἐμπνεύσεως⁵², ὀριστικὴ ἐπικράτησις ἐκλεπτυσμένης γλώσσης μορφῶν⁵³, ἐξάντησις τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως⁵⁴. Τέλος παραλληλίζει πολιτικὰς περιόδους: Περίοδος τῆς νεότητος (εὐγενεῖς, κληῖρος, φεουδαρχία, φεουδαλισμός, ἀγροτικὸν πνεῦμα, πόλεις, μικραὶ ἀγοραὶ⁵⁵, κρίσις εἰς τὰς πατριαρχικὰς μορφάς⁵⁶, σύστασις κρατῶν, ὁ πόλεμος τῆς σφενδόνης⁵⁷, ἐπαναστάσεις, νίκη τῆς πόλεως⁵⁸, ἐποχὴ τοῦ χρήματος⁵⁹, Καίσαρισμός⁶⁰,⁶¹.

Ἀραβία, Προσελευκιδεα ἐποχὴ (500 π.Χ.-0), Δύσις, Γοτθικὴ ἐποχὴ (900-1500 μ.Χ.) (Ο. Spengler, αὐτόθι).

50. Αἰγυπτos, Δ'-Ε' δυναστεία, γεωμετρικὸν style, Ἀρχαιότης (11ος-9ος αἰὼν π.Χ.), ἀρχιτεκτονικὴ ξύλου, δωρικὴ στήλη, γεωμετρικόν, Ἀραβες, (α'-γ' αἰὼν μ.Χ.), βασιλική, τροῦλος, σαρκοφάγοι, Δύσις, (10ος-13ος αἰὼν μ.Χ.) vitraux εἰς τὰς μητροπόλεις (Ο. Spengler, αὐτόθι).

51. Αἰγυπτos (6η δυναστεία) ἔχει πλέον πυραμίδες, πλαστικὰ σχήματα, Ἑλληνικὴ ἀρχαιότης (8ος-7ος αἰὼν), κεραμεικὴ, γεωγραφικὴ, Ἀραβία (4ος-5ος αἰὼν), Ἀναγέννησις, Giotto, Μιχαὴλ Ἀγγελος (Ο. Spengler, αὐτόθι).

52. Αἰγυπτos, καλλιτεχνήματα ἐξ εὐθραύστων ὕλων, κάτοπτρα, Ἑλληνικὴ ἀρχαιότης, Ἰωνικὸς ρυθμός, πολυγωνικὸς ναός, Ἀραβία-Βυζάντιον, Ἀγία Σοφία, Μωσαϊκὰ, Δύσις, ἐπικράτησις τῆς γεωγραφικῆς εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν (Ο. Spengler, αὐτόθι).

53. Αἰγυπτos, λαβύρινθος, ἀνάγλυφα, Ἀραβες, θρίαμβος τῶν ἀραβουργμάτων, Δύσις, Rococo, Bach, Mozart, Watteau (Ο. Spengler, αὐτόθι).

54. Αἰγυπτos, αἰσθητικὰ προβλήματα, Ἀρχαιότης, Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, Ἀραβες, Σουλτάνοι, Δύσις, List, Wagner (Ο. Spengler, αὐτόθι).

55. Αἰγυπτos, φεουδαλισμός (4η Δυναστεία, 3000-2500 π.Χ.), Ἀρχαιότης, Ὀμηρικὴ βασιλεία, εὐγενεῖς (11ος αἰὼν π.Χ.), Ἀραβες, φεουδαρχία (300-800 μ.Χ.), Δύσις, τὸ Ἅγιον Ρωμαϊκὸν Κράτος, εὐγενεῖς, σταυροφορίαι, Πάπας, Αὐτοκράτωρ (Ο. Spengler, αὐτόθι).

56. Αἰγυπτos, διαίρεσις τοῦ κράτους εἰς κληρονομικὰ πριγκιπάτα (17η-18η δυναστεία, Ἀρχαιότης, βασιλεία ἀπλῆ, ἀρχή, ὀλιγαρχία, Ἀραβες, οἱ ὑποτελεῖς ἐκδιώκουν τὸν Α. Wang, Δύσις, τυπικοὶ ἄρχοντες, (Ο. Spengler, αὐτόθι).

57. Αἰγυπτos, συγκεντρωτικὸν κράτος, ὑπαλληλοκρατία, Ἀρχαιότης, πρώτη τυραννίς, Κλεισθένης, κράτος-πόλις, Ἀραβία, ἐπαναστάσεις καὶ ἐξοντωτικοὶ πόλεμοι, Δύσις, ἰσχυρὸν κράτος, Ρισελιέ, Κρόμβελ, (Ο. Spengler, αὐτόθι).

58. Αἰγυπτos (1768-1600), στρατιωτικὸν κίνημα, πτώσις τοῦ Αὐτοκράτορος, Ἀρχαιότης, Δ' αἰὼν, κοινωρικαὶ ἐπαναστάσεις, Μέγας Ἀλέξανδρος, Ἀραβες, ἐπαναστάσεις καὶ ἐξοντωτικοὶ πόλεμοι, Δύσις, Ἀμερικανικὴ ἐπανάστασις, Γαλλικὴ ἐπανάστασις (Ο. Spengler, αὐτόθι).

59. Αἰγυπτos, Hyksos, Ἀρχαιότης, Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, Ἀραβία, συγκεντρωτισμός, Δύσις, 19ος αἰὼν (Ο. Spengler, αὐτόθι).

60. Αἰγυπτos (1580-1330), Ἀρχαιότης, Σῦλλας, Δομιτιανός, Καῖσαρ, Τιβέριος, Ἀραβία, (250 μ.Χ.), Δύσις, ἔτος 2000 κ.έ. (Ο. Spengler, αὐτόθι).

61. E. Mezzger, Oswald Spengler's, Untergang des Abendlandes εἰς περιοδικὸν Logos (1921-1922), σελ. 266 κ.έ. Ἡ τελευταία αὕτη κατάληξις τῆς φαινοσυσκευῆς φιλοσοφίας, παρατηρεῖ ὁ καθ. Mezzger, εἶναι ἡ διάλυσις τῆς εἰς σύστημα μορφολογικῶν συγγενειῶν. Καὶ τοῦτο ἤθελε νὰ δείξῃ ὁ Spengler μὲ τὸ περὶ τῆς Δύσεως τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ βιβλίον του (E. Mezzger, αὐτόθι).

ὑπὸ τὴν συγκριτικὴν ταύτην παρατήρησιν τῶν ἐκλιπόντων πολιτισμῶν καὶ τὸν παραλληλισμὸν τῶν ἀντιστοίχων πρὸς τὸν σύγχρονον δυτικοευρωπαϊκὸν πολιτισμὸν ἐποχῶν, τῆς νεότητός του (ἀπὸ τοῦ 10ου μ.Χ. αἰῶνος) μέχρι τοῦ γήρατός του (19ος αἰὼν) καὶ τῶν ἀντιστοίχων εἰς τοὺς πολιτισμοὺς τούτους κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν περιόδων διαγράφεται ἡ κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Spengler παρακμὴ τοῦ συγχρόνου δυτικοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ πρὸς ἀφανισμόν του πορεία. Ἡ πτώσις τῆς πλαστικῆς δυνάμεως τῆς τέχνης⁶², ὁ ἐπικρατῶν ἀπόλυτος ρασιοναλισμός⁶³, ἡ τῶν μεγάλων πόλεων (Weltstädte) διακοπὴ τοῦ ὀργανικοῦ δεσμοῦ τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν φύσιν⁶⁴, ὁ Κοσμοπολιτισμός, ἡ μετὰ τὴν ζωὴν εἰς τὰς μεγάλας πόλεις μεταβολὴ τῶν ἀνθρώπων εἰς μάζας, ἡ ἐγκατάλειψις οὕτω τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων, ἡ ἀθηρησκεία, ἡ δευτέρα θρησκευτικότης (zweite Religiosität)⁶⁵, ὁ διεθνισμός, ἡ διεθνὴς κοινωνία ἀντὶ ἐθνικοῦ Κράτους, τῆς πατρίδος, τὸ χρῆμα ὡς ἀφηρημένη ἐκφρασις ἀξιών, ταξικοὶ ἀγῶνες⁶⁶ καὶ ὁ Καισαρισμός (caesarismus), τὸ εἶδος ἐκεῖνο κυβερνήσεως, ὅπου, παρ' ὅλους τοὺς τύπους τοῦ δημοσίου δικαίου στερεῖται αὕτη πολιτικῆς μορφῆς⁶⁷ καὶ ὁ ἱμπεριαλισμός εἶναι τὰ σημεῖα τῆς ἀρχομένης

62. Τῆς τέχνης ἥτις ἐκφράζει τὸ περὶ κόσμου αἰσθήμα τοῦ ἀνωτέρου ἀνθρώπου, τὸ νόημα τῆς υπάρξεως. (O. Spengler, ἐνθ' ἀν. I, Κεφ. Δ' «Μουσικὴ καὶ πλαστικαὶ τέχναι», σελ. 297 κ.ε.).

63. Ἡ μηχανικὴ ἀντίληψις τῆς φυσικῆς καὶ ἡ ἀναγωγὴ τῶν ποιοτήτων εἰς ποσότητας εἶναι ἴδιον, παρατηρεῖ ὁ Spengler, τοῦ φαουστικοῦ κόσμου. (O. Spengler, ἐνθ' ἀν., σελ. 527 κ.ε.) καὶ προσθετεῖ: κάθε γνῶσις ἐπὶ τῆς φύσεως καὶ ἡ πλέον ἀκριβὴς στηρίζεται ἐπὶ μιᾷ θρησκευτικῇ πίστει. Ἡ μηχανιστικὴ τῆς Δυτικῆς φυσικῆς ὑποθέτει ἐν δόγμα, ὅπου εἶναι ἡ θρησκευτικὴ τοῦ κόσμου εἰκὼν τῆς γοθικῆς ἐποχῆς (O. Spengler, ἐνθ' ἀν. I, σελ. 531). Ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος, ὡς τὴν ἐφαρμοζόμεν ἐλὶς τὴν φυσικὴν, τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως εἶναι φαινόμενον δυτικόν (O. Spengler, ἐνθ' ἀν. I, σελ. 548).

64. Ὁ πέτρινος κολοσσὸς ποὺ λέγεται μεγαλοῦπολις (Weltstadt) εἶναι τὸ τέρας τῆς ἐξελλξεως κάθε μεγάλου πολιτισμοῦ... «ἀπὸ τὴν ἀγορὰν εἰς τὴν πόλιν καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὴν μεγαλοῦπολιν, θυσιά τοῦ αἵματος καὶ τῆς δυνάμεως τῶν δημιουργῶν του» (O. Spengler, ἐνθ' ἀν. II, σελ. 117 κ.ε.).

65. Αὕτη ἐμφανίζεται εἰς ὅλους τοὺς πολιτισμοὺς, ὅταν οὗτοι φθάσουν εἰς τὴν πλήρη ὀριμότητά των καὶ χωρῇσιν πρὸς τὴν ἀνιστορικὴν κατὰστασιν (geschichteslosen Zustand) χωρὶς δημιουργικότητα καὶ ὅταν κουρασμένα αἱ μάζαι ζητοῦν σωτηρίαν, ἡρεμίαν καὶ εἰρήνην εἰς παλαιὰς θρησκείας, μυστικισμόν, ἀστρολογίαν καὶ Μεσσία. Ἡ δευτέρα θρησκευτικότης εἶναι τὸ ἀναγκαῖον ἀντίστοιχον τοῦ Καισαρισμοῦ, τοῦ πολιτευματος τῶν καταρρέοντων πολιτισμῶν, τῶν εἰς φελλάχους μεταβαλλομένων λαῶν (O. Spengler, ἐνθ' ἀν. II, σελ. 379).

66. O. Spengler, ἐνθ' ἀν. II, σελ. 33, 43, 439.

67. Ὁ Καισαρισμός συνεχάνευεν εἰς ἓνα συγκριτισμὸν (synkretismus) τὴν λατρείαν (kult) τοῦ Αὐτοκράτορος (ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου εἰς τὴν ἀρχαιότητα) καὶ ἀρχίζει ἡ δευτέρα θρησκευτικότης (O. Spengler, ἐνθ' ἀν. II, σελ. 379, 521). Ἀπὸ τῆς πρώτης ἐποχῆς τῆς Αὐτοκρατορικῆς περιόδου τῆς Ρώμης χωρὶς, εἰς πολλὰς περιπτώσεις, νὰ ἐκλείψῃ

παρακμῆς καὶ τῆς πρὸς ἐξαφανισμόν πορείας τοῦ Δυτικοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ⁶⁸, σημεῖα κοινὰ εἰς ὅλους τὰς παρακμάζοντας πολιτισμούς⁶⁹.

Τοιοῦτο τὸ ἔργον τοῦ Spengler⁷⁰. Οὗτος δεχόμενος, ὡς εἵπομεν, ἐνιαίαν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας καθ' ὅλου καὶ συνεπῶς καὶ τὴν δυνατότητα φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, διακριβούσης τὴν νομοτέλειαν τῆς ἱστορίας καὶ τὰς κυριαρχούσας τὸν καθ' ὅλου ροὴν τῆς ἱστορίας αἰτίας ἢ κυριαρχοῦσαν τινὰ αἰτίαν τούτου καταλήγει εἰς κλειστήν πολιτισμολογίαν, συγκριτικὴν μορφολογίαν τῶν διαφόρων πολιτισμῶν, ὧν διαγράφει τὴν κατὰ διαίσθησίν του βάσει τῆς πείρας τῆς ζωῆς συλλαμβανομένην φυσιογνωμίαν των, οἷον εἰ προσωπογραφίαν αὐτῶν, μόνην δυνατὴν κατ' αὐτόν, φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας⁷¹. Ἡ ἱστορία τῶν ἐσβεσμένων πολιτισμῶν φωτίζει καὶ τὴν τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ, κατὰ τὴν ὀργανικὴν περὶ πολιτισμοῦ, ὡς ὀργανισμοῦ γεννωμένου καὶ θνήσκοντος ἀντίληψίν του.

εἰς τὴν ἐξωτερικὴν του μορφήν ὁ πολυθεϊσμός ἐγίνε μαγικὸς μονοθεϊσμός (Ο. Spengler, ἐνθ' ἀν. II, σ. 76).

68. Εἰς κάθε πολιτισμὸν ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ σημαίνει τὸ τέλος τοῦ πνεύματος... Μὲ τοιοῦτον κράτος ἡ ἱστορία νεκροῦται καὶ ὁ ἄνθρωπος γίνεται πάλιν φυτὸν. (Ο. Spengler, ἐνθ' ἀν. II, σελ. 521 κ.έ.).

69. Ο. Spengler, ἐνθ' ἀν. II, σελ. 87 κ.έ. — Βλ. καὶ καθ. Α. Castell, ἐνθ' ἀν. σελ. 482 κ.έ..

70. Ἡ φιλοσοφικὴ του ἀφετηρία εἶναι, ὡς εἶδομεν, ἡ μέθοδος διακρίσεως τοῦ κόσμου εἰς κόσμον φύσιν καὶ κόσμον ἱστορίαν. Ἐκεῖνος ἀκολουθεῖ τὴν λογικὴν τοῦ διαστήματος, ἔχει αἰτιοκρατίαν καὶ μιαν ποσοτικὴν, μηχανικὴν, ἀχρονον ὁμοιομορφίαν, οὗτος ἔχει ζωὴν, γίγνεσθαι, μωῖραν, ὡς ἐκφρασιν τῆς δυνάμεως, ποὺ γίνεται πραγματικότης. Φύσις εἶναι ἡ μορφή ὑπὸ τὴν ὅποیان ὁ ἄνθρωπος τοῦ ἀνωτέρου πολιτισμοῦ συνθέτει καὶ ἐρμηνεύει τὰς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεών του. Ἱστορία εἶναι ἡ εἰκὼν, ποὺ κατὰ διόρασιν καὶ ἐνστικτωδῶς, εἶτα δὲ λογικῶς δημιουργεῖ ὁ ἄνθρωπος διὰ νὰ ἐνοήσῃ τὸν κόσμον ἐν σχέσει πρὸς τὸν βίον του. Ἡ σύλληψις τῆς φύσεως στηρίζεται εἰς τὴν παρατήρησιν, τὴν ἀνατομὴν νεκρῶν μορφῶν, τὴν αἰτιοκρατίαν, τὴν ἀχρονον ἀναγκαιότητα. Ἡ σύλληψις τῆς ἱστορίας στηρίζεται εἰς τὴν ἄμεσον, ἐνστικτώδη σύλληψιν τῆς ζωῆς, βίωσιν ἐν τῷ ἀντικειμένῳ, οὐχὶ ἀνατομὴν αὐτοῦ, μέσον γνώσεως ἢ ἀναλογία (Ο. Spengler, ἐνθ' ἀν.).

71. Βλ. ἀνωτ. σελ. 420. Ἐν τούτῳ ὁ καθ. Aron ἐσημείωσε τὴν ἀντίφασιν, ποὺ παρουσιάζει ὁ Spengler, ὅτι ἐνῶ δέχεται ὅτι ἡ κατανόησις κάθε πολιτισμοῦ εἶναι ζήτημα συλλήψεως τῆς μόρφας αὐτοῦ καὶ κάθε πολιτισμὸς εἶναι διωδιδάκνυτος διὰ τὸν ἄλλον, ἐν τούτοις ἐπεχείρησε τὴν συγκριτικὴν μορφολογίαν τῶν πολιτισμῶν, καθ' ὑποκειμενικὴν του σύλληψιν (L'Histoire et ses interprétations, Paris 1961, Πρακτικὰ δεκαήμερου ἱστορίας, Συζητήσεις μεταξὺ πλείστων καθηγητῶν ἱστορίας ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς École pratique des Hautes études, ὅπου ἡ γνώμη αὐτῆς τοῦ καθ. Aron, σελ. 44 κ.έ.). Καίτοι θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντιπαρητηρηθῇ ὅτι ὁ Spengler τὴν συγκριτικὴν του μορφολογίαν ἐστῆριξε εἰς ἀναλογίαν τῶν ὁμοίων συμβόλων τῶν συγκρινόμενων πολιτισμῶν.

Ἡμφεσθητήθη, ἡ ἰδέα ὅτι οἱ πολιτισμοὶ εἶναι κλειστοὶ εἰς ἑαυτοὺς ⁷², ⁷³. Ὁ καθ. Karl Joel (Basel) παρετήρησεν ὅτι ἡ ἀποψὶς τοῦ Spengler περὶ πολιτισμῶν, ὡς ὀργανισμῶν εἶναι πολὺ στενὴ καὶ δηλοῖ κατωτάτους ὀργανισμούς, φυτὰ (*Kulturen sind Pflanze*), καίτοι δὲ δείκνυνται βαθεῖαν αἰσθησιν τῶν μεταμορφώσεων τῶν πολιτισμῶν — προσερχομένην ἀπὸ τὸν Goethe — ὥς καταλήγει εἰς μίαν ἀπλὴν φυσικὴν τῆς ἱστορίας, παραβλέπων τὸν ἄνθρωπον μὲ τὴν δημιουργικότητά του καὶ τὴν ἐλευθερίαν του. Δι' ὃ ἀρνεῖται ὁ Spengler τὴν συνοχὴν τῆς ἱστορίας παραβλέπων τὸν διαρκῆ ἀγῶνα τοῦ πνεύματος ἐν συνεχεῖ πορείᾳ ἀπὸ τοῦ Προμηθέως διὰ τοῦ ἀπολλωνίου, τοῦ μαγικοῦ, τοῦ φαουστικοῦ πολιτισμοῦ. Πάντως, προσθέτει ὁ καθ. Joel, τὸ πλουσιώτατον τοῦτο εἰς ἰδέας βιβλίον συντείνει εἰς τὴν γνῶσιν τῶν καιρῶν ⁷⁴. Ὁ καθ. Metzger ἐξαίρων τὸν μέχρι φορτικότητος, ὡς λέγει, πλουτοῦν στοιχείων, παραλληλισμῶν καὶ πνευματικῶς καὶ διαισθητικῶς ὀρθῶς παρομοιζομένων στοιχείων καὶ γέσεων, φρονεῖ ὅτι ἡ κινοῦσα ὁλόκληρον τὸ βιβλίον τοῦ Spengler ἰδέα περὶ ἐπικειμένης δύσεως τοῦ δυτικοῦ κόσμου, ἰδέα ἣν ὁλόκληρος ἡ ἱστορικὴ του μέθοδος ἐξυπηρετεῖ δὲν εὐσταθεῖ (*ist nicht haltbar*) ⁷⁵. Πάντως, παρατηρεῖ ὁ ἐν Harvard καθ. Zimmermann, ἡ δυσοίανος τοῦ Spengler φιλοσοφία ἔκαμψε τὴν αἰσιόδοξον ἄποψιν περὶ συνεχοῦς σταθερᾶς προόδου, ὑπεκίνησε δὲ καὶ τὸν ἱστορικὸν Toynbee (περὶ οὗ κατωτέρω) καὶ τὸν καθη-

72. Βλ. L. Harring, *Die Struktur der Weltgeschichte*, Tübingen 1921, K. M u h s, *Spengler und Wirtschaft, Untergang Europas*, Berlin 1934. L. G i u s o, *Spengler e la doctrina degli universi formati*, Napoli 1935. Ὁ καθ. Fr. Engel-J a n o s s i παρετήρησεν: ἀκατανόητον, λέγει, πῶς ἄνθρωπος τοιαύτης μορφώσεως, ὡς ὁ Spengler, ἐθεώρησε τὴν ἱστορίαν ὡς ἀπλοῦν σύνολον διαφόρων πολιτικῶν ὀργανισμῶν, ἐκάστου ἀναπτυσσομένου καὶ θνήσκοντος ἐντελῶς ἀνεξαρτήτου τῶν ἄλλων. Ἀνάμειξις πολιτισμῶν δὲν ὑπάρχει διὰ τὸν Spengler, οὐδ' ἐξετάζει οὗτος, ἐὰν πολιτισμὸς τις ἀντικαθιστᾷ ἄλλον, οὐδὲ ποῖος θὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν Δυτικὸν πολιτισμόν. "Ὅλα τὰ πολιτιστικά στοιχεία ἐκάστου πολιτισμοῦ ἔχουν ἀξίαν οὕτω μόνον δι' αὐτὸν καὶ οὐχὶ διὰ τὴν ἀνθρωπότητα (Fr. Engel-J anossi, *Toynbee and the tradition of universal history* εἰς *The intent of Toynbee's history*, Chicago 1961, σελ. 47).

73. Ὁ ἱστορικὸν ψευδομόρφωσιν (*pseudomorphose*) ὀνομάζει ὁ Spengler περιπτώσεις καθ' ἃς ξένος πολιτισμὸς, ἰσχυρὸς, ἐμποδίζει νέον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοῦ πολιτισμοῦ νὰ ἀναπνεύσῃ, νὰ διαμορφώσῃ ἰδέας, ἐκδηλώσεις καὶ ἀναπτύξῃ αὐτοσυνειδησιν, ἔτι δὲ ἀπὸ τὸ βάθος ἐαρινῆς ψυχῆς ἀνακύπτει διαμορφώνεται εἰς τοὺς τόπους τοῦ ξένου βίου» (O. S p e n g l e r, *ἔκθ' ἀν. II*, σελ. 27).

74. Karl Joel, *Die Philosophie in Spengler's Untergang des Abendlandes*, εἰς *περιοδ. Logos IX* (1920-24), σελ. 135-170. Ὁ καθ. W. S. Walsh θεωρεῖ ὑπερσχηματικὴν τὴν σύλληψιν τοῦ Spengler, ἀμελοῦσαν σπουδαίας ἱστορικὰς λεπτομερείας.

75. E. M e z g e r, εἰς *περιοδ. Logos*, σελ. 260 κ.ε. Σοφιστικὴν θεωρεῖ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Spengler ὁ καθ. H. E. B a r n e s, *Historical sociology* εἰς *Contemporary sociology*, N. York 1958, σελ. 262 κ.ε.

γητήν Sorokin εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς νεοδυναμικῆς κοινωνιολογίας⁷⁶. 'Ιστορικοὶ καὶ εἰδικοί ἡμφεσβήτησαν ἐπίσης πολλὰς τῶν κατὰ μέρος ἐκτιμήσεων καὶ ἐρμηνειῶν τῶν διαφόρων ὑπὸ τοῦ Spengler περιγραφομένων πολιτιστικῶν φαινομένων⁷⁷.

Ἡ περιγραφικὴ αὕτη τοῦ Spengler φυσιογνωμικὴ (Physiognomik) τῶν πολιτισμῶν εἰς ὑποκειμενικὴν ἐκτίμησιν καὶ διαίσθησιν στηριζομένη καὶ στατικὴν ἀντίληψιν ἀποτελοῦσα δὲν ἐξηγεῖ τὴν περὶ ἀκμῆς καὶ παρακμῆς τῶν πολιτισμῶν ὡς ὀργανισμῶν θεωρίαν τοῦ συγγραφέως τούτου. Ἡ ἐξήγησις τῆς γενέσεως ἐνὸς πολιτισμοῦ διὰ τῆς ἀφυπνίσσεως μιᾶς δημιουργικῆς μειοψηφίας δὲν εἶναι ἐξήγησις⁷⁸, μὴ καθορίζουσα τί εἶναι καὶ πῶς ἀνακύπτει ἡ δημιουργικὴ αὕτη μειοψηφία, τί εἶναι αὕτη καὶ τί ρόλον παίζει ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ οὐδεμία ἐπίσης ἐξήγησις παρέχεται περὶ τῶν σταδίων, ἅτινα διέρχεται κάθε πολιτισμός⁷⁹, καὶ ὁμοία ἡ διαδοχὴ τῶν σταδίων τούτων εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῶν πολιτισμῶν (θρησκείας, ἀπὸ τῆς θρησκείας εἰς τὴν ἀθρησκείαν, δευτέρᾳ θρησκευτικότης, πολιτικῆς, ἀπὸ τοῦ δημοσίου δικαίου εἰς τὸν Καίσαρισμόν, τέχνης, ἀπὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἰς τὴν γλυπτικὴν καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὴν ζωγραφικὴν κλπ.) δι' ὅλους τοὺς πολιτισμούς. Ἡ κυριωτέρα ἐξήγησις τῆς παρακμῆς τῶν πολιτισμῶν διὰ τῆς πτώσεως τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου αὐτῶν (Kultur) ἐκ τοῦ διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῶν μεγάλων πόλεων δημιουργουμένου καὶ πλήσσοντος τὴν ἰθαγενῆ ψυχὴν κοσμοπολιτισμοῦ (διασπαστοῦ τοῦ συνδέσμου μὲ τὸ πάτριον ἔδαφος) ἀντίθεσις μεταξὺ ἀγροτικῆς «ὀργανικῆς» ψυχῆς καὶ ἀγωγῆς καὶ τῆς «intellektuelle τῶν μεγάλων πόλεων» καὶ τῆς μαζικοποιήσεως τῶν πολιτῶν (ἀστῶν)⁸⁰ δὲν εἶναι ἐπαρκὴς ἐπίσης ἐξήγησις⁸¹. Καὶ ἡ συγκριτικὴ τοῦ Spengler μορφολογία εἶναι ἀμφί-

76. C. Zimmermann, Contemporary Raids in Sociology in America and abroad εἰς Contemporary Sociology, σελ. 5 κ.ε.

77. Bl. E. Schwartz, Über das Verhalten der Hellenen zur Geschichte: εἰς περιοδ. Logos, IX, Tübingen 1921, σελ. 171 κ.ε. W. Spiegelberg, Ägyptiologische Kritik Spengler's Untergang des Abendlandes, αὐτόθι, σελ. 188 κ.ε. L. Curtius, Morphologie der antiken Kunst, αὐτόθι, σελ. 195 κ.ε. E. Frank, Mathematik und Musik und der griechische Geist, αὐτόθι, σελ. 222 κ.ε. G. Becking, Die Musikgeschichte in Spengler's Untergang des Abendlandes, αὐτόθι, σελ. 284 κ.ε.

78. 79. Bl. καὶ P. Sorokin, Social philosophers of an age of crisis, London 1958, σελ. 227 κ.ε., 233 κ.ε.

80. O. Spengler, ἐνθ' ἀν. I, σελ. 99 κ.ε. II, σελ. 104 κ.ε.

81. 'Ο εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Harvard καθηγητῆς τῆς Κοινωνιολογίας P. Sorokin παρατηρεῖ ὅτι ἡ περὶ θανάτου τῶν πολιτισμῶν ἀποψὶς τοῦ Spengler καὶ Toynbee εἶναι πεπλανημένη. Οὐδεὶς πολιτισμὸς χάνεται ἐξ ὁλοκλήρου, ἡ γλῶσσα αὐτοῦ παραμένει καὶ ἂν οὗτος χαθῇ. Τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, τῶν ἄλλων σοφῶν καὶ τῶν ποιητῶν, τὰ ἔργα τέχνης, τὸ Ρωμαϊκὸν Δίκαιον, αἱ ἠθικαὶ καὶ πολιτικαὶ ἀξίαι τῶν Ἑλλήνων, καὶ τῶν Ρωμαίων ἀποτελοῦν ἀκόμη μέρος τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ

βολος⁸², στηριζόμενη εις μίαν κατά διαίσθησιν σύλληψιν τῆς ψυχῆς, ὡς βιώματος ἰδίου τῆς μοίρας ἐκάστου πολιτισμοῦ, τῶν παραλληλιζομένων πολιτισμῶν, τόσων διαφορῶν καὶ τόσων μεμακρυσμένων ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἀπὸ τὸν ἀσχολούμενον εἰς τὴν σύγκρισιν αὐτῶν. Οὕτω ὁλόκληρος ἡ σύλληψις τοῦ Spengler καὶ αἱ ἐκτιμήσεις του στεροῦνται ἀντικειμενικότητος. Εἰς τὸν Spengler ἀρκεῖ οὕτω ἡ θέα τῆς ἱστορίας τῶν λαῶν, ἡ κατὰ τὴν διαίσθησίν του φυσιολογία τῶν πολιτισμῶν των, ἡ διαπίστωσις ἀναλογιῶν μεταξὺ τῶν πολιτισμῶν⁸³, ὅχι ἡ ἐξήγησις τῆς ἱστορίας αὐτῶν. Καὶ ἐνῶ αἱ ἀναλογίαι ἄς εὕρῃσκει, ἂν δὲν εἶναι αὐθαίρετοι, δεικνύουν κάποιον ρυθμὸν ὑπὸ τὸν ὅποιον τελεῖ πᾶς πολιτισμός, ὅμως δὲν ἐρευνᾶται ὁ ρυθμὸς οὗτος, ἡ ἱστορικὴ νομοτέλεια⁸⁴. Δὲν δέχεται ὁ Spengler ὅτι κοινωνικὰ γεγονότα, ὡς ἡ οἰκονομία, κατὰ Μάρξ, καθορίζουν τελικῶς τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτισμοῦ⁸⁵, ἀλλ' ὅτι πᾶσαι αἱ ἐκδηλώσεις αὗται ἰδίαι ἐκάστου πολιτισμοῦ προέρχονται ἐκ τῆς ἀτομικῆς ἐκάστου πολιτισμοῦ ψυχῆς καὶ δὲν ἐρευνᾷ τὸν ἐν τοῖς σταδίοις τοῦ πολιτισμοῦ ρόλον τῶν γεγονότων τούτων (οἰκονομικῶν, πολιτικῶν καὶ ἄλλων) ὡς παραγόντων (οἰκονομικοῦ, πνευματικοῦ, τεχνικοῦ παράγοντος) τῆς ἐξελέξεως τοῦ πολιτισμοῦ, ἀρκούμενος εἰς τὴν κατὰ τὴν συλλαμβανομένην ἀκμὴν ἢ παρακμὴν τῶν πολιτισμῶν μορφήν τῶν κοινωνικῶν τούτων γεγονότων (οἰκονομίας, δικαίου, κράτους, τέχνης κλπ.)⁸⁶. Οὕτως ἡ περὶ τῆς πορείας τῆς ἱστορίας ἀντίληψις αὕτη τοῦ Spengler στηρίζεται εἰς τρεῖς ὑποθέσεις: α) οἱ πολιτισμοί, ὅλοι οἱ πολιτισμοί εἶναι ὁργανισμοί, οἵτινες δὲν εἶναι ποτὲ διαρκεῖς, ἀλλ' ὡς ὁργανισμοί, γεννῶνται, ἀχμάζουν, παρακμάζουν (γηράσκουν). θνήσκουν καὶ ἐξαφανίζονται διὰ παντός, ἕκαστος κατὰ τὴν μοῖραν του, ὅταν

διὰ τοὺς ἄλλους, τοὺς θεωρουμένους νεκροὺς πλέον πολιτισμοὺς. Στοιχεῖα τῶν πολιτισμῶν τούτων παραμένουν (P. Sorokin, ἐνθ' ἀν., σελ. 209 x.é., 238 x.é.).

82. Ἀποτελοῦσα, κατὰ τὸν καθ. Joel μόνον stylisierung der geschichte (ἐνθ' ἀν.)

83. Βλ. ἀν. σελ. 24, σημ. 1.

84. Βλ. καὶ M. Schröter, Metaphysik des Untergangs. Eine Kulturkritische Studie über O. Spengler, München 1949. R. Massini, Rapport fra cultura e la decadenza dell'Europa. da Hegel a Spengler. Firenze 1948. H. Summer-Hughes. O. Spengler. A critical examine, N. York, 1952.

85. Κατὰ Spengler, κάθε οἰκονομικὸς βίος εἶναι ἐκφρασις ψυχικοῦ βίου. Εἶναι αὕτη νέα, λέγει, ἀποψις, πέραν σοσιαλισμοῦ καὶ καπιταλισμοῦ, πού καὶ οἱ δύο προῆλθον ἀπὸ τοὺς ἀστούς τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ πού δὲν ἦσαν παρὰ ὕλική ἀνάλυσις καὶ ἐπειτα μία σύνθεσις τῆς οἰκονομικῆς ἐπιφανείας. Οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ εἶναι δύο πλευραὶ μιᾶς ζωντανῆς δυναμικῆς ὑπάρξεως... Ὑπάρχει μοῖρα πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ. Ἡ ζωὴ ἔχει ἓνα οἰκονομικὸν καὶ ἓνα πολιτικὸν τρόπον νὰ μορφῶνῃ ἱστορίαν, ἀλλ' ἡ πολιτικὴ ἔχει τὴν πρώτην θέσιν. Ὁ ἄνθρωπος ὑφθαῖται εἰς τὴν ἱστορίαν τόσον περισσώτερον ὅσον ἡ πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ βούλησις ὑπερβαίνει τὴν οἰκονομικὴν του ζωὴν (O. Spengler, ἐνθ' ἀν. II, σελ. 587 x.é.).

86. Σημαντικὴν θεωρεῖ τὴν πολιτισμολογίαν τοῦ Spengler ὁ καθ. H. E. Burns εἰς Contemporary Sociology, σελ. 262.

πραγματοποίησι τὸ μέγιστον τῶν δυνατοτήτων του, β) ὅτι ἕκαστος πολιτισμὸς ἔχει ἰδικήν του ψυχὴν, ἣν διαγιγνώσκωμεν κατὰ τὴν ἐκ πείρας διαίσθησιν, βάσει τῶν ἐκδηλώσεών του (γλώσσης, θρησκείας, ἠθικῆς, δικαίου, ἐπιστήμης, φιλοσοφίας, τέχνης), σημάτων τῆς ψυχῆς του, ἀποτελούντων τὴν συμβολικὴν αὐτοῦ, γ) ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐπίδρασις πολιτισμοῦ τινος ἐπὶ ἄλλου, οὔτε διαδοχὴ αὐτοῦ⁸⁷ καὶ συνέχεται τῆς ἱστορίας. Κλειστὴ οὕτω πολιτισμολογία⁸⁸ ἀντὶ ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ καθ' ὅλου καὶ διακριβώσεως τοῦ ρυθμοῦ τῆς καθ' ὅλου ἐξελίξεως τῆς ἱστορίας.

Παρὰ ταῦτα, καίτοι τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Spengler δὲν ἀποτελεῖ φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ μᾶλλον ποιητικὴν τινὰ σύλληψιν τῆς μοίρας τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου⁸⁹ ὅμως ὁ πλοῦτος τῶν στοιχείων πού συγκεντρώνει, τῶν γνώσεων πού χρησιμοποιεῖ, τῶν συνδυασμῶν τῶν στοιχείων τοῦ πολιτισμοῦ πού ἐπεξεργάζεται, τῶν εὐρημάτων πού παρουσιάζει καθιστοῦν τὸ ἔργον τοῦ γόνιμον εἰς παρορμήσεις πρὸς γενικὰς σχέσεις, πρὸς γενικεύσεις πού εἶναι ἡ ἀφετηρία τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας^{90, 91, 92}.

87. Βλ. περὶ ψευδομορφώσεως ἀν. σελ. 33 σημ. 73.

88. "Πις δὲν θὰ ἐδικαιολογεῖτο μόνον ἐκ τῆς ἀτομικότητος καὶ τοῦ ἰδίου χαρακτῆρος, τῆς ἰδίας ψυχῆς ἐκάστου πολιτισμοῦ (βλ. καὶ Ε. Παπανοῦτσου, ἐνθ' ἀν. σελ. 364).

89. Μία κατὰ δικίωσιν σύλληψις τῆς παρακμῆς τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ καὶ μὴ ἐπιβεβαίωσις τῆς συλλήψεως ταύτης διὰ μιᾶς ἄλλης ὑποθέσεως, τῶν πολιτισμῶν ὡς ὀργανισμῶν, τῆς μοιραίας τύχης των καὶ τῶν κατὰ τὴν παρακμὴν τῶν ἐσβεσμένων πλέον πολιτισμῶν γεγονότων θεωρουμένων ὡς συμβόλων τῆς παρακμῆς κάθε πολιτισμοῦ (πρβλ. τὰ ὑπὸ τοῦ Spengler περὶ παρακμῆς τῆς Δύσεως λεγόμενα). Βλ. καὶ Ε. G a u h e, Spengler und die, Berlin 1957. J. S c h r o t w e l l, Spengler a poetic interpretation of history εἰς a Current history, 1923, σελ. 283-287).

90. Βλ. καὶ Π. Κανελλόπουλον, 'Ιστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, 'Αθήναι Β' (1947), σελ. 340 κ.έ., ὅστις ὅμως ὑπερβάλλει θεωρῶν τὸν Spengler δημεγέρτην.

91. 'Ακολουθοῦντες τὸν Spengler θεωρεῖ ὁ Η. S. H u g h s τοὺς: Toynbee, Sorokin, Kroeber, Danking καὶ Notrop, Βλ. «Welt als Geschichte» 1953, σελ. 263 κ.έ. Βλ. Η. S. H u g h s, Osw. Spengler, a critical estimate, 1952.

92. 'Ο Spengler παρατηρεῖ ὁ Lucien Febvre, ἀγνωστος μέχρι τῆς ἐκδόσεως τοῦ Der Untergang des Abendlandes εἰς ὀλίγας ἡμέρας ἔγινε διάσπμος εἰς τὴν Γερμανίαν, με ἐπιφύλαξιν εἰς τὴν Ἀγγλίαν καὶ με ἀποστροφὴν εἰς τὴν Γαλλίαν. Σύν τῷ χρόνῳ ἡσκήθη κριτικὴ τοῦ ἔργου του καὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ Spengler, «τῶν ἰδεῶν τοῦ προφήτου καὶ τοῦ αὐτοκαλουμένου Κοπερνίκου τῆς ἱστορίας». 'Η ἐπιτυχία τοῦ ἔργου του ἐν Γερμανίᾳ πρέπει νὰ σχετισθῇ με τὰς ἀνάγκας τῆς Γερμανίας, ἥτις προητοίμαζε τὸν Χιτλερισμόν, οὐχ ἦττον καὶ με τὴν σύλληψιν του ἐνόητος τινὸς τῆς ἱστορίας ἐναντὶ τῆς τότε τεμαχισμένης ἱστορίας, λαῶν καὶ κλάδων, ἀκόμη καὶ με τὴν περὶ φαουστικῆς, δυναμικῆς ψυχῆς — Γερμανικῆς ψυχῆς — τοῦ Δυτικοῦ κόσμου, πού ἐκολάκευσε τοὺς νέους τῆς Γερμανίας καὶ Αὐστρίας. 'Ο Spengler μισῶν τὸν φιλελευθερισμόν, τὴν δημοκρατίαν καὶ τὸν Μαρξισμόν, προέβαλλεν ἓνα ἀντιδιανοητικισμόν (antiintellectualisme) με τὴν ἡρωικὴν ἐννοίαν τῆς μοίρας, τὴν προφητείαν τῆς καταστροφῆς τοῦ πολιτισμοῦ. 'Αν ἔχασε τὴν ἐκτίμησιν τῶν Ναζιστῶν τοῦτο

III

Πολιτισμολογίαν ἀποτελεῖ ἐπίσης ἡ τῆς ἱστορίας μελέτη (A study of history) τοῦ καθ. ARNOLD TOYNBEE¹, ἀλλ' οὐχὶ κλειστὴν πολιτισμολογίαν ὡς ἡ τοῦ Spengler, καθ' ὃν, ὡς εἵπομεν ἀνωτέρω, ἕκαστος πολιτισμὸς συνιστᾷ ὀργανισμὸν μὲ κλειστὴν ἀτομικότητα, μὲ ἰδίαν ψυχὴν, δυσδιάγνωστον διὰ τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς^{2, 3}.

Αἱ κοινωνικαὶ μονάδες ἱστορικῆς μελέτης, λέγει ὁ καθ. Toynbee, εἶναι τὰ ἔθνη, ἀλλ' ὡς μέρη μεγαλύτερων συνόλων (wholes). Τὸ ὅλον λ.χ. εἰς ὃ ἀνήκει ἡ Ἀγγλίᾳ εἶναι ὁ Δυτικὸς κόσμος, ὅστις συνδέεται μὲ τὸν Ἑλληνο-ρωμαϊκὸν πολιτισμὸν καὶ ἀκόμη πρὸς κάποιον ἄλλον ἢ ἄλλους προηγούμενους πολιτισμοὺς. Πολλὰ μέρη τῆς ἱστορίας ἐθνῶν τινων εἶναι μέρη τῆς ἱστορίας ἄλλων ἐθνῶν. Πρέπει νὰ ἴδωμεν ποῖα μέρη ἄλλων πολιτισμῶν συνδέονται μὲ τὸν Δυτικὸν πολιτισμὸν καὶ ποῖα τὰ σημεῖα συγγενείας αὐτῶν⁴. Πρέπει νὰ

ὀφείλεται εἰς τὸ ἀπαισιόδοξον κήρυμά του περὶ τοῦ τέλους τοῦ Δυτικοῦ κόσμου (Lucien Febvre : Deux philosophies opportunistes : De Spengler à Toynbee, εἰς Revue de metaphysique et de morale XLIII (1936), βλ. καὶ Combats pour l'histoire, Paris 1965, σελ. 119 κ.ε. Καὶ καταλήγει ὁ Febvre : «ὅ,τι ἀξιόλογον ἔχει ὁ Spengler δὲν εἶναι νέον καὶ ὅ,τι νέον δὲν εἶναι ἀξιόλογον» (Combats pour l'histoire, σελ. 143).

1. Arnold Toynbee (1889-), Ἀγγλος ἐλληνοστῆς καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἱστορίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Λονδίνου, διαμεῖνας ἐν Ἀθήναις παρὰ τῇ Ἀγγλικῇ Ἀρχαιολογικῇ Σχολῇ κατὰ τὸ 1925, ἀνταποκριτὴς τοῦ «Μαχηστριανοῦ Φύλακος», περιοδεύσας Ἑλλάδα καὶ Τουρκίαν. Διευθυντὴς τοῦ Research Department τοῦ Ἀγγλικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν (1939-1946). Τὸ κύριον ἔργον του : A study of history, Τόμοι 10, London 1934-1955. Τόμος 11ος, Πίνακες, 1961. Τόμος 12ος : Reconstructions, London 1961 (Περὶλήψιν τοῦ ἔργου τούτου συνέταξε καὶ ἐδημοσίωσεν εἰς 2 Τόμους ὁ D. Somervill : A study of history. Abridgement of volumes I-VI, London 1946 (β' ἔκδ. 1956) καὶ Abridgement of vol. VII-X, London 1957. Ὁ καθ. Toynbee ἀναγνώσας ἐν χειρογράφῳ τὴν περίληψιν, πρὸ τῆς δημοσιεύσεώς της εὗρεν αὐτὴν ἐπιτυχὴ καὶ ἐπαρκῆ (βλ. πρόλογον A. Toynbee εἰς A' Τόμον τῆς περιλήψεως ταύτης τοῦ D. Somervill, σελ. VII-VIII καὶ εἰς B' Τόμον, σελ. V. Ἄλλα ἔργα τοῦ καθ. Toynbee : The legacy of Greece, Oxford 1922, Civilisation on trial, London 1948, Christianity and the religion of the World, London 1957, Hellenism, London 1958 κ.ε.

2. Τὴν διφωνίαν ταύτην ἀπὸ τὸν Spengler ἐπανάλαβεν ὁ Toynbee παραστὰς εἰς τὸ ἐν Γαλλίᾳ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς École pratique des Hautes Études συγληθὲν «Δεκαήμερον» (11-19 Ἰουλίου 1959) συγγραφέν ἱστορίας — προεδρία καθ. R. Aron — εἰπὼν ὅτι δὲν ἀποδέχεται τὸν ντετερμινισμὸν τοῦ Spengler. οὔτε τὴν διάκρισιν ἣν οὗτος ποιεῖται μεταξὺ πολιτισμῶν καὶ τὴν ἀρνήσιν του περὶ ἐπικοινωνίας τῶν πολιτισμῶν (L'Histoire et ses interprétations, Paris 1961, σελ. 18).

3. Ὁ καθ. Zimmermann φρονεῖ ὅτι ὁ Toynbee εἶναι ἐπηρεασμένος καὶ ὑπεκινήθη ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Spengler (Contemporary Sociology, New York 1958, σελ. 14).

4. Πλῆθος ἑλληνικῶν στοιχείων εὕρισκομεν ἀπὸ Ἀλεξάνδρου εἰς Ἀνατολικὰς θρησκείας. Κατὰ τὸν Evans, ἡ θρησκεία τοῦ Μινωικοῦ κόσμου ἐνθυμίζει Ἰρανικὰς πίστεας. Ἡ Ἰνδικὴ θρησκεία τῶν Vedas καὶ ἡ λατρεία τῶν Ὀλυμπίων θεῶν παρουσιάζουν ἐνδείξεις

μελετήσωμεν τὰ σύνολα ταῦτα διὰ νὰ κατανοήσωμεν τὰ μέρη (ἡ βιομηχανικὴ λ.χ. ἐπανάστασις ἐν Ἀγγλίᾳ — 18ος αἰὼν — εἶναι μέρος τῆς ἐπεκτάσεως τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν ὅχι μόνον τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δυτικοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ Ἀμερικῆς καὶ Ἀφρικῆς καὶ πολλῶν ἄλλων μερῶν τοῦ κόσμου). Πρὸς τοῦτο δεόν νὰ μελετήσωμεν τοὺς ἀποκαλυφθέντας καὶ τοὺς ἐμφανισθέντας εἰς τὴν ἱστορίαν πολιτισμούς, τοὺς ἐκλείψαντας καὶ τοὺς σφζομένους, τὰς συγγενείας καὶ σχέσεις αὐτῶν⁵. Πολιτισμοὶ εἶναι ἀνώτεροι βαθμοί, τῶν πρωτογόνων κοινωνιῶν, αἵτινες εἶναι πολλαί, ἐκάστη δ' ὀλιγάνθρωπος (650 τοιοῦτοι πρωτόγονοι πολιτισμοὶ ἔχουν μέχρι τοῦ 1915 ἐξερευνηθῇ). Πολιτισμοὶ ἀρχίζουσιν ἀπὸ 6.000 ἐτῶν. Εἶναι πλάνη ὅτι εἰς μόνον πολιτισμὸς ὑπῆρξε καὶ ὅτι οἱ ἄλλοι κατάγονται ἐξ αὐτοῦ. Ἀλλὰ δὲν ἔζησαν καὶ δὲν ἐξείλιχθησαν ἀπομεμονωμένοι καὶ ἀσύνδετοι πρὸς ἀλλήλους οἱ διάφοροι πολιτισμοί. Γεγονότα συνδέσαντα διαφόρους πολιτισμούς εἰς ἓνα εἶναι κυρίως πολιτικὰ (αἱ διάφοροι κοσμοκρατορίαι — universal states — καὶ κοινωνικοπνευματικαὶ ὑπερεθνικαὶ θρησκεῖαι καὶ ὑπερεθνικαὶ Ἐκκλησίαι — universal churches). Τρεῖς παράγοντες σημειώνουν τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου εἰς τὸν νεώτερον κόσμον : παγκόσμιον κράτος ὡς τελικὴ βαθμὶς τοῦ παλαιοῦ κόσμου καὶ ἀναστήσασα τὸν νέον βάρβαροι⁶, ⁷. Ἐκ τῆς συγκριτικῆς μελέτης τῶν ἀχμασάντων καὶ καταρρευσάντων πολιτισμῶν, λέγει ὁ Toynbee, θὰ κατανοήσωμεν τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος⁸.

Τὸ πρόβλημα τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ Toynbee εἶναι πνευματικόν. Δὲν εἶναι

ὅτι προῆλθον ἐκ βαρβάρων, κατὰ μεταναστεύσεις λαῶν. Οἱ βάρβαροι οὗτοι εἶναι οἱ Ἄριοι τῶν βορειοδυτικῶν Ἰνδιῶν, κατελθόντες διὰ τῶν Εὐρωπαϊκῶν στεπεῶν (A. Toynbee, A study of history, I, σελ. 30 κ.ε.).

5. Πρὸς τοῦτο ὁ Toynbee μελετᾷ 27 πολιτισμούς, ὧν 6 παρέμειναν στάσιμοι (Πολυνήσας, Ἑσκιμῶι, Σπαρτιάται καὶ νομαδικοὶ λαοὶ) καὶ 21 ἱστορικοὶ (Κίνας, Ἀπὼ Ἀνατολῆς, Ἰνδιῶν καὶ Ἰνδικῆς, Σουμμέριοι, Κετταῖοι, Βαβυλώνιοι, Ἰρανικοὶ λαοί, Σῦροι, Αἰγύπτιοι, Ἀραβες, λαοὶ τῶν Ἀνδεων, τοῦ Μεξικοῦ, Πέρσαι, Μινωϊκὸς πολιτισμὸς, Ἑλληνες, Ρωμαῖοι, Ὀρθόδοξος Χριστιανικὸς κόσμος, Ἑγγρὺς Ἀνατολή, Δυτικὸς πολιτισμὸς, Ρωσίζ, Ἰσλαμικὴ κοινωνία Ἑγγρὺς Ἀνατολῆς) ⁴ ἐξηφανίσθησαν, 3 τούτων εἶναι προϊστορικοὶ (Αἰγυπτιακός, Μινωϊκός, Σουμμέριοι) (A. Toynbee, ἔθ' ἀν. I, σελ. 45 κ.ε.).

6. Ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία ἤνωσε τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον εἰς μίαν κοινότητα, κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας. Ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία καλύπτουσα τὴν περίοδον ἀπὸ τῆς πτώσεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τῆς Δυτικῆς κοινωνίας καὶ ἀποτελοῦσα ἐπιβίωσιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἔγινεν ἡ βάσις νέου πολιτισμοῦ, τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ εἰς ὃν προσετέθησαν τὰ ἐκ τῶν βορείων βαρβάρων ἐπιδρομῶν στοιχεῖα (A. Toynbee, ἔθ' ἀν. I, σελ. 183 κ.ε.).

7. Οἱ ἀνωτέρω ἀναφερθέντες 21 πολιτισμοὶ ἀποτελοῦνται ἐκ δύο ὁμάδων, τινὲς τούτων εἶναι πολὺ συνδεδεμένοι μεταξύ των, ὥστε χάνουν τὴν ἀτομικότητά των, ἄλλοι εἶναι χαλαρῶς συνδεδεμένοι. Μόνον 6 τούτων προῆλθον ἀπ' εὐθείας ἐκ τῶν πρωτογόνων (Αἰγυπτιακός, Σουμμέριος, Μινωϊκός, τῶν Ἀνδεων, Maya καὶ Κινεζικὸς (A. Toynbee, αὐτόθι).

8. A. Toynbee, ἔθ' ἀν. I, σελ. 32 κ.ε., IV, σελ. 1 κ.ε.

ἡ ὑπαρξίς θεσμῶν, θρησκείας, κυβερνήσεως, καταμερισμοῦ ἔργων ποῦ χαρακτηρίζουν τὸν πολιτισμόν. Καὶ οἱ πρωτόγονοι ἔχουν θεσμούς καὶ ἀρχηγούς, θρησκείαν καὶ καταμερισμὸν ἔργων. Τὸν πολιτισμόν, τὴν ἀνύψωσιν δηλ ἀπὸ τοῦ πρωτογόνου βίου εἰς πολιτισμένον χαρακτηρίζει ἡ ἐμφάνισις *δημιουργικῆς μειοψηφίας* καὶ ἡ ὑπὸ τῆς μάζης τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας μίμησις τῶν τρόπων, τῶν πράξεων, τῶν ἔργων τῆς μειοψηφίας ταύτης, ἥτις εἶναι ἡ *ἀρχοῦσα* μερίς τῆς κοινωνίας. Κάθε πρόοδος ἀρχίζει μὲ τὴν ἐμφάνισιν δημιουργικῶν ἀτόμων — προσωπικοτήτων — ποῦ τοὺς μιμοῦνται τὰ λοιπὰ μέλη τῆς κοινωνίας. *Ἐργον τῶν ἀρχηγῶν εἶναι νὰ χάμουν τοὺς συνανθρώπους τῶν ὁπαδούς των, μιμομένους αὐτούς.* Ἡ δημιουργικὴ αὕτη ἱκανότης τῶν προσώπων τούτων ἐκδηλοῦται εἰς τὴν δύναμιν κατανόησεως καὶ ἀπαντήσεως εἰς τὰς παντοίας προκλήσεις (challenges) τοῦ τε φυσικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος (responses to the challenges of environment and the social body) ⁹. Ἡ πρόοδος δὲν ὀφείλεται εἰς ἰδιότητα τῆς φυλῆς ἢ τοῦ περιβάλλοντος, ἀλλ' εἰς τὴν ἱκανότητα δημιουργικῶν ἀτόμων νὰ ἐπωφελῶνται τοῦ περιβάλλοντος, νὰ εὕρισκουν τρόπους ἀντιστάσεως κατ' αὐτοῦ καὶ νὰ κατισχύσουν αὐτοῦ ¹⁰ καὶ νὰ ἐπιτύχουν τὴν ὑποταγὴν τῆς κοινωνικῆς μάζης, τὴν ὑπ' αὐτῆς μίμησιν τῶν πράξεων των καὶ τῶν ἀξιολογήσεών των.

9. Τὴν *ιδέαν* αὐτὴν (challenge and response) ἀσυναίσθητως ἔλαβε, λέγει ὁ καθ. Toynebee, ἀπὸ τὸν Ἀγγλον ποιητὴν Browning Robert. Πηγὴ δὲ τῆς *ιδέας* αὐτῆς διὰ τὸν Browning εἶναι ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, ἐκεῖθεν λέγει, καὶ ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Hegel καὶ ἡ περὶ πληθυσμοῦ θεωρία τοῦ Μάλθου καὶ ἡ τοῦ Δαρβίνου περὶ γενέσεως τῶν εἰδῶν. Πάντως, προσθέτει, οἱ διάφοροι συντάττει τῶν διαφόρων μερῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης βλέπουν τὴν ἱστορίαν, ὡς σειρὰν πράξεων, ἐκάστη τῶν ὁποίων προέρχεται ἀπὸ προκλήσεις (challenges), ὑποκινήσεις τοῦ Θεοῦ πρὸς ἓν ἄτομον ἢ ὁμάδα λαοῦ, κατὰ τὸ Ἰσραηλιτικὸν ἀνθρωπομορφικὸν δράμα τοῦ Θεοῦ, ὡς προσώπου μὲ τὸ ὅποιον οἱ ἄνθρωποι ἔχουν προσωπικὴν ἐπαφὴν. Ἡ *ιδέα* μου αὕτη, προσθέτει ὁ καθ. Toynebee, ἐπεκρίθη ἀπὸ πολλούς, ἀλλ' ὄχι, φρονεῖ, ἐπιτυχῶς. (A. Toynebee, *ἐνθ' ἀν. XII, Reconsiderations*, 1961, σελ. 254-263).

10. Ἐάν εἰς τὴν ἱστορίαν, λέγει ὁ καθ. Toynebee, βλέπωμεν μίαν ἀποψιν τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ, δὲν πρέπει ὅμως νὰ ἐκπλαγῶμεν εὕρισκοντες ὅτι ἡ εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐνυπάρχουσα ἀποδεικτικότης τῆς ἱστορίας ποικίλλει ἀναλόγως τῶν ἀποδοχομένων αὐτῇ. Ἡ ἀπλὴ ἀποδεικτικότης πρέπει νὰ ἐνισχυθῇ ἀπὸ τὴν περιέργειαν, ἥτις ἐξεγείρεται καθ' ὅσον ἡ ἐξέλιξις τῶν γεγονότων εἶναι ζωηροτέρα καὶ βιασιότερα. Τὸ πρωτόγονον χωρίον δὲν σκέπτεται τὴν ἱστορίαν, διότι τὸ κοινωνικόν του περιβάλλον δὲν τοῦ ὁμολεῖ ποτὲ περὶ ἱστορίας, ἀλλὰ μόνον περὶ φύσεως. Χωρὶς τὴν δημιουργικὴν ὑποκίνησιν τῆς περιεργείας καὶ τὰ πλέον ἐντυπωσιακὰ μνημεῖα τῆς ἱστορίας οὐδὲν σημαίνουν διὰ τοὺς μηδὲν ἀντιλαμβανομένους. Τὴν ἀλήθειαν αὐτὴν ὅτι οὐδεμία δημιουργία εἶναι δυνατὴ ἄνευ προκλήσεως καὶ ἀπαντήσεως (challenge and response) συνέλαβεν ὁ νεώτερος περιηγητὴς καὶ φιλόσοφος (pilgrim and philosopher) Const. Volney, ὅταν ἐπισκέφθη τὸν ἰσλαμικὸν κόσμον (1783-1785), τὰς χώρας τῶν Ἀράβων καὶ παρετήρησε τὰ κινήσαντα τὴν προσοχὴν του μνημεῖα. Ἡδὴ εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 18ου αἰῶνος οἱ ἐν τῇ Μέσῃ Ἀνατολῇ λαοὶ ἔζων εἰς τὰ ἐρείπια ἐκλιπόντων πολιτισμῶν χωρὶς νὰ κινήθουν νὰ ἐρευνήσουν τί ἦσαν αὐτὰ τὰ μνημεῖα, ἐνῷ

Καὶ ἡ φυλὴ καὶ τὸ περιβάλλον γίνονται ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην συντελεσται πολιτισμοῦ, φυλὴ μὲ δημιουργικὰ ἄτομα καὶ μᾶζα συμμορφουμένη, πρὸς αὐτὰ καὶ περιβάλλον οὔτε ἀκαταγώνιστον ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπολύτως χαλεπὸν, οὔτε ἀπολύτως εὐνοϊκὸν καὶ μηδεμίαν δυσχέρειαν προβάλλον καὶ μὴ ὑποκινοῦν οὕτω τὴν πρόοδον. Πρόκλησις τοῦ περιβάλλοντος καὶ προαγωγικὴ ἀντίδρασις κατ' αὐτοῦ ἀποτελοῦν τὴν ἐπίτευξιν πολιτισμοῦ καὶ τὴν πρόοδον ¹¹. Κάθε ἐπιτυχὴς ἀπάντησις εἰς τὰ προβλήματα τοῦ θέτει τὸ περιβάλλον προκαλεῖ καὶ νέα προβλήματα, ὧν ἡ λύσις αὐξάνει τὴν πρόοδον καὶ ἀκμὴν τῆς κοινωνίας ¹². Ἡ συμμόρφωσις τῶν πολλῶν πρὸς τοὺς τρόπους καὶ ἐνεργείας τῶν ὀλίγων, τῶν ἐξαιρέτων, τῶν δημιουργικῶν παχύνει τὴν πρόοδον καὶ ἀνοίγει ὁδὸν πρὸς νέας προόδους. Τὸ μυστικὸν τῆς δημιουργικότητος εἶναι ἡ στροφή πρὸς τὸ μέλλον. Δὲν παρουσιάζουν ὅλοι οἱ πολιτισμοὶ τὴν αὐτὴν δημιουργικότητα καὶ ἐποικοδομητικὴν ἀπάντησιν εἰς τὰς προκλήσεις ταύτας καὶ διὰ τοῦτο τινὲς τούτων μένουν στάσιμοι ἢ θνήσκουν. Οἱ παραμείναντες στάσιμοι καὶ καταρρεύσαντες ἐστρέφοντο πρὸς τὸ παρελθόν, πρὸς τοὺς προγόνους, οἱ νεώτεροι πρὸς τοὺς ἡλικιωμένους, παθητικῶς ἀκολουθοῦντες τὸ παράδειγμά των, τοὺς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τρόπους ἀξιολογήσεως τῶν παρουσιαζομένων καταστάσεων καὶ τρόπους ἀντιμετωπίσεώς των, συστηματικῶς ἀδρανοῦντες πρὸ τῆς μεταβαλλομένης ἐν τῇ ροῇ τοῦ χρόνου πραγματικότητος. μὴ ἀξιοποιοῦντες τὴν κληρονομίαν ἐκείνων, μὴ εἰσάγοντες νέους τρόπους, συστήματα ἀντιδράσεως, ἀπαντήσεως εἰς τὰ προβλήματα, τοῦ θέτει ἡ ζωὴ, τὸ περιβάλλον, ἡ συμβίωσις. Διαφορὰ, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Toynbee, κατευθύνσεως τῆς μιμήσεως εἶναι ἡ πρόοδος, κατευθύνσεως οὐχὶ πρὸς τὸ παρελθόν, ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν καὶ τὸ εἰκαζόμενον μέλλον. Πρόοδος εἶναι ὅθεν ἐγγήγορσις πνεύματος, ἀκοίμητος δημιουργικὴ ἀντίδρασις κατὰ τῶν ἀντιξοοτήτων τοῦ

ὁ Volney μὲ ἄλλους σοφοὺς ἤνοιξαν τὴν ἔρευναν τοῦ μετὰ 15 ἔτη ἐπραγματοποίησαν εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ μὲ τὴν ἐκεῖσε ἐκστρατεῖαν τοῦ Ναπολέοντος. Καὶ ἐκτοτε 11 χαμένοι πολιτισμοὶ (Αἴγυπτιακός, Βαβυλωνιακός, Σουμμέριος, Μινωϊκός, Χετταῖος, Ἰνδικός, τοῦ Μεξικοῦ, καὶ τῶν Ἀνδεων, ἐπανεφέρθησαν εἰς τὴν ζωὴν. (Α. Toynbee, *ἐνθ'* ἀν. I, σελ. 7 κ.ε.).

11. Δημιουργικὴ μειοψηφία εἶναι ἐκείνη εἰς ἣν ἡ δημιουργικὴ ἱκανότης εὗρσκει εὐκαιρίαν νὰ ἐκδηλωθῇ εἰς πραγματικὴν δράσιν ἐν τῷ συμφέροντι ὅλων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας. Πραγματοποιεῖται τοῦτο μὲ τὴν δύναμιν τοῦ ἔχει ὡς ἀρχοντα κυβερνώσα μειοψηφία. (Α. Toynbee, *ἐνθ'* ἀν. XII, σελ. 305-306).

12. Τὸ περιβάλλον εἶναι στατικὸς παράγων. Ἀνθρώποι τοῦ δὲν ἥλλαξαν περιβάλλον, οὔτε τρόπους ζωῆς ἐξηφανίσθησαν. Ἡ θανάτωσις τοῦ θεοῦ Mardouk καὶ ἡ ἐκ τούτου δημιουργία τοῦ κόσμου δεικνύει τὴν μεταβολὴν τῆς ἀσπάρτου γῆς εἰς σπειρομένην. Οἱ Κινεζοὶ κατέβησαν εἰς τὴν κάτω κοιλάδα τοῦ Κιτρίνου ποταμοῦ προκληθέντες (challenged) ἀπὸ τὸν μεγάλον καύσωνα τοῦ θέρους καὶ τὸ δριμύ ψυχρὸς τοῦ χειμῶνος. Παράδειγμα ἡ Βενετία ὅπου ὁρεσῖβιοι λαοὶ καταφυγόντες εἰς λίμνην ἀνέπτυξαν ἀλιεῖαν καὶ ἀλατοπαράγωγην καὶ ἐν συνεχείᾳ μέγα ἐμπορικὸν κέντρον. (Α. Toynbee, *ἐνθ'* ἀν. II, σελ. 120 κ.ε.).

βίου, οὐχὶ παθητικῇ μίμησις, ἀλλ' ἐποικοδομητικῇ ἐκμετάλλευσις κάθε ἀπικτήματος τῆς πείρας ἢ τῆς μιμήσεως ἐν τῷ συνεχεῖ ἀγῶνι τῆς ζωῆς¹³. Οὕτως ἡ πρόοδος ἐντείνει τὴν διαφοροποίησιν τῶν δημιουργικῶν ἀτόμων τῆς κοινωνίας. Κυκλικὴ ἐπανεμφάνισις παρελθουσῶν μορφῶν πολιτισμοῦ, ὡς ἐπρέσβευεν ὁ Πλάτων (εἰς τὸν «Τίμαιον») καὶ ὁ Ἰταλὸς Vico (*corsi e ricorsi*) εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους δὲν ὑπάρχει¹⁴.

Ἡ πρόοδος ὁμως δὲν εἶναι συνεχὴς καὶ ὁ βίος τῶν πολιτισμῶν δὲν εἶναι ἀμετάβλητος. Λαοὶ ἔμειναν στάσιμοι, πολιτισμοὶ ἀποσυνετέθησαν καὶ κατέρρευσαν. Τὴν ἐξήγησιν τούτου θεωρεῖ ὁ Toynbee, ὅτι εὕρισκει εἰς αὐτὸ τὸ ἴδιον πνευματικὸν γεγονὸς, ὅπερ ἔφερε καὶ τὴν πρόοδον, εἰς τὴν μίμησιν ὅταν αὕτη (ἢ ὑπὸ τῶν πολλῶν μίμησις τῶν ὀλίγων) καταστῇ παθητικῇ. Αὕτη, λέγει, ἢ ὑπὸ τῶν πολλῶν παρακολούθησις τῆς ἀξιολογίας καὶ τῆς δράσεως τῆς δημιουργικῆς μειοψηφίας, τῶν δημιουργικῶν προσώπων καὶ ἡ συμμόρφωσις πρὸς αὐτάς ἀσφαλίζει καὶ προάγει τὸν πολιτισμὸν¹⁵. Ἡ παθητικὴ ὁμως ὑπὸ τῶν πολλῶν μίμησις αὕτη, ἡ τυπικὴ καὶ ἄνευ συνειδητῆς ἐκτιμῆσεως προσαρμογὴ πρὸς αὐτὴν προκαλεῖ σὺν τῷ χρόνῳ μείωσιν τῆς ἐνεργοῦ δημιουργικότητος τῶν ὀλίγων, τῶν ἐκλεκτῶν, κάμπτει βαθμιαίως τὴν πρωτοβουλίαν καὶ δημιουργικότητα τῆς δημιουργικῆς μειοψηφίας τῆς κοινωνίας καὶ διαμορφώνει ἀπάθειαν ἀγούσαν εἰς μείωσιν τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἔλλειψις τολμηρᾶς προσπάθειας πρὸς συνεχῇ ἄνοδον, πρὸς ἀνώτερον τρόπον ζωῆς γίνεται ἡ ἀρχὴ τῆς καταρρέουσας τοῦ πολιτισμοῦ.

Δὲν ἐξηγεῖ ὁ Toynbee πῶς καὶ διατι ἐπέρχεται σὺν τῷ χρόνῳ ἡ ἀπάθεια αὕτη τῶν πολλῶν, ἡ παθητικὴ μόνον ὑπ' αὐτῶν μίμησις αὕτη τῶν ὀλίγων, πῶς καὶ διατι ἡ ἀπάθεια αὕτη τῶν πολλῶν προκαλεῖ πτώσιν τῆς ἐνεργητικότητος καὶ τῆς δημιουργικότητος τῶν ὀλίγων. Εἶναι μοιραία, ἐπέρχεται πάντοτε καὶ εἰς κάθε πολιτισμὸν ἡ πτώσις τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν πολλῶν καὶ ἐντεῦθεν ἀπάθεια καὶ πτώσις τῆς δημιουργικότητος τῶν ὀλίγων ; Τὰ ἐκ παρχτηρήσεων ἐπὶ πολιτισμῶν τινων (τοῦ Ἑλληνικοῦ ἰδίᾳ, κατὰ Toynbee) πορίσματα δὲν φαίνονται ἀσφαλῆ καὶ ἡ γενίκευσίς των πλέον ἐπισφαλῆς.

Περαιτέρω, κατὰ Toynbee, ἡ ἐπερχομένη αὕτη μείωσις τῆς δημιουργι-

13. Βλ. A. Toynbee, *ἔνθ'* ἀν. I, σελ. 185-328, II, σελ. 128 κ.ε., IV, σελ. 6 κ.ε., 120 κ.ε. Εἰς τὸν Τόμον XII προσθέτει ὁ Toynbee ὅτι λόγος κοινωνικῆς ἀλλαγῆς (*social change*) εἶναι καὶ ἡ ἀποχώρησις ἀτόμων ἢ ὁμάδος ἀτόμων ἐκ τοῦ τόπου τῆς διαμονῆς των, τοῦ περιβάλλοντός των καὶ ἡ κατόπιν ἐπάνοδος εἰς αὐτό, ὅτε τὰ ἐπανερχόμενα ἀτομὰ φέρουν κάτι νέον πού ἔμαθαν ἔξω τοῦ τόπου των καὶ ἡ διαφορὰ νέου πρὸς τὸ παλαιὸν εἶναι κίνητρον δημιουργικῶν πράξεων. Ἀναφέρει καὶ παραδείγματα τούτου (A. Toynbee, XII, σελ. 268-326).

14. A. Toynbee, *ἔνθ'* ἀν. IV, σελ. 40 κ.ε.

15. Ἡ μίμησις εἶναι κοινωνικὴ ἀσκησις (*a social drill*) καὶ πρέπει νὰ εἶναι δημιουργικὴ καὶ οὐχὶ παθητικὴ (A. Toynbee, *ἔνθ'* ἀν. VII, 6).

κῆς δραστηριότητος τῆς κρατούσης μειοψηφίας προκαλεῖ κατ' ἀντιστροφὴν βαθμιαίαν μείωσιν τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν πολλῶν πρὸς τοὺς κρατοῦντας, μείωσιν τῆς πρὸς αὐτοὺς ὑποταγῆς, βαθμιαίως δ' ἐντεῦθεν ἀντίθεσιν τῶν πολλῶν, τῆς μάζης, πρὸς τοὺς κρατοῦντας, πρὸς τοὺς κυβερνῶντας, ἀντίδρασιν κατ' αὐτῶν, ἐξεγέρσεις, ἀγῶνας, σχίσμα (schism) ἐντὸς τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, σχίσμα ψυχικὸν καὶ κοινωνικοπολιτικόν.

Ἡ κυβερνώσα μειοψηφία στερουμένη τῆς προθύμου πρὸς αὐτὴν συμμορφώσεως καὶ ὑποταγῆς τῶν πολλῶν μετέρχεται δεσποτικά, βίαια μέσα (dominant minority), δικτατορικὰ μέσα πρὸς συγκράτησιν τῆς ἐκπιπτούσης κοινωνικῆς τῆς θέσεως, τοῦ ἐκλείποντος πλέον κύρους της. Αἱ δικτατορίαι εἶναι, κατὰ Toynbee, ὡς καὶ κατὰ Spengler, φανεραὶ ἐνδείξεις τῆς ἀποσυνθέσεως τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ βία τῆς μειοψηφίας ταύτης προκαλεῖ ἐτι πλέον βιαιὰ ἐξεγέρσεις τῶν πολλῶν (ἐσωτερικὸν προλεταριᾶτον, κατὰ τὴν ὀρολογίαν τοῦ Toynbee). Οἱ κατακτητικοὶ πόλεμοι εἰς οὓς ἀπεγνωσμένως καταφεύγει ἡ δικτατορία πρὸς ἀντιστάθμισιν τῆς φθινοῦσης κυριαρχίας της¹⁶ προκαλοῦσι βαθμιαίως ὑπὸ τὰς ἀντιθέσεις ταύτας περαιτέρω κοινωνικὴν ἀποσύνθεσιν ἧς ἐπωφελοῦνται γείτονες, ξένοι, ἐπιδρομεῖς, κατακτηταὶ (ἐξωτερικὸν προλεταριᾶτον, κατὰ τὴν ὀρολογίαν τοῦ Toynbee) καὶ ὁ πολιτισμὸς καταρρέει¹⁷ καὶ κατὰ τὴν ἀποσύνθεσίν του διασπᾶται εἰς συγγενεῖς πολιτισμοὺς καὶ εἰσέρχεται εἰς αὐτοὺς.

Τοιοῦτον τὸ διαλεκτικὸν πῶς σχῆμα τοῦ καθ. Toynbee : ὑπὸ τὴν δημιουργικὴν δραστηριότητα τῆς δημιουργικῆς μειοψηφίας ἡ μᾶζα τοῦ πλήθους καθίσταται σὺν τῷ χρόνῳ ἀπαθής, ἡ ὑπ' αὐτῆς μίμησις τῶν πράξεων τῶν ὀλίγων, τῆς δημιουργικῆς μειοψηφίας καθίσταται παθητικὴ. Ἐν τοιοῦτῳ ψυχολογικῷ κλίματι ἡ δημιουργικὴ μειοψηφία χάνει τὴν δημιουργικὴν δραστηριότητά της, ἐντεῦθεν δὲ μειοῦται βαθμιαίως τὸ κύρος της καὶ ἡ πρόθυμος τῶν πολλῶν εἰς αὐτὴν ὑποταγή. Ἡ μείωσις αὕτη προκαλεῖ βίαια δικτατορικὰ ὑπὸ τῆς μειοψηφίας μέτρα πρὸς συγκράτησιν τῆς φθινοῦσης ἡθικῆς της ἐπιβολῆς. Τὰ βέβαια ταῦτα μέτρα προκαλοῦσιν ἐξεγέρσεις, κοινωνικὸν σχίσμα, τὸ ἐσωτερικὸν προλεταριᾶτον ἐξεγείρεται, ἀγωνίζεται νὰ κυριαρχήσῃ χρησι-

16. Κοσμοκρατορίαι : Σουμεριῶν (6213-730 π.Χ.), Αἰγυπτίων (6200-1673 π.Χ.), Βαβυλωνίων (610-590 π.Χ.), Ἰνδῶν (321-85 π.Χ.), Κινέζων (221 π.Χ.-172 μ.Χ.), Ρωμαίων (31 π.Χ.-370 μ.Χ.). Τὸ Κράτος, λέγει ὁ Toynbee, δύναται νὰ ὀρισθῇ ὡς ἀθέλητον σύστημα ἀπροσώπων σχέσεων, διατηρουμένων ἐν μέρει διὰ τῆς βίας τῆς κυβερνήσεως μειοψηφίας, ἐν μέρει δὲ διὰ τῆς ἀποδοχῆς τῶν κυβερνωμένων. Αἱ μεγάλαι Αὐτοκρατορίαι κατεστάθησαν διὰ κατακτήσεων, (Α. Toynbee, ἐνθ' ἀν. XII, σελ. 388 κ.ε.).

17. Καὶ προσθετεῖ ὁ Toynbee : Δὲν εἶναι οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχθροὶ ποὺ κατερείπωσαν πολιτισμοὺς, οὐχὶ οἱ βάρβαροι κατέστρεψαν τὸν Ρωμαϊκὸν πολιτισμὸν, οὔτε οἱ Τούρκοι τὸ Βυζάντιον, ἔδωσαν ἀπλῶς τὴν χαριστικὴν βολὴν εἰς τοὺς θνήσκοντας τούτους πολιτισμοὺς. (Α. Toynbee, ἐνθ' ἀν. III, σελ. 383 κ.ε.).

μποιοῦν βίαια ἐπίσης μέτρα, μιμούμενον τὴν ἐκπίπτουσαν μειοψηφίαν¹⁸. Τῶν ἀγόνων τούτων ἐπωφελοῦνται ξένοι γείτονες κατακτηταὶ καὶ ὁ πολιτισμὸς ἀποσυντίθεται καὶ καταρρεεῖ^{19, 20}, καταπίπτων εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις του, τῆς τέχνης καὶ τῶν τρόπων τῆς, τῆς θρησκείας, ὑποχωρούσης εἰς ἄλλας θρησκείας καὶ συμμιγνυμένης μετ' αὐτῶν εἰς τε τοὺς τύπους καὶ τὰ δόγματα καὶ θεοποιοῦσης ἥρωας, βασιλεῖς, ἀρχηγούς (the god incorporate kings)²¹.

Αὗται εἶναι λοιπόν, κατὰ Toynbee, αἱ αἰτίαι καὶ οἱ τρόποι καταρρέουσας τῶν πολιτισμῶν²². Οὕτω μία Παγκόσμιος Ἐκκλησία (Universal Church) γεννᾶται εἰς ἐποχὴν ἀποσυνθέσεως πολιτισμοῦ διὰ τὴν ἀναπτύχθῃ ἐντὸς τῆς κοσμοκρατορίας (universal state) — παράδειγμα ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία ἐντὸς τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους^{23, 24}. Πολιτισμοὶ καταρρεύσαντες καὶ μὴ ἀνα-

18. Αἱ ἐπαναστάσεις εἶναι μίμησις βιαιῶν πράξεων, διότι εἶναι ὁ καθυστερημένος θρίαμβος νέων ἰσχυρῶν κοινωνικῶν δυνάμεων ἐναντὶ παλαιῶν θεσμῶν ἀσυμβιβάστων πρὸς τὰς δυνάμεις ταύτας (παράδειγμα ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάστασις, ἡ Ρωσικὴ (A. Toynbee, *ἐνθ'* ἀν. VIII, σελ. 621 κ.ε.)).

19. Τυπικὸν παράδειγμα ἰσχύον διὰ κάθε πολιτισμὸν θεωρεῖ ὁ καθ. Toynbee τὰς ἐξεγέρσεις τῶν πτωχῶν καὶ τῶν δούλων τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δύσεως τοῦ ἀρχαίου κόσμου σὺν ταῖς κατ' αὐτὴν ἐπιδρομαῖς τῶν βαρβάρων (ἐξωτερικὸν προλεταριάτον). Ἡ ἐκ τῆς πτώσεως, προσθίεται, τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου δημιουργηθεῖσα Χριστιανικὴ κοινωνία καὶ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία (universal church) ἀντικατέστησε τὸν καταρρεύσαντα ἐλληνορωμαϊκὸν πολιτισμὸν (A. Toynbee, *ἐνθ'* ἀν. V, σελ. 2 κ.ε.).

20. Ἡ τοῦ καθ. Toynbee ἐρμεία αὕτη τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως, θεωρεῖται ἀσχετῶς ἀληθείας, ἐνθυμίζει πως τὴν ὑπὸ τοῦ Pareto κοινωνιολογικὴν θεωρίαν τῶν πνευματικῶς διακεκριμένων κοινωνικῶν στρωμάτων, θεωρίαν τῶν élites («deux couches dans la population, la couche inférieure, la couche étrangère à l'élite, la couche supérieure, l'élite qui se divise, l'élite gouvernementale et l'élite non gouvernementale») καὶ τὴν ἐκ τῆς ἀντιθέσεως αὐτῶν διατάραξιν τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας, τὸν συνεχῆ ἀφανισμόν τῶν élites («l'histoire est un cimetière d'aristocraties» (V. Pareto, *Traité de sociologie générale*, Lausanne 1919, II, σελ. 1298 κ.ε. «L'équilibre social», αὐτόθι σελ. 1601 κ.ε.) θεωρίαν μονομερῆ, μὴ ἐπικρατήσανσαν ἐν τῇ ἐπιστῇ τῆς Κοινωνιολογίας.

21. «Vulgarity and barbarism in manners and arts, syncretism in religio. Cujus regno ejus religio» (A. Toynbee, *ἐνθ'* ἀν. IV, σελ. 6 κ.ε.).

22. Οὐχὶ τὸ γῆρας καὶ ὁ θάνατος ὡς φυσικὸν ἀποτέλεσμα κάθε ὀργανισμοῦ, ὡς λέγει ὁ Spengler, χωρὶς οὗτος καὶ τὸ ἀποδεικνύη. (A. Toynbee, *ἐνθ'* ἀν. III, σελ. 50 κ.ε.).

23. Καὶ προσθίεται ὁ Toynbee μετὰ τὴν διακρίνουσαν αὐτὸν θρησκοληψίαν: κοινωνικὸν καρχινομα θὰ εὐρωμεν οὐχὶ εἰς μίαν ἐκκλησίαν ὑποκαθιστῶσαν ἓνα πολιτισμὸν υἱοθετοῦντα ἓνα πολιτισμόν, ἀλλ' εἰς ἓνα πολιτισμὸν ὑποκαθιστῶντα μίαν ἐκκλησίαν (A. Toynbee, *ἐνθ'* ἀν. VIII, σελ. 330 κ.ε.).

24. Ἡ θρησκεία, λέγει ὁ M. Crubellier («Δεκαήμερον» συζητήσεων ἱστορικῶν θεμάτων, 11-19 Ἰουλίου 1953) διὰ τὸν Toynbee, ἐνῶ εἰς τοὺς 6 πρώτους τόμους τοῦ: A study of history παρίσταται ὡς μέσον, εἰς τοὺς ἐπομένους 4 παρίσταται ὡς σκοπός. Εἰς τοὺς 6 πρώτους τόμους ὁ Toynbee ἐκθέτει τὴν θεωρίαν τῶν «θρησκειῶν-χρυσολίθων», ἡ θρη-
«ΑΡΧΕΙΟΝ» Δ. Καλιτσονάκης, Τόμ. 46ος 1966) Τεύχ. Γ'

νεωθέντες καθιστάμενοι ἀπολιθώματα (παραδ. ὁ Αἰγυπτιακός, Κινεζικὸς, ὁ ἀρχαῖος κλασσικὸς πολιτισμὸς μετὰ τὸν Δ' αἰῶνα μ.Χ.). Καὶ θέτει, τέλος, τὸ ἐρώτημα: ὑπάρχει νόμος καθορίζων τὸν βίον τοῦ πολιτισμοῦ²⁵; Ἀποκρούει τὴν ἀποψιν τοῦ Spengler ὅτι ὅλοι οἱ πολιτισμοὶ ἀποθνήσκουν, καθ' ὃ ὀργανισμοὶ ἀκολουθοῦντες τοὺς νόμους τῆς γενέσεως καὶ τοῦ θανάτου παντὸς ὀργανισμοῦ. Δὲν θεωρεῖ ὅτι θεῖοι νόμοι διέπουν τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας (ιδέα, ὡς λέγει, Ἰσραηλιτικῆς προελεύσεως ἣν ἠκολούθησε καὶ ὁ Χριστιανισμὸς — "Ἅγιος Λύγουστῖνος, Bossuet), οὔτε φυσικοὶ νόμοι διέπουν τὴν ἱστορίαν (ἡ ιδέα αὕτη, λέγει, φυσικῶν νόμων εἶναι γενίκευσις τοῦ γεγονότος τῆς ἀποσυνθέσεως τοῦ Ἰνδικοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου). Αἱ ἐπαναλήψεις καὶ ὁμοιομορφίαι, λέγει, δύο ἐξηγήσεις ἐπιδέχονται: οἱ ἰθύνοντες κύριος νόμοι εἶναι νόμοι τοῦ ἐκτὸς τοῦ ἀνθρώπου κόσμου ἢ εἶναι νόμοι τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου· ὁ ἄνθρωπος ζῇ ὑπὸ δύο νόμους: τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀγάπης. Ὁ βίος εἶναι ἀδύνατος χωρὶς ἐλευθερίαν — νόμον Θεοῦ — καὶ δικαιοσύνην. Οἱ ἀντικαταστήσαντες τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ μετὰ τοὺς φυσικοὺς νόμους κατ' αὐτοὺς ἀφῆ-

σκειά ἀναφαίνεται κατὰ τὴν παρακμὴν τοῦ πολιτισμοῦ, συνάγουσα εἰς ἐκκλησίαν μέρος τοῦ προλεταριάτου καὶ δίδουσα ἐπὶ τινα χρόνον διέξοδον εἰς τὴν δημιουργικότητα ποὺ παρουσιάζει τὸ κοινωνικὸν σῶμα. Ἐκλειπούσης τῆς παλαιᾶς κοινωνίας ἡ Ἐκκλησία δίδει γένεσιν εἰς νέαν κοινωνίαν (ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ἥτις ἔδωκε γένεσιν εἰς τρεῖς νέας κοινωνίας, τὴν Δυτικὴν Χριστιανικὴν, τὴν Ὀρθόδοξον Χριστιανικὴν καὶ τὸν Ρωσικὸν πολιτισμόν. Ἐν τούτῳ ὁ Toynbee διατυπώνει μορφολογίαν. Βαθμιαίως ὅμως εἰς τοὺς ἐπόμενους τόμους ἀποκαλύπτει ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνος τούτου. Ἡ νέα κοινωνία δὲν ἀπαιτεῖ ἀναγκαστικῶς τὴν μεσολάβησιν τῆς ἐκκλησίας καὶ ἐπὶ πλέον οἱ πολιτισμοὶ ἀντιθέτως, γίνονται μέσα ἀναπτύξεως τῆς Ἐκκλησίας (L'Histoire et ses interprétations, ὅπου τὰ πρακτικὰ τῶν συζητήσεων τοῦ «Δεκαμήρου», Paris 1961, σελ. 14 κ.ε.).

Συζητούμενον δ' εἰδικώτερον ἐν τῷ «Δεκαμήρῳ» τοῦ θέματος: πολιτισμὸς καὶ θρησκεία ὁ ἐπὶ τούτου εἰσηγητὴς J. Danelon ἐχάλεσε τὸν παριστάμενον εἰς τὰς συζητήσεις τοῦ «Δεκαμήρου» καθ. Α. Toynbee νὰ ἐξηγήσῃ πῶς εἰς τὸ ἔργον του (A study of history) ἀρχικῶς εἰς τὴν θρησκείαν ἐβλεπε φαινόμενα συνδεδεμένα μετὰ τὴν παρακμὴν τῶν πολιτισμῶν καὶ εἰς τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ ἔργου του τὴν θρησκείαν θεωρεῖ ὡς ἀνώτερον προῖον τῶν μεγάλων πολιτισμῶν. Τὸ ζήτημα εἶναι πῶς ἡ ἐμφάνισις τῶν μεγάλων θρησκειῶν συνδέεται μετὰ τὸν πολιτισμόν. Ἀπαντῶν ὁ καθ. Toynbee εἶπεν ὅτι εἶναι ἀληθές ὅτι αἱ ἀντιλήψεις του περὶ τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ πολιτισμοῦ μετεβλήθησαν ἰδίᾳ ὅτι ἀφορᾷ τὰς, ὡς ὀνομάζει, ἀνωτέρας θρησκειάς. Ἀρχικῶς εἶπεν, λέγει, νὰ θεωρῇ τὰς θρησκειάς ὡς φαινόμενα ὑποκείμενα εἰς τὸ σύνολον τῶν γεγονότων τοῦ πολιτισμοῦ. Τοῦ ἐφάνηκεν, εἶπεν, ὅτι ἐξέρχονται ἀπὸ ἑνα πολιτισμὸν ἐν παρακμῇ καὶ εἰσέρχονται εἰς ἕνα νέον πολιτισμόν. Σήμερον τεῖνω, εἶπεν, νὰ ἐξηγήσω τοὺς πολιτισμούς διὰ τῶν θρησκειῶν (Θρησκευτικῆς ἀνατροφῆς εἰς τὴν νεότητά του, κατέστη, ἐλευθεριώτερος, ἀλλ' ἐπανῆλθεν ἀργότερον, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν, εἶπεν, ἱστορικῶν γεγονότων, ποὺ ἔζησεν, εἰς τὰς παλαιάς του ἀντιλήψεις) (αὐτόθι σελ. 56 κ.ε.).

25. Ρυθμικότητες καὶ ἐπαναλήψεις, λέγει ὁ Toynbee, παρατηροῦνται εἰς τὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν μετὰ βεβαιότητος ὅτι δομοὶ ἐπαναλήψεις ἢ ρυθμικότητες θὰ παρουσιασθοῦν καὶ εἰς τὸ μέλλον. (Α. Toynbee, ἐνθ' ἀν. XII, σελ. 235-242).

χαν την ιστορίαν χωρίς νόμους. Δεν παρατηρείται δὲ ρυθμός τις μεταξύ τῶν φάσεων πτώσεως καὶ ἀποσυνθέσεως τῶν πολιτισμῶν. Ἡ Δυτικὴ κοινωνία ἢ ἀπὸ τοῦ 15οῦ αἰῶνος νεωτέρα Εὐρωπαϊκὴ κοινωνία δὲν δεικνύει σημεῖα ἀποσυνθέσεως. Καὶ καταλήγει ὁ Toynbee : δὲν ὑπάρχει λόγος «ἐκ ψευδेषιστημονικῶν σκέψεων χινούμενοι νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἀφοῦ οἱ ἄλλοι πολιτισμοὶ ἀπέθανον ἔπεται κατ' ἀνάγκην ὅτι θὰ ἀποθάνῃ καὶ ὁ Δυτικὸς πολιτισμός. Τόσον ἡ αἰσιοδοξία τῆς Βικτωριανῆς περιόδου (19ος αἰὼν) (Victorian optimism), ὅσον καὶ ἡ ἀπαισιοδοξία τοῦ Spengler (Spenglerian pessimism) εἶναι ἀποτελεσμα συναισθηματικῆς ἀντιδράσεως (emotional reaction)»²⁶.

Ἐν συμπεράσματι ἐπαναλαμβάνομεν : οἱ πολιτισμοὶ ἀναπτύσσονται καὶ προοδεύουν ὅταν μία δημιουργικὴ μειοψηφία τῆς κοινωνίας αὐξάνῃ, συνεχῶς τὴν ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου (φυσικοῦ καὶ κοινωνικοῦ) ἰσχύν της εὐστόχως λύουσα τὰ ὑπ' αὐτοῦ τιθέμενα καθ' ἡμέραν προβλήματα, οἱ δὲ πολλοὶ ἀκολουθοῦν καὶ ἐνεργῶς μιμοῦνται αὐτὴν εἰς τὰς ἀπόψεις της καὶ τοὺς τρόπους της καὶ ὅταν μὲ ἐπιτυχεῖς ὑπὸ τῆς κρατούσης μειοψηφίας λύσεις κρατῇ ἐλευθερία καὶ ἀγάπη (δικαιοσύνη) μεταξύ τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας. Τότε ὁ πολιτισμός ἀναπτύσσει ὅλας τὰς δυνατότητάς του (ἐπιστημονικάς, τεχνικάς κλπ.) (ἀρχαία Ἑλλάς, Ἰνδία, σύγχρονος Δυτικὸς κόσμος²⁷). Ἡ χάμψις τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως τῆς κρατούσης μειοψηφίας ρίπτουσα τὸ κύρος τῆς μειοψηφίας ταύτης ὑποκινεῖ, ὡς εἵπομεν, τοὺς πολλοὺς (τὸ ἐσωτερικὸν προλεταριάτον) εἰς ἀπόκτησιν τῆς θέσεως τὴν ὁποίαν ἐν τῇ συνειδήσει τῆς κοινωνίας χάνει ἡ μειοψηφία. Ἡ ἀντίδρασις τῆς ἐκπιπτούσης ταύτης μειοψηφίας τεινούσης νὰ συντηρήσῃ, βιαίως τὴν κοινωνικὴν της θέσιν προκαλοῦσα σχίσμα εἰς τὴν κοινωνικὴν συνοχὴν καὶ βιαιάν ἐπίσης ἀντίδρασιν τῶν πολλῶν κατὰ τῆς μειοψηφίας ταύτης φέρει τὴν ἀποσύνθεσιν, ἥς ἐπωφελοῦνται βάρβαροι γείτονες (ἐξωτερικὸν προλεταριάτον) καὶ τὴν κατάλυσιν καὶ διάλυσιν τοῦ πολιτισμοῦ²⁸. Τὸ ἐσωτερικὸν προλεταριάτον χωριζόμενον ἀπὸ τὴν μειοψηφίαν ἰδρύει πολλάκις Ἑκκλησίαν (Χριστιανισμός, Βουδδισμός) ὡς πίστιν του καὶ θεσμούς του. Καὶ ἡ Ἑκκλησία αὕτη χρησιμεύει ὡς γέφυρα καὶ βάθρον νέου πολιτισμοῦ παραπλησίον καὶ συγγενοῦς πρὸς τὸν παλαιόν²⁹ καὶ καταλήγει ὁ Toynbee, τὴν

26. 27. A. Toynbee, I, σελ. 128-180. Ἐπὶ τῆς περὶ γενέσεως τοῦ πολιτισμοῦ μὴ ἐπαρκoῦς ταύτης ἐξηγήσεως τοῦ Toynbee βλ. P. Sorokin, ἐνθ' ἀν., σελ. 227 κ.ε., 233 κ.ε.

28. A. Toynbee, ἐνθ' ἀν. III, σελ. 128 κ.ε., 143 κ.ε. Ἡ διάλυσις ἀπέχει πολλὰς αἰῶνας καὶ χιλιετηρίδας ἀπὸ τὴν κατάρρευσιν τοῦ πολιτισμοῦ, διάγοντος νεκρὸν βίον (παραδ. ὁ Αἰρσπτιακὸς πολιτισμός, ὅστις ἔζησεν εἰς τὴν κατάστασιν αὐτὴν ἀπὸ τῆς κατάρρευσεως (16 π.Χ. αἰών), μέχρι τῆς διαλύσεώς του (5ος μ.Χ. αἰών) (A. Toynbee, ἐνθ' ἀν. IV, σελ. 321 κ.ε.).

29. Ὡς παρατηρεῖ ὁ καθ. Sorokin, ὁ Toynbee εἰς τὸ κατὰ τὸ 1948 ἐκδοθὲν βιβλίον του : *Civilisation in Trial*, σελ. 212 μετέβαλέ πως τὴν ἄνω θέσιν του· ἀντὶ νὰ θεωρήσῃ, τὴν θρησκείαν γέφυραν μόνον μεταξύ τοῦ πλιπτοντος καὶ τοῦ ἀνεγχειρομένου νέου πολιτισμοῦ,

ἀποσύνθεσιν ἀκολουθεῖ ἡ διάλυσις. Δυνατὸν ὅμως, λέγει, νὰ ἀνακύψῃ συγγενῆς τις πολιτισμὸς καὶ δι' αὐτοῦ νὰ γίνῃ ἐν βῆμα περαιτέρω πρὸς τὴν αἰωνίαν ὁδὸν τῆς ὑψώσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν³⁰.

Ἡ πολιτισμολογία αὕτη τοῦ Toynbee δὲν διαφέρει τῆς τοῦ Spengler, καίτοι οὐχὶ κλειστὴ ὡς ἡ τοῦ Spengler. Κατὰ τὸν Toynbee ἄλλοι πολιτισμοὶ κατέρρευσαν, ἄλλοι ἔμειναν στάσιμοι. Δὲν δέχεται ὁ Toynbee ὅτι ὁ σημερινὸς δυτικοευρωπαϊκὸς πολιτισμὸς εὐρίσκεται εἰς τὸ στάδιον τῆς παρακμῆς του. Ἡ κατ' ἀναλογία ἐρμηνεία τοῦ Spengler δὲν εἶναι ἐπαρκὴς ἐξήγησις. Δέχεται ὅμως ὁ Toynbee, ὡς καὶ ὁ Spengler, ὅτι πολιτισμοὶ ἐξαφανισθέντες δὲν ἀναβιοῦσι. Κυκλικὴ ἐμφάνισις τοῦ πολιτισμοῦ δὲν παρατηρεῖται εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἀλλὰ ἡ μέθοδος τοῦ Toynbee εἶναι οἷα τις συγκριτικὴ μορφολογία, ὡς καὶ ἡ τοῦ Spengler, μελέτη δηλ. τῶν ἀχμασάντων καὶ καταρρευσάντων πολιτισμῶν καὶ τῶν συγγενειῶν αὐτῶν. Δὲν ζητεῖ ὁ Toynbee νὰ εὕρῃ τὴν γραμμὴν, ἐφ' ἧς κινεῖται ἐν χρόνῳ ἡ ἱστορία καθόλου, δὲν ἐπιχειρεῖ πράγματι φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας³¹. Ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασις τοῦ Spengler εἶναι προφανής. Κοινωνιολογικὴν τινα — κοινωνικῆς Ψυχολογίας — θὰ ἦτο δυνατὸν ἴσως νὰ λεχθῇ ἔρευναν τοῦ πολιτισμοῦ ἐπιχειρεῖ ὁ Toynbee, θεωρῶν μεταβλητικὴν δύναμιν τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς ἄγουσαν εἰς σχίσμα κοινωνικὸν τὴν κατ' αὐτὸν μεταβαλλομένην, κατὰ κοινωνικὰ στρώματα ψυχολογίαν, παθητικὴ μίμησις ὑπὸ τῆς μάχης καὶ κάμψις τῆς ἀποδοτικῆς δραστηριότητος τῆς ἡγετιδος τάξεως ἐξ ἐπερχομένης ἀπαθείας. Οὕτω κύριον στοιχεῖον τῆς συνοχῆς τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ ὑπὸ τῶν πολλῶν ψυχικῇ ὑποταγῇ εἰς τὴν δημιουργικὴν élite, μίμησις τῶν σκέψεων καὶ πράξεων τῆς κρατούσης μειοψηφίας³² μίμησις ὅμως οὐχὶ παθητικῇ, ἀλλ' ἐνεργὸς καὶ ἐποικοδομητικῇ τῶν πράξεων καὶ ἀξιολογήσεων τῆς élite (κατὰ τὴν, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ὁρολογίαν τοῦ Κοινωνιολόγου V. Pareto), ἀβίαστος ἐπίτευξις κατισχύσεως τῆς δημιουρ-

τὰς μεταβολὰς ταύτας θεωρεῖ ὡς ὑποβοήθησιν τῆς ἀναπτύξεως τῆς θρησκείας (P. Sorokin, *ἔνθ' ἀν.*, σελ. 118).

30. Α. Toynbee, *ἔνθ' ἀν.* VI, σελ. 171 κ.έ., 324 κ.έ.

31. Ἐπιχειροῦμεν, λέγει ὁ Toynbee, συγκριτικὴν μελέτην τῶν πολιτισμῶν, ἵνα κατανοήσωμεν πᾶν τὸ σημαντικὸν εἰς τὴν ἱστορίαν (Α. Toynbee, *ἔνθ' ἀν.* IX, σελ. 218). Ὁ ἱστορικὸς M. Cubellier ὁμιλῶν εἰς τὸ «Δεκαήμερον» τοῦ Ἰουλίου 1959 λέγει ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Toynbee δὲν εἶναι φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ ἀναφέρει τὰ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Toynbee γραφόμενα εἰς τὸ περιοδικόν, «Diogenes», ὅτι δὲν πρόκειται περὶ φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ περὶ ἐνὸς «panorama d'histoire, une mise en perspective de tout le passé humain», χρησιμοποιοῦ δ' ἀκολουθῶν τὸν Spengler τὸν ὅρον μορφολογία τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπου τὰ γεγονότα δὲν ἐξετάζονται ἀπὸ τὰς αἰτιολογικάς των σχέσεις (βλ. L'Histoire et ses interprétations, Paris 1961, σελ. 8 κ.έ.).

32. Ἐνθυμίζει πῶς ἐν τούτῳ τὴν περὶ μίμησης, ὡς συστατικῷ στοιχείῳ τῆς κοινωνίας θεωρίαν τοῦ Γάλλου κοινωνιολόγου Gabriel Tarde (βλ. Α. Δ. Σίδερι, Πρόλογον, μεταφρ. Κοινωνιολογίας, Arch. Loria, Ἀθήναι 1925, σελ. θ').

γικής μειοψηφίας ἐπὶ τῶν πολλῶν καὶ πνευματικῇ ὑποταγῇ αὐτῶν. Οὐδεμία ὁμῶς ἐξήγησις, ὡς παρατήρησε καὶ ὁ καθ. Sorokin, δίδεται περὶ τῶν ὄρων τῆς ἀναδείξεως τῆς δημιουργικῆς ταύτης μειοψηφίας καὶ τοῦ πνευματικοῦ ρόλου τῆς ³³.

Εἶναι, βεβαίως, τὸ φαινόμενον τοῦ πολιτισμοῦ πνευματικόν, ὡς λέγει καὶ ὁ Toynbee, δηλ. ὡς ὀρθῶς νοητέον τοῦτο, φαινόμενον τῆς καθ' ὅλου πνευματικῆς τῶν λαῶν ἀναπτύξεως, ἐκδηλουμένης εἰς τεχνικὴν, θεσμούς, ιδέας, ἐπιστήμας ποὺ ἐμφανίζουν τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ἐξέλιξίν του, «τὸ πνευματικόν» ὁμῶς τοῦτο περιορίζει, ὡς εἶδομεν, ὁ καθ. Toynbee, εἰς πνευματικὴν διαφορὰν ἀτόμων ἐν τῇ κοινωνίᾳ (τῆς δημιουργικῆς μειοψηφίας), ἀτόμων ἀπαντῶντων ἀποτελεσματικῶς καὶ προαγωγικῶς εἰς τὰ προβλήματα (προκλήσεις) ποὺ θέτει τὸ φυσικὸν περιβάλλον καὶ ἡ κοινωνικὴ συμβίωσις), ἀρχηγῶν τῶν κοινωνικῶν ομάδων (φυλῶν, λαῶν), ἔργον ἔχοντων «νὰ χάμουν τοὺς συνανθρώπους των ὁπαδούς των, μιμουμένους αὐτούς», ὡς ἐὰν ἡ ὑποταγὴ αὕτη εἶναι ἀπλοῦν ζήτημα ἀναγνώρισεως τῆς πνευματικῆς ἀνωτερότητος τῆς μειοψηφίας ταύτης. Καὶ μὴ παραδεχόμενος ὁ καθ. Toynbee ὅτι νόμοι ἀντικειμενικοὶ ἰθύνουν τὸν ροὴν τῆς ἱστορίας καταλήγει, ὡς εἶδομεν, ὅτι οἱ νόμοι οὗτοι εἶναι «νόμοι τῆς ψυχικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου («ὁ βίος εἶναι ἀδύνατος ἄνευ ἐλευθερίας καὶ δικαιοσύνης».

Δέον ἐπὶ τούτοις νὰ παρατηρήσωμεν : α) ὅτι οὐδέποτε καὶ οὐδαμοῦ ἡ ἐξέλιξις τοῦ πολιτισμοῦ ἐκινήθη μόνον ἐπὶ τῆς γραμμῆς τῆς πρωτοβουλίας τινῶν, τῶν ὀλίγων καὶ τῆς ἀπλῆς μιμήσεως ὑπὸ τῶν πολλῶν. Αἱ πνευματικαὶ διαφοραὶ μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας, διαφοραὶ κατ' ἄτομα καὶ οὐχὶ κατὰ κοινωνικὰς ομάδας εἶναι ἀναμφισβήτητοι, ἀλλ' ὁ πολιτισμὸς εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς συμβολῆς μικρᾶς ἢ μεγάλῃς ὄλων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας, κατὰ τὴν πείραν ἐκάστου, β) τὸ κῦρος τῶν ἐν τῇ κοινωνίᾳ ὀλίγων, ἡ ἡγετικὴ κοινωνικὴ των θέσις καὶ ἡ πολιτικὴ των ἐξουσία ἐπὶ τῶν πολλῶν δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα πνευματικῆς τινος ὑπεροχῆς — τοιοῦτόν τι οὐδαμῶθεν μαρτυρεῖται ἐν τῇ ἱστορίᾳ — ἀλλὰ προὶόν ἄλλων παραγόντων καὶ στοιχείων τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ποὺ διαπλάσσει ἡ σύνθεσις, διαμόρφωσις καὶ ἐξέλιξις τοῦ βίου τούτου ἐν τῇ ὁμαδικῇ ἀντιμετωπίσει τῶν ἀναγκῶν καὶ τῆς ἀσφαλείας τοῦ βίου τούτου. Τὸ γεγονὸς τῆς ὑποταγῆς τῶν πολλῶν εἰς ὀλίγους περιέχει στοιχεῖον βίας ὀλίγων ἐπὶ τῶν πολλῶν πανταχοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ μαρτυρούμενον — πρόβλημα εἰδικὴν ἀποτελοῦν μελέτην ὑπὸ τῆς Κοινωνιολογίας (πολιτικῆς Κοινωνιολογίας), μελετώσης τὸ πολιτικὸν φαινόμενον καὶ οὐχὶ εὐαπὸδεικτον ὑποταγὴν τῶν πολλῶν εἰς τοὺς ὀλίγους ³⁴. Τοῦτο μαρτυρεῖ ἡ παγκόσμιος ἱστορία. Τὸ

33. P. Sorokin, ἐνθ' ἄν. σελ. 227 κ.έ., 283 κ.έ.

34. Ὁ καθ. Toynbee τὴν ἀσκήσιν τῆς βίας περιορίζει μόνον εἰς τὸ στάδιον ὅπου ἡ μειοψηφία ἀπολέσασα τὴν πρόθυμον πρὸς αὐτὴν συμμόρφωσιν τῶν πολλῶν καθίσταται δικτατορικὴ (dominant minority) (A. Toynbee, ἐνθ' ἄν. XII, σελ. 305).

φαινόμενον τῆς δουλείας κοινὸν εἰς ὅλους τοὺς πολιτισμοὺς ἀπὸ τῆς ἐξόδου τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τοῦ πρωτογόνου βίου, φαινόμενον μὴ ὀφειλόμενον ἢ μὴ ὀφειλόμενον μόνον ἢ μὴ ὀφειλόμενον κυρίως εἰς πνευματικὴν διαφορὰν δουλωσάντων καὶ δουλωθέντων, κυρίων καὶ δούλων εἶναι ἀποκαλυπτικὸν τῆς προελεύσεως τῆς κοινωνικῆς διαφοροποιήσεως τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἀναδείξεως τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, τῆς κυβερνήσεως, τοῦ Κράτους. Ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀγάπη, ἄνευ τῶν ὁποίων, κατὰ Τογνβее, εἶναι ἀδύνατος ὁ κοινωνικὸς βίος οὐδέποτε ἡνθῆσαν εἰς τὸν κόσμον, ἀφ' ἧς οἱ ἄνθρωποι διηρέθησαν εἰς κυρίους καὶ δούλους εἰς τὴν ἀρχαιότητα, κρατοῦντας καὶ ὑποτελεῖς οἰκονομικῶς καὶ κοινωνικῶς μέχρι σήμερον. Ἀγῶνα διὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν δικαιοσύνην ἀσχεῖ ἀπὸ χιλιετηρίδων ὁ ἄνθρωπος καὶ πλὴν ἄλλων ὑπὸ τὴν ἀγῶνα τοῦτον ἐξελίσσεται ἡ ἱστορία τῆς κοινωνικῆς διαπλάσεως. Τοῦτο παραγνώρισεν ὁ καθ. Τογνбее. Τῆς κοινωνικῆς διακρίσεως τῶν ὀλίγων ἀπὸ τοῦ πολλοῦ στηριζομένης ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ πολιτισμοῦ εἰς διαφορὰς οἰκονομικὰς — ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς. ἄνιστος κατανομή τῶν μέσων τούτων, τὴν ὑπὸ τῶν ὀλίγων λύσιν τῶν παρουσιαζομένων κοινωνικῶν προβλημάτων δὲν ἰθύνει μόνον τὸ ὀρθόν, ἀλλὰ τὸ σκόπιμον καὶ τὸ σχετικῶς πρὸς τοῦτο ὀρθόν, τὸ συμφέρον καὶ δὴ πρωτίστως τὸ συμφέρον τῶν ὀλίγων, τῶν κρατούντων, ὅπερ δὲν συμπίπτει πρὸς τὸ συμφέρον ὅλων ἐν τῇ, ὡς ἐλέχθη, κοινωνικῇ ἀνισότητι. Ἡ συμμόρφωσις οὕτω τῶν πολλῶν πρὸς τοὺς ὀλίγους δὲν εἶναι τόσον ἀπλοῦν πνευματικὸν καὶ ψυχολογικὸν μόνον πρόβλημα³⁵. Φανταστικὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ ἐπὶ οὐδενὸς συγκεκριμένου ἱστορικοῦ δεδομένου στηριζομένη θεωρία τοῦ Τογнбее, ὅτι ἐκπίπτει σὺν τῷ χρόνῳ καὶ καθίσταται ἄβουλος καὶ παθητικὴ ἢ συμμόρφωσις τῶν πολλῶν πρὸς τοὺς ὀλίγους (παθητικὴ μίμησις) καὶ ὅτι ἡ παθητικότης αὕτη τὴν πολλῶν κάμπτει τὸ δημιουργικὸν ἐνδιαφέρον, τὴν δημιουργικὴν δρᾶσιν τῶν ὀλίγων καὶ ἀναστέλλει τὴν πρόοδον καὶ κατ' ἀντιστροφὴν — καὶ οἶονεὶ κατὰ διαλεκτικὴν κίνησιν — προκαλεῖ ἀφύπνισιν τῶν πολλῶν καὶ ἐξεγέρσεις κατὰ τῶν ὀλίγων, οἷτινες χάνουν τὸ κῦρος των καὶ πρὸς διάσωσίν του χρησιμοποιοῦν βίαια δικτατορικὰ μέσα πρὸς συντήρησιν τῆς κοινωνικῆς των θέσεως καὶ κυβερνήσεως, ἐξ οὗ σχίσμα ἐντὸς τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ἀγῶνες ἐσωτερικοὶ (ἀγῶνες ταξιοί), ἀγῶνες, ὧν ἐπωφελοῦνται ξένοι γείτονες, κατακτηταί, αἱ μετὰ τῶν ὁποίων συγχρούσεις ἐπιφέρουν τὴν κατάρρευσιν τοῦ πολιτισμοῦ.

35. Ἐπὶ τούτου βλ. L. Leofold, *Prestige, a philosophical study of social estimate*, London 1915. Th. Geiger, *Führen und folgen*, Berlin 1928. Fr. Oppenheimer, *Machtverhältniss als Handwörterbuch der Soziologie*, Stuttgart 1931, II, σελ. 338 κ.έ. Ch. E. Merriam, *Political power*, New York 1931. F. Gross, *Political sociology als Contemporary sociology*, New York 1958, σελ. 201 κ.έ. A. Cuvillier, *Manuel de sociologie*, Paris 1956, *Sociologie politique*, σελ. 666 κ.έ.

Ἀνακεφαλαιοῦντες παρατηροῦμεν ὅτι προφανές καθίσταται ὅτι πληθὸς ἐρωτημάτων καὶ ἀποριῶν ἐγείρει τὸ ἀνωτέρω διαγραφέν τοῦτο σχῆμα τοῦ καθ. Toynbee. Ἐρωτᾶται : ἰσχύει τὸ σχῆμα τοῦτο διὰ κάθε πολιτισμόν ; εἶναι μοιραία καὶ ἐπέρχεται πάντοτε ἡ φερομένη ἀπώλεια τῆς ὑπὸ τῶν πολλῶν ἐνεργοῦ μιμήσεως τῶν ὀλίγων, ἐκεῖθεν δὲ βαθμιαία ἀπώλεια τῆς δραστηριότητος τῶν ὀλίγων ; ποῖαι αἱ ἱστορικαὶ περὶ τούτου ἀποδείξεις ; καὶ ποῖοι αἱ λόγοι τοῦ φαινομένου τούτου ; (τοῦ καθ. Toynbee μὴ αἰτιολογούντος τὸ φαινόμενον τοῦτο). Πῶς ἡ ἐν παθητικῇ μιμῇσι καὶ συνεπῶς ἐν ἀδρανεί πνευματικῇ καταστάσει μᾶζα τοῦ πλήθους, τῶν πολλῶν, συλλαμβάνει τὴν κάμψιν τῆς δημιουργικῆς δραστηριότητος τῶν ὀλίγων καὶ μειώνει τὴν πρὸς αὐτοὺς ἐμπιστοσύνην τῆς, ἐντεῦθεν δ' ἀφυπνίζεται, ὁδηγεῖται ὑπὸ ἐκλεκτῶν τῆς μάχης ταύτης, ἀρχηγῶν, νέας τινὸς δημιουργικῆς μερίδος τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τίσι λόγοις καὶ πῶς ἀναδεικνύονται οἱ ἀρχηγοὶ οὗτοι ; Οὐχὶ βεβαίως διὰ λόγους ἀναστηλώσεως τῆς κατακλιπτούσης δραστηριότητος τῶν ὀλίγων κινεῖται ἡ, ὡς ἄνω, ἀφυπνιζομένη μᾶζα, ἀλλὰ διὰ ζωτικὰ συμφέροντα ἀποκρούσεως οἰκονομικῶν πιέσεων καὶ ἀνελευθερίας ἐν τῇ ὑπὸ τῶν ὀλίγων δικτατορίᾳ συμφέροντα ἅτινα κοινὰ εἰς πολλοὺς καθίστανται ταξικὰ συμφέροντα κινούντα τοὺς πολλοὺς κατὰ τῶν ὀλίγων. Ἡ ἱστορία καὶ δὴ ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ρωμαϊκοῦ κόσμου, ἐξ ἧς, κυρίως, ἐμπνέεται ὁ καθ. Toynbee μαρτυρεῖ τοῦτο^{35α}. Ἀγούσιν αἱ κοινωνικαὶ αὗται συγκρούσεις κατ' ἀνάγκην εἰς κατάρρευσιν τοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ ἐκ τῆς ἱστορίας καὶ δὴ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ρωμαϊκοῦ κόσμου μαρτυροῦν δὲν ἐπιβεβαιούσι τοῦτο. Αἱ ξένη κατακτήσεις ἐκμηδενίζουν ἀπολύτως τὸν πολιτισμόν τῶν κατακτωμένων ; εἶναι δεκτὴ ἡ ἐξ ἀναλογίας ἐνὸς πολιτισμοῦ, ἔστω καὶ μὲ τὰς ἀναγκαίας ἱστορικὰς ἀποδείξεις καὶ μὲ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνείαν των, εἶναι δεκτὴ ἡ συναγωγὴ τοῦ ἀνωτέρω διαλεκτικοῦ πῶς σχήματος, ὡς ἰσχυροῦ διὰ πάντας τοὺς πολιτισμούς ὡς καθολικῆς πορείας τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος ἢ ἐξελίξεως τῶν πολιτισμῶν : Καίτοι δ' ὁ καθηγητὴς Toynbee δὲν θέτει ρητῶς τὸ σχῆμα τοῦτο ἀναπτύξεως, προόδου καὶ καταρρεύσεως τῶν πολιτισμῶν ὡς νόμον τινὰ τῆς πορείας τῆς ἱστορίας καὶ ἐξελίξεως τῶν πολιτισμῶν δὲν καθορίζει ὅμως εἰδικώτερον τὴν ἐξέλιξιν τῶν διαφόρων πολιτισμῶν, τοῦ προβαλλομένου σχήματος ἐξελίξεως τῶν πολιτισμῶν ἢ γενίκευσις δὲν αἰτιολογεῖται ἱστορικῶς.

Ὁ ἐλληνιστὴς καὶ ρωμαῖστὴς Toynbee μὴ ἀπομακρυνόμενος ἀπὸ τὸν χώρον τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων ἐν τῇ ἀναζητήσει τῆς πορείας τοῦ πολιτισμοῦ καθ' ὅλου δὲν εἶδεν ὅτι οὐχὶ πνευματικοί, ἀλλ' ἄλλοι ὕλιστικώτεροι λόγοι κατέστησαν ἀδικαιολόγητον πλέον τὴν κυριαρχίαν

35α. Βλ. E. Cicotti, *Il tramonto della schiavitù*, Torino 1925.

τῶν ἐλευθέρων ἐπὶ τῶν μὴ ἐλευθέρων, πληθειῶν καὶ δούλων καὶ προεκάλεσεν τὰς ἐξεγέρσεις τῶν ὑποτελῶν τούτων ³⁶.

Τέλος ὁ Τοϋνβее ὑπὸ τὴν ιδέαν τῆς ἐκ τοῦ περιγραφέντος ὑπ' αὐτοῦ κοινωνικοῦ σχίσματος καταρρεύσεως τοῦ πολιτισμοῦ, «ὅταν φυγαδεύεται ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀγάπη, δύο στοιχεῖα ἄνευ τῶν ὁποίων δὲν δύναται νὰ ζήσῃ ὁ ἄνθρωπος» ἐπηρρεασμένος δ' ὡς εἵπομεν, ἐκ τῆς ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας ιδρύσεως τῆς Χριστιανικῆς ἐκκλησίας «τῆς ἐκκλησίας τῆς ἀγάπης» καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀκμὴ καὶ ἡ παρακμὴ τῶν πολιτισμῶν εἶναι «ὁ τροχὸς ἄρματος φέροντος τὴν θρησκείαν, ἣτις πραγματοποιεῖ τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, προβάλλων τὴν συντελεσθεῖσαν, ὡς λέγει, «συνδιαλλαγὴν τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας μὲ τὴν Χριστιανικὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας ἀποδοχὴν οὕτω τῆς Ἀποκαλύψεως, ὡς πηγῆς ἀληθείας» ^{37, 38, 39}.

Ὁ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Harvard καθ. Sorokin, ὅστις θεωρεῖ γενικῶς τὰ ἀνωτέρω ἔργα τῶν Spengler καὶ Τοϋνβее ὡς γεννήματα τῆς ἀρχομένης ἀπὸ τοῦ 20οῦ αἰῶνος καὶ τῆς μετὰ τὸν πρῶτον Παγκόσμιον πόλεμον κρισίμου καμπῆς τοῦ Δυτικοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ — κάθε θεωρία καὶ κάθε φιλοσοφία, λέγει, εἶναι τέκνον τῆς ἐποχῆς τῆς ⁴⁰ — κρίνων γενικῶς τὰ ἔργα ταῦτα παρατηρεῖ ὅτι τὸ μοιραῖον σφάλμα τῶν συγγραφέων τούτων εἶναι ὅτι ὑπέθεσαν ἓνα ἀνώτερον πολιτισμὸν εἰς ὃν ὑπάγονται οἱ ὑπ' αὐτῶν περιγραφόμενοι,

36. Εἰς τὸν πρόσθετον τόμον XII (1961) τοῦ ἔργου του, *Reconsiderations* ἀναγνωρίζει ὁ Τοϋνβее ὅτι ἠκολούθησε στενῶς τὴν ἀναλογίαν ἐκ τοῦ βίου καὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν μελέτην τῆς ἐξελίξεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν γένει (σελ. 186-197).

37. Ὁ ἱστορικός, λέγει ὁ Τοϋνβее, καὶ πᾶς ἄλλος ἔχων σκοπὸν εἰς τὸν βίον του εὐρίσκει τὴν ἀποστολὴν του εἰς κλήσιν τοῦ Θεοῦ «νὰ αἰσθανθῇ κατὰ Θεὸν καὶ νὰ εὕρῃ αὐτόν», ἀποστολὴ του εἶναι νὰ δώσῃ μίαν ἀποψιν τῆς δημιουργικῆς δράσεως τοῦ Θεοῦ (A. T o y n b e e, *ἔνθ'* ἀν. X, σελ. 126 κ.έ.).

38. A. T o y n b e e, *ἔνθ'* ἀν. VI, κεφ. XXVI. Εἰς τὸν πρόσθετον τόμον (Τόμ. XII (1961) καὶ εἰς τὸ ἐρώτημα : εἶναι δυνατόν νὰ συνθέσωμεν τύπον ἀνωτέρας θρησκείας (θρησκευομένου ἀνθρώπου) ἀπαντᾷ : τοῦτο ὑπὸ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἀποκλειστικὸς σκοπὸς τῆς ἀνωτέρας θρησκείας εἶναι «νὰ καθορίσῃ καὶ διατηρήσῃ ἅμειστον ἐπικοινωνίαν μεταξὺ ἀνθρωπίνων ψυχῶν καὶ τῆς ἀπολύτου πνευματικῆς πραγματικότητος ἐν ἀναμονῇ ἀποκαλύψεως τῆς ἀληθείας, ὁδηγῶν εἰς συμμόρφωσιν πρὸς αὐτήν». (σελ. 217-222).

39. Ἐκ τούτου ὁ καθ. W a l s h ὀνομάζει τὸν Τοϋνβее προφήτην μελετῶντα τὴν ἔννοιαν τῆς ἱστορίας καὶ φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς «θεωρητικῆς» (speculative) φιλοσοφίας (W. S. W a l s h, *ἔνθ'* ἀν., σελ. 155 κ.έ.). Ἡ θεολογικὴ αὕτη ἀντίληψις τοῦ Τοϋνβее περὶ σκοπίμου κινήσεως τῆς ἱστορίας πρὸς θρησκευτικὴν ἐξύψωσιν τοῦ ἀνθρώπου στερεῖ τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν τῆς ἀναγκαίας ἀπροκαταλήπτου ἐπιστημονικῆς μεθόδου. (βλ. W a l s h, *ἔνθ'* ἀν.). Τὴν ἐπίδρασιν τῆς θρησκευτικῆς του ἀγωγῆς ἐπὶ τοῦ ἔργου ἀναγνωρίζει καὶ αὐτὸς ὁ Τοϋνβее (A. T o y n b e e, *ἔνθ'* ἀν. XII, σελ. 478, 622).

40. 41. P. S o r o k i n, *Social philosophy of an age of crisis*, σελ. 3 κ.έ., 209 κ.έ., 239 κ.έ.

Αιγυπτιακός, Ἰνδικός, Ἑλληνικός, Μαγικός, Φαουστικός Πολιτισμός. Οὕτως ἰσχυρίζονται οὗτοι ὅτι οἱ διάφοροι πολιτισμοὶ ἔχουν κυρίως χαρακτηριστικὰ τινὰ τοῦ ἀνωτέρου τούτου πολιτισμοῦ, χαρακτηριστικὰ ἀποκλειστικά (λ.χ. ὁ Ἑλληνικός, ὁ Ἀπολλώνιος πολιτισμὸς εἶναι κυρίως καλλιτεχνικός (aesthetic) πολιτισμὸς, ἐνῶ εἶναι ἐπίσης καὶ τεχνικός καὶ πνευματικός, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι πολιτισμοί, ἄλλοι δὲ πολιτισμοὶ ὡς θρησκευτικοὶ ἢ τεχνολογικοὶ ἢ ἐπιστημονικοί. Οὕτως ὁ συμβολισμὸς οὗτος τῶν πολιτισμῶν τούτων εἶναι τυχαῖος ⁴¹. Τὴν ιδέαν τοῦ πολιτισμοῦ, προσθέτει ὁ καθ. Sorokin, ὡς ὄργανισμοῦ συναντῶμεν καὶ εἰς τὴν ἀρχαιότητα (εἰς Ἑλλήνας, Ἰνδοὺς, Πέρσας, Κινέζους κλπ.) καὶ εἰς συγγραφεῖς τοῦ Μεσαίωνος, ἀλλ' αὕτη δὲν μᾶς ἐβοήθησεν εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ τῶν κοινωνικοπολιτιστικῶν (social-cultural) διαρθρώσεων τῶν καὶ τῆς δυναμικῆς τῶν ⁴².

Κρίνων δὲ τὸ ἔργον τοῦ Toynbee (A study of history) ὁ ἐν Ἐδιμβούργῳ καθ. Walsh παρατηρεῖ : «Δὲν ξαίρει κανεὶς πῶς νὰ πάρῃ τὸ ἔργον τοῦ Toynbee. Ἀρχικῶς ἐφαίνετο ὅτι ἤθελεν οὗτος νὰ κάμῃ μίαν συγκριτικὴν μελέτην τῶν πολιτισμῶν, τῆς γενέσεως, ἀκμῆς καὶ παρακμῆς αὐτῶν. Ὁ πολιτισμὸς κατ' αὐτόν, εἶναι ἡ μόνη νοητὴ μονὰς ἱστορικῆς μελέτης. Μελετᾷ 21 πολιτισμούς. Ἡ θέσις του εἶναι ἐμπειρικὴ καὶ ἀντιθέτει ἑαυτὸν πρὸς τὸν Spengler, καίτοι τὸ ἔργον του ὁμοιάζει πρὸς τὸ τοῦ Spengler. Ἀπὸ πολλῶν σπουδαίων ἀπόψεων ὁ Toynbee ὁμοιάζει καὶ μὲ τὸν Ἰταλὸν Vico, ἀναμφιβόλως ὅμως χωρὶς τὸ πνεῦμα ἐκείνου. Ἀρχικῶς ἐφαίνετο ἐπίσης ὅτι ἐπεχειρεῖ ἔργον κοινωνιολογικὸν μὲ μίαν ἐμπειρικὴν ἔρευναν τῶν παραγόντων πού ἱθύνουν τὴν ἀκμὴν καὶ παρακμὴν τῶν πολιτισμῶν, εἰς τοὺς τελευταίους ὅμως τόμους τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου του παρουσιάζεται ὡς τις προφήτης. Διότι πιστεῖ, ὁ Toynbee, ὅτι ὁ ἱστορικὸς βίος τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἐτοιμασία διὰ μέλλουσαν σύνθεσιν τῶν τεσσάρων μεγάλων θρησκειῶν. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος («la raison d'être»), κατὰ τὴν ἑκφρασιν τοῦ καθ. Walsh, τῆς ὑπάρξεως τῶν πολιτισμῶν. Οὕτως ἀπὸ τὴν κοινωνιολογίαν εἰς τὴν φιλοσοφίαν ὁ Toynbee προσπαθεῖ νὰ διαγράψῃ τὸ σχῆμα τῆς ἱστορίας. Τὸ αὐτὸ ἔκαμε καὶ ὁ Vico θέλων νὰ συμβιβάσῃ τὴν θεωρίαν του τῶν ἐπανερχομένων κύκλων τῆς ἱστορίας (ricorsi) μὲ τὴν Χριστιανικὴν πίστιν του εἰς τὴν θείαν Πρόνοιαν. Οὕτω τὸ ἔργον τοῦ Toynbee οὔτε ἱστορικὴ ἔρευνα εἶναι, οὔτε φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Καθώς, ἐν αὐτοβιογραφίᾳ πῶς, γράφει ἐν ἀρχῇ τοῦ 10ου Τόμου τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου (A study of history) ἀρχικῶς ὁ Toynbee ἠθέλησε νὰ ἐπαναλάβῃ τὸ ἔργον Gibbons περὶ τῆς Ρωμαϊκῆς ἱστορίας καὶ περὶ τῆς παρακμῆς τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Βαθμιαίως ἐπεξετάθη εἰς ὅλους τοὺς πολιτισμούς καὶ τὴν παρα-

42. P. Sorokin, *ἔνθ' ἀν.*, σελ. 218.

κμήν των. Τὸ ἔργον τοῦ Toynbee, καταλήγει ὁ καθ. Walsh, εἶναι ἀνεπιτυχές καὶ ὀρθῶς ἐπεκρίθη εἰς πολλὰ σημεῖα ἀπὸ εἰδικούς ἱστορικούς⁴³.

(Τὸν κατὰ τὸ ἔτος 1961 ἐκδοθέντα XII Τόμον τῆς *A study of history* ἐξέδωκε, λέγει ὁ Toynbee, ἵνα συμπληρώσῃ καὶ προσθέσῃ, ὅτι παρέλειψε κατὰ τὸ διάστημα ὅπερ παρῆλθεν ἀπὸ τῆς πρώτης δημοσιεύσεως τοῦ ἔργου του καὶ ἀναθεωρήσῃ, σημεῖα τινὰ βάσει νέων γνώσεων ποὺ ἀπέκτησε καὶ νέων σκέψεων ποὺ ἔκαμε καὶ δὴ ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως (1954) τῶν τελευταίων τεσσάρων τόμων τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου (Τόμοι VII-X) καὶ νὰ ἀπαντήσῃ, εἰς κριτικὴν, ἥτις ἡσκήθη, εἰς τὸ ἔργον του. Εἰς τὸν XII λοιπὸν τοῦτον Τόμον καὶ εἰς τὸ Α' Μέρος αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον : φιλοσοφικὴ ἐξέτασις (σελ. 8-102) ἀνυψέρεται εἰς τὰς δυσκολίας γνώσεως τοῦ ἐκτεταμένου πεδίου τῆς ἱστορίας καὶ δικαιολογεῖ τὴν κατ' ἀνάγκην ὑποκειμενικὴν ἐπιλογὴν τῶν ἀποτελούντων τὴν ἱστορικὴν διάγνωσιν στοιχείων καὶ τὰς γενικεύσεις, ἅς κατ' ἀνάγκην, ἐπὶ μερικῶν παρατηρήσεων, ὡς ἐπιστημῶν, ἐπιχειρεῖ, ἀποκρούει δὲ γενομένην ἐν τούτῳ ὑπὸ διαφόρων κριτικῶν. Τὴν θεωρίαν του : πρόκλησις-ἀπόκρισις (Challenge response) θεωρεῖ εὐρετικὴν ἀρχὴν (heuristic principle), οἷα ἡ δαλεκτικὴ τοῦ Ἑγέλου μὲ τὸ σχῆμα θέσις-ἀντίθεσις=σύνθεσις καὶ ἡ ἀξία τῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν δύναμιν νὰ προκαλῇ νέα καρποφόρα ἐρωτήματα.

Εἰς τὸ Β' Μέρος τοῦ Τόμου τούτου (XII) καὶ εἰς σελ. 103-232 ἀσχολεῖται ὁ Toynbee μὲ τὴν ρευστότητα τῆς ἱστορικῆς ἐμπειρίας, τῶν ὑπ' ὅψιν στοιχείων πληθυνομένων καὶ ἀλλοιουμένων συνεχῶς, καὶ μὲ τὰς δυσκολίας καλύψεως τῆς ἀποστάσεως μεταξὺ ἀτομικῆς ψυχικῆς ζωῆς καὶ τῶν φαινομένων τῆς καὶ τῶν κοινωνικῶν φαινομένων καὶ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ὁργανώσεως τῆς μελέτης τῶν ἀνθρωπίνων ἔργων καὶ τῆς χρήσεως καὶ καταχρήσεως τῆς ἀπλουστευτικῆς μεθόδου. Ἀναγνωρίζει δ' ὅτι ἐν τῇ μελέτῃ τῶν πολιτισμῶν ἡκολούθησε στενῶς τὴν ἀναλογίαν ἐκ τοῦ βίου καὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ Ἑλληνικοῦ κυρίως πολιτισμοῦ. Δέχεται τὴν δυνατότητα διαμορφώσεως τύπου ἀνωτέρου θρησκευομένου ἀνθρώπου (a model of higher religions).

Εἰς τὸ Γ' Μέρος (σελ. 223-573) ἀποκρούει ὁ Toynbee γενομένας αὐτῷ ἐπικρίσεις, ὅτι οἱ ὀρίσμοι οὓς δίδει δὲν εἶναι ἀκριβεῖς καὶ ὅτι φέρουν σύγχυσιν, σημειῶν ἐν τούτῳ τὴν ἀσυμφωνίαν τῶν ἐπικριτῶν του. Εἰσάγει τὸν ὅρον : μετὰ-ἱστορία (metahistory), κατὰ τὸν ὅρον μεταφυσική. Ἐάν, λέγει, τὴν ἱστορίαν ὀρίσωμεν ὡς τὴν μελέτην τῶν φαινομένων ἐν κινήσει ἢ ἐν τῇ ὁλότητι των, τότε ἡ ἀναλυτικὴ καὶ ταξινομητικὴ μέθοδος μελέτης τῶν ἀνθρωπίνων ὑποθέσεων ἐφαρμοζομένη εἰς τὴν ψυχολογίαν καὶ τὰς κοινωνικὰς ἐπιστήμας θὰ ἀποτελέσῃ τὴν μετὰ-ἱστορίαν (σελ. 217-229). Ἀπαντᾷ ἀκολούθως εἰς τὴν κριτικὴν τῶν Geyl, Barker, Marroux ἐπὶ τοῦ τρόπου διαπιστώσεως ἱστορικῶν γεγονότων καὶ δὲν πιστεύει εἰς ἱστορικούς νόμους,

43. Βλ. W. S. Walsh, ἑνθ' ἀν., σελ. 155 164-169.

ἀλλὰ μόνον εἰς ρυθμικότητος καὶ ἐπαναλήψεις περὶ ὧν δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι αἱ ἐπαναλήψεις αὗται θὰ συμβοῦν εἰς τὸ μέλλον (σελ. 235-242) καὶ ἀπαντᾷ εἰς ἄλλας τινὰς ἐπικρίσεις ἐπὶ τοῦ τρόπου ἐκτιμήσεως τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ἐπανερχόμενος δὲ πάλιν ἐπὶ τῆς εἰκόνας, ἣν χαράσσει περὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως καὶ προόδου, ἐπὶ τῆς πορείας τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων (my picture of the course of human affairs), τοῦ σχήματος : πρόκλησις-ἀπάντησις (challenge-response) λέγει, ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, ὅτι τὴν ἰδέαν αὐτὴν ἔλαβεν ἀπὸ τὸν Ἀγγλον ποιητὴν Browning καὶ ὅτι πηγὴν τῆς ιδέας αὐτῆς θεωρεῖ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, ἐκεῖθεν δέ, νομίζει, προερχομένην καὶ «τὴν διαλεκτικὴν τοῦ Hegel, τὴν περὶ πληθυσμοῦ θεωρίαν τοῦ Μάλθου καὶ τὴν περὶ γενέσεως τῶν εἰδῶν τοῦ Δαρβίνου». Ἀπαντῶν δὲ καὶ εἰς ἐπικρίσεις τῆς ιδέας αὐτῆς : π ρ ό κ λ η σ ι ς - ἀ π ό κ ρ ι σ ι ς, ὡς στοιχεῖον προόδου, θεωρεῖ τὰύτας ἀνεπιτυχεῖς (σελ. 254-263). Λόγον κοινωνικῆς ἀλλαγῆς καὶ θεωρεῖ ὁ Toynbee, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, καὶ τὴν ἀποχώρησιν ἀτόμων ἢ ομάδος ἀτόμων ἐκ τοῦ τόπου τῆς διαμονῆς των καὶ τὴν ἐπάνοδον εἰς αὐτόν (with draw and return) με νέας ἐντυπώσεις καὶ ιδέας (σελ. 233-236). Ἐπανερχόμενος ὁ Toynbee ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς δημιουργικότητος καὶ τῆς μιμήσεως δέχεται ὅτι ὑπεραπλοποίησεν εἰς τὸ ἔργον του καὶ ὑπερέβαλε τὴν ἀντίθεσιν μεταξύ πρωτοτύπου (original) δημιουργίας καὶ μιμήσεως καὶ τῆς ἀποδοχῆς καὶ υἰοθετήσεως στοιχείων πολιτισμοῦ ἀλλαχοῦ δημιουργηθέντων καὶ εἰσαχθέντων εἰς ὠρισμένον πολιτισμόν (καὶ σημειοῖ τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασιν τῶν British diffusionists W. H. Perry καὶ G. Elliot Smith. Προσθέτει νεώτερα τινὰ στοιχεῖα ἐπὶ τῆς γενέσεως τοῦ Αἰγυπτιακοῦ, Ἰνδικοῦ, Κινεζικοῦ, Ἀμερικανικοῦ (τῶν Ἀνδεων), Ρωμαϊκοῦ, Συριακοῦ, Ἑλληνικοῦ, Ἰουδαϊκοῦ πολιτισμῶν καὶ ἀποκροῦει τὸν τοῦ Spengler χαρακτηρισμόν : Μαγικὸν πολιτισμοῦ (σελ. 345-346) ⁴⁴.

* *

Ἀνακεφαλαιοῦντες τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα συνάγομεν : ἡ θεωρία τοῦ Ἰστορικοῦ ὕλισμου, ἡ οἰκονομικὴ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας εἰσάγει τὴν ὑπόθεσιν (hypothesis), βεβαιωτέαν διὰ τῆς ἱστορικῆς παρατηρήσεως καὶ μελέτης παρελθόντος καὶ συγχρόνου βίου τῶν λαῶν ὅτι τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας ἰθύνει ἡ οἰκονομία — τὸ πλέγμα δηλαδὴ οἰκονομικῶν πράξεων καὶ σχέσεων τῶν συμβιούντων ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἀνθρώπων, πράξεων καὶ σχέσεων ἀναδεικνυομένων κατὰ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ βίου των, ἀναγκῶν ἱκανοποιουμένων με ὕλικά ἀγαθὰ καὶ ὑπηρεσίας τῶν συνανθρώπων — καὶ αἱ ἐξ αὐτῆς

44. Ὁ M. F. Ashley Montagn ἐδημοσίευσεν τῷ 1956 συλλογὴν δημοσιευμάτων κριτικῆς ἐπὶ τοῦ ἔργου τοῦ καθ. Toynbee ὑπὸ τὸν τίτλον : Toynbee and history. Critical essays and reviews, Boston 1956.

καὶ κατ' αὐτὴν περαιτέρω διαμορφούμεναι ἀλληλανθρώπιναι ἐν γένει κοινωνικαὶ σχέσεις. Ἡ παραγωγή τῶν μέσων τῆς ζωῆς, τῶν ἀγαθῶν, ἀποτελεῖ τὴν β α σ ι ν τοῦ οἰκονομικοῦ βίου. Ἡ ἐξέλιξις τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, τῶν μέσων παραγωγῆς τῶν ἀγαθῶν, τῶν παραγωγικῶν μέσων ἅτινα χρησιμοποιεῖ ὁ ἄνθρωπος, ἡ τεχνικὴ ἐξέλιξις αὐτῶν πρὸς ἀποδοτικότεραν παραγωγὴν. ἡ τεχνικὴ προσαρμογὴ αὐτῶν πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν δημιουργουμένων ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ ἀναγκῶν τῆς ζωῆς¹, ἡ προσαρμογὴ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὰς ὑπ' αὐτῶν ἐνεργουμένας μεταβολὰς τῶν παραγωγικῶν μέσων, ἡ ἐντεῦθεν προκαλουμένη μεταβολὴ εἰς τὰς οἰκονομικὰς καὶ κοινωνικὰς σχέσεις τῶν συμβιούντων, ἡ ἐξέλιξις τῶν οἰκονομικῶν τούτων καὶ εὐρύτερον κοινωνικῶν σχέσεων τῶν συμβιούντων καθορίζουν κα τ α β α σ ι ν τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ἐκ τῶν μεταβολῶν εἰς τὰ παραγωγικὰ μέσα μεταβαλλομένη οἰκονομία — τὸ σύνολον δηλ. πλέγμα τῶν οἰκονομικοκοινωνικῶν σχέσεων καὶ πράξεων ἐν τῇ ἱκανοποιήσει τῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς — μεταβάλλει, κα τ α β α σ ι ν, καὶ τὸ νομικὸν καὶ τὸ πολιτικὸν καθεστῶς τῆς κοινωνίας^{2, 3}, καὶ τὰς κρατούσας περὶ ἠθικῆς ἀντιλήψεις καὶ τὸν πνευματικὸν τῆς κοινωνίας κόσμον, ἰδέας, ἀξιολογίαν, μεθόδους ἀντιμετωπίσεως τῶν προβλημάτων ποὺ γεννᾷ ὁ ἀγὼν τῆς ζωῆς. Οὕτω κινεῖται ἡ ἱστορία καθ' ὅλου⁴. Αἱ οἰκονομικαὶ μεταβολαὶ καὶ αἱ ἐντεῦθεν μεταβολαὶ τοῦ πλέγματος κοινωνικῶν σχέσεων — ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν κοινωνίαν — ἐπιδρῶν ἐν τ ἑ λ ε ι καὶ ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πνεύματος, ἐπὶ τοῦ τρόπου συλλήψεως τῆς πραγματικότητος καὶ ἐκτιμήσεως αὐτῆς. Ὁ ἄνθρωπος ἀναπτύσσει τὸ πνεῦμα του συνεργαζόμενος μὲ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον καὶ μὲ τοὺς συνανθρώπους του καὶ τὸ ἀναπτυσσέ-

1. «Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ζῶον ποὺ χρησιμοποιεῖ ἐργαλεῖα» (Φραγκλῖνος).

3. «Νόμῳ γάρ τὸ μὲν δούλον εἶναι, τὸν δ' ἐλεύθερον, φύσει δ' οὐδέν, διόπερ οὐδὲ δίκαιον, βίαιον γάρ»... «εἰ γάρ αἱ κερχίδες ἐκέρκιζον καὶ τὰ πλῆκτρα ἐκαιθάριζεν οὐδὲν ἂν ἔδει τοῖς δεσπόταις δούλων» ('Αριστοτέλους, Πολιτικά Α. ΙΙ, 3,4).

3. Δὲν εἶναι ἄνευ λόγου νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι δηλωτικὸν τῆς σημασίας τῶν χρησιμοποιουμένων ἐν τῇ παραγωγῇ τῶν ἀγαθῶν μέσων εἶναι καὶ ἡ ἀπὸ μακροῦ ἐπικρατήσασα διάκρισις τῶν φάσεων τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ εἰς παλαιολιθικὴν ἐποχὴν (ἐποχὴν τῆς χρήσεως ἀνεπεξεργάστου λίθου, ὡς τεχνικοῦ μέσου, νεολιθικὴν ἐποχὴν (τὴν τοῦ λαξευμένου καὶ λείου λίθου), ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ (τῶν γαλκίνων ἐργαλείων), τοῦ σιδήρου. Τὴν ἐποχὴν τοῦ καπιταλισμοῦ χαρακτηρίζει ἐπίσης ἡ σημασία τοῦ παγίου κεφαλαίου τῶν μηχανῶν (βιομηχανικὸς καπιταλισμὸς) ἐν τῇ παραγωγῇ (βλ. W. S o m b a r t, Der Moderne Kapitalismus, 1928. O. C o x, The foundations of capitalism, London 1959. M. H e r s k o v i t c h, Economic anthropology, New York 1952).

4. Ὁ Karl Kautsky, κρίνων τὴν γνώμην τοῦ καθ. K. Muhs (Anti-Marx. Betrachtungen über den inneren Aufbau der Marx'schen Ökonomik, Jena 1827, θεωρήσαντος τὴν ἱστοριοῦλιστικὴν θεωρίαν ὡς ὁλοῦν μηχανιστικὴν, τῆς οἰκονομίας αἰταζούσης κατὰ φυσικὸν τινα νόμον, τὴν πορεῖαν τῆς ἱστορίας παρετήρησεν ὅτι ἡ θεωρία αὕτη τοῦ Μάρξ δεικνύει μόνον τὴν τάσιν (tendenz) τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως νὰ διαμορφοῦται κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς οἰκονομίας (βλ. K. Kautsky, ἐκθ' ἂν. ΙΙ, σελ. 678 κ.ε.).

μενον πνεῦμα του ἀναπτύσσει καὶ προάγει, κατὰ τοὺς ἀνωτέρω δρους, τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν. Τὸ πνεῦμα δημιουργεῖται οὕτω ἐν τῷ ἀγῶνι καὶ δημιουργεῖ. Βασικὸς μοχλὸς κινῶν τὸ πνεῦμα τὴν κοσμοθεωρητικὴν στάσιν του καὶ τὴν πρακτικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι τὸ ἐν τῇ οἰκονομικῇ κυρίως δράσει διαμορφούμενον πλέγμα ἀλληλανθρωπίνων σχέσεων, ἡ ἐξέλιξις τῶν ὁποίων ἰθύνει, κατὰ βάσιν, τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας.

Αἱ ἀλληλανθρώπιναι αὗται σχέσεις διαμορφούμεναι ἐντὸς τοῦ καθεστῶτος ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς τῶν ἀγαθῶν καὶ ἀνίσου κατανομῆς αὐτῶν, ὑπὸ τὸ ὅποσον τελεῖ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τῆς ἐξόδου του ἐκ τοῦ πρωτογόνου βίου, δημιουργοῦσαι ἐντεῦθεν τὰς οἰκονομικὰς ἀντιθέσεις τῶν συμβιούντων — αἱ διαφοραὶ περὶ τὸ ἐμὸν καὶ τὸ σὸν — καὶ τὸν ἀτομισμὸν αὐτῶν ἐν τῇ ἐπιδιώξει τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων των διαπλάσσουν τὸν πολιτισμὸν αὐτῶν, καθορίζουν τοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνας, τὰς συγκρούσεις κοινωνικῶν ομάδων, τάξεων ἐντὸς τῆς κοινωνίας, τὰς συγκρούσεις λαῶν ἐπιδιωκόντων πολιτικὴν ἰσχύν πρὸς οἰκονομικὴν δύναμιν καὶ τὰς ἐξεγέρσεις τῶν ὑποτεταγμένων λαῶν, τὸ σύνολον δηλ. τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ ἰθύνουν οὕτω τὸν ροὺν τῆς ἱστορίας.

Ἡ ἱστορικὸυλιστικὴ αὕτη θεωρία ἀποτελεῖ οὕτω φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας, προβάλλουσιν αὐτὰς αἰτίας, αἵτινες, κατὰ βάσιν, ἰθύνουν τὴν πορείαν τῆς καθ' ὅλου ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος ^{4α}.

Ἡ ἐκτεθεῖσα πολιτισμολογία τῶν Spengler καὶ Toynbee δὲν βοηθεῖ εἰς σύλληψιν φιλοσοφίας τινὸς τῆς ἱστορίας, ὑποθέσεως δηλ. περὶ τῶν κινούντων τὴν ἐξέλιξιν τῆς καθ' ὅλου ἱστορίας αἰτίων ⁵. Εἶναι μία περιγραφικὴ κυρίως ἐξιστόρησις ⁶, ⁷. Ἡ συγκριτικὴ των μορφολογία δεικνύει ὅμοια κατ' ἀναλόγους καταστάσεις στάδια πορείας τῶν πολιτισμῶν, ἀλλὰ δὲν ἀποτελεῖ οὔτε διὰ τὸν Spengler, οὔτε διὰ τὸν Toynbee βάσιν γενικῆς ἐξηγήσεως τῆς ἐξελιζέως τῆς ἱστορίας ⁸. Ἡ βιολογικὴ τῆς ἀποψὲς τοῦ Spengler μὲ τὴν

4α. Βλ. καθ. A. Liebert, *Materialistische Geschichtsphilosophie*, βλ. εἰς *Handwörterbuch der Soziologie*, II, σελ. 360.

5. Ὁ Spengler, ὡς εἶδομεν ἀρνεῖται τὴν δυνατότητα φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ δὲν παρέχει ἐπαρκῆ δικαιολογίαν τῆς ἀρνήσεώς του ταύτης (βλ. ἄν. σελ. 27).

6. Ὑπερσχηματικὴ κατὰ τὸν καθ. Walsh (βλ. ἄν., σελ. 33).

7. Βλ. ἄν., σελ. 27.

8. Ὁ καθ. Aron ἀνέλεον τὴν συζήτησιν τοῦ θέματος : πολιτισμοί, ? πολιτισμοὶ εἰς τὸ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς École Pratique des hautes études, ὁργανωθέν «Δεκαήμερον» συζητήσεως ἱστορικῶν θεμάτων (11-19 Ἰουλίου 1959) παρατήρησεν ὅτι : τὸ ζήτημα τοῦτο, φιλοσοφικὸν ἱστορικὸν ζήτημα δὲν ἐλύθη ἀκόμη. Εἰς τὴν ἐνοίαν τῶν πολλῶν καὶ διαφόρων πολιτισμῶν ἀντιτίθεται ἡ ἐνοία τοῦ ἐνιαίου. Δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἐνοποίησης διὰ τῆς τεχνικῆς οἱ ἐνοποιοῦντες Δυτικοὶ κατεργάσθησαν μίαν φιλοσοφίαν πολλῶν καὶ διαφόρων πολιτισμῶν. Ἀξίζει νὰ ἴδωμεν πόθεν προέρχεται ἡ ἀντίληψις αὕτη. Ὑπὸ ποίαν ἀντίληψιν παρουσιάζεται τὸ περὶ πλήθους πολιτισμῶν πρόβλημα ; Ἀποτελεῖ πρί-

θεωρίαν του ὅτι οἱ πολιτισμοὶ οἰονεὶ ὀργανισμοὶ ἀκμάζουν, γηράσκουν καὶ θνήσκουν καὶ ὅτι οἱ φορεῖς αὐτῶν λαοὶ μεταβάλλονται εἰς λαοὺς φελλάχων καὶ ἂν θεωρηθῇ ἀκριβῆς δὲν εἶναι ἐξήγησις, ἀλλὰ περιγραφή. (Ὅτι οἱ λαοί, τὰ ἔθνη, ἔχουν ἑκάστον ἰδίαν ψυχὴν δηλ. ἴδιον χαρακτῆρα, πνεῦμα, συνείδησιν, δὲν σημαίνει ὅτι δημιουργοῦν πολιτισμὸν δυσδιάγνωστον διὰ τοὺς λαοὺς ἄλλων πολιτισμῶν. Ἡ ἱστορία δὲν μαρτυρεῖ τοῦτο. Ἡ ἰδέα ὅτι κάθε λαὸς ἀκολουθεῖ τὴν μοῖραν του — κατὰ διαίθεσιν ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ συλληπτὴν — δὲν δύναται νὰ σημαίνει, ὅτι ὁ πολιτισμὸς ἐνὸς ἔθνους δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸν πολιτισμὸν ἄλλου ἔθνους καὶ ὅτι ὁ πολιτισμὸς κάθε λαοῦ εἶναι τι κλειστὸν διὰ τοὺς ἄλλους λαοὺς. Παράδειγμα τὰ ξένης θρησκείας στοιχεῖα, δογματικὰ καὶ λειτουργικὰ ποὺ περιέχουν πολλὰ θρησκείαι λαῶν ἐντὸς τῆς θρησκείας των. Ὅσοι στοιχεῖα φανερά ἢ κεκαλυμμένα. Παράδειγμα αἱ ἐξ ἐπιδράσεως ἄλλης γλώσσης γλωσσικαὶ εἰς ἄλλας γλώσσας μεταβολαί. Παράδειγμα ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου ἐπὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ καὶ ἡ ἀποδοχὴ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου ὑπὸ τόσων λαῶν. Καὶ αὐτὸς ὁ Σοβιετικὸς ἀστικὸς κώδιξ, κώδιξ ἄλλου κατὰ βάσιν οἰκονομικοῦ συστήματος, δὲν ἀπεμακρύνθη ἐντελῶς τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου, ὡς τοῦτο ἐκφράζεται εἰς τοὺς συγγράμμους ἀστικοὺς κώδικας. Παράδειγμα ἐπίσης ἡ βαθμιαία κατὰ λαοὺς ἐπέκτασις τεχνολογικῶν μεθόδων, ἡ ἀποδοχὴ ξένων ιδεῶν, ἐθίμων, συνηθειῶν, ἐκβράσεων, θεωριῶν, ἀξιῶν, ἀξιολογήσεων⁹.

βλῆμα ἀπὸ τριῶν ἀπόψεων : α) εἶναι πρόβλημα ἔναντι τοῦ ἐνικίου τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ἐκτὸς ἐὰν δεχθῶμεν διαφορὰς τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, χωριστὸν πνεῦμα κάθε πολιτισμοῦ, ἀσυσχετίστον καὶ ἀσυμβίβαστον καὶ ἀδιάγνωστον ἀπὸ τοὺς ἄλλους πολιτισμούς, ὡς δέχεται ὁ Spengler ποὺ μὲ τὴν διαφορὰν τοῦ πνεύματος κάθε πολιτισμοῦ ἐξηγεῖ τὸ πᾶν πλὴν τῆς ὑπάρξεως πολιτισμοῦ, (αἰδιότι ἐνῷ αἱ κοινωνίαι, οἱ πολιτισμοὶ δὲν μποροῦν νὰ κατανοήσουν ἀλλήλους, ὁ κατανοὼν αὐτοὺς ἄνθρωπος εἶναι ὁ Spengler ποὺ κατανοεῖ ὅλους). β) Τὸ δεῦτερον πρόβλημα ὑπερ καὶ σημαντικώτερον εἶναι : πῶς αἱ διάφοροι κοινωνίαι ὀργανοῦνται εἰς πολιτισμὸν (Γαλλία, Ἀγγλία, Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία). γ) Τὸ τρίτον πρόβλημα εἶναι νὰ γνωρίσωμεν πῶς οἱ πολιτισμοὶ προσαρμόζονται πρὸς κοινὸν (ὅμοιον) σχῆμα, διέρχονται τὰς αὐτὰς φάσεις καὶ φθάνουν εἰς τὸ ὅμοιον τέρμα. Δι' ἡ ἡ πολιτισμολογία ὠνομάσθη ἡ «ἀνατομία τῶν χιμαῖρων», ὡς ἐὰν οἱ πολιτισμοὶ ἐδημιουργήσαν κατὰ τρόπον ποὺ σέπτεται αὐτὸς ποὺ τοὺς μελετᾷ (L'histoire et des interprétations) (πρακτικὰ τοῦ «Δεκαήμερου», 1961 σελ. 37 κ.έ.). Καὶ δύναται νὰ ἐρωτηθῇ, οἱ μελετώμενοι πολιτισμοὶ μέχρι ποίου βαθμοῦ εἶναι συγγενεῖς ; Ὁ Spengler παραδέχεται μίαν ἀπόλυτον πρωτοτυπίαν (originalité), τονίζων τὴν εἰδικὴν πνεῦμα κάθε πολιτισμοῦ, εἰς τὸν Toynbee ἡ πρωτοτυπία αὕτη δὲν φανερώνεται σαφῶς καὶ δὲν ὁμιλεῖ οὕτως σαφῶς περὶ εἰδικοῦ style ἐκάστου πολιτισμοῦ (αὐτόθι σελ. 44 κ.έ.).

9. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀναμίξεως διαφόρων λαῶν, διαφόρου πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου, ἀναμίξεως διαφόρων πολιτισμῶν (acculturation ὡς ὠνομάσθη) καὶ τὰ κοινωνιολογικὰ φαινόμενα ἅτινα γεννᾷ (νοοτροπίας, ἐξιολογίας, ἠθικῆς συνειδήσεως κλπ.) ἔτυχον εἰδικῆς μελέτης ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς Ἑθνογραφίας καὶ τῆς συστηματικῆς Ἑθνολογίας καὶ τῆς ἀναπτυχθείσης ἐν Ἀμερικῇ Πολιτιστικῆς Ἀνθρωπολογίας (Cultural Anthropology) καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας (Social Anthropology), ἀναπτυ-

Καί ἡ σύλληψις τῆς ψυχῆς κάθε πολιτισμοῦ ἐκ τῶν συμβόλων αὐτοῦ (συμβολικὴ τοῦ πολιτισμοῦ), τῆς αἰσθηματικότητος ἧ τῆς νοουτροπίας τοῦ λαοῦ, τοῦ κάθε λαοῦ, δὲν ἐβοήθησε τὸν Spengler εἰς τὴν κατὰ τὴν ψυχὴν ταύτην (συναισθηματικὴν, μυστικίζουσαν ἢ θετικιστικὴν νοουτροπίαν) διακριβῶσιν τῆς πορείας τῶν πολιτισμῶν τούτων, πάντων μοιραίως φερομένων πρὸς τὴν ἐξαφάνισιν ὅταν γηράσουν χωρὶς νὰ ὀρίζηται αὐστηρῶς διατὶ γηράσκουν οἱ πολιτισμοὶ γενικῶς, πῶς ἐπέρχεται τὸ γῆρας ἐκάστου αὐτῶν καὶ ποῖα τὰ σημεῖα τοῦ γῆρατος αὐτῶν. Μόνον διὰ τὸν Δυτικὸν σύγχρονον πολιτισμὸν παρέχεται ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα ἐξήγησις περὶ τῆς καταστροφικῆς ἐπὶ τοῦ πολιτισμοῦ τούτου ἐπιδράσεως τῆς μαζοποιήσεως τῶν ατόμων ἐν τῇ ζωῇ τῶν μεγάλουπόλεων καὶ τῆς δημιουργουμένης ἐξ αὐτῶν νοουτροπίας τῶν λαῶν ¹⁰.

Ἡ κοινὴ ἰδέα τῶν Spengler καὶ Toynbee ὅτι ὁ πολιτισμὸς δημιουργεῖται οὐχὶ ἐκ τῆς συνολικῆς θετικῆς συμβολῆς τῆς κοινωνίας ἐν τῇ ἀντιμετωπίσει τῶν προβλημάτων πού θέτει ὁ ἄγων τῆς ζωῆς, ἀλλ' ἐκ τῆς ἀνακύψεως δημιουργικῶν προσώπων, δημιουργικῆς μειοψηφίας ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῆς ὁποίας ἀφυπνίζεται ἓνας λαὸς ἀποσπώμενος ἀπὸ τὴν αἰωνίαν παιδικότητά, ποιητικὴ τις σύλληψις τῆς ἀνακύψεως τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ἰδέα αὕτη δὲν εἶναι ἐπαρκὴς ἐξήγησις. Ὡς ἐπίσης ἡ τοῦ Spengler ἐξήγησις τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ πολιτισμοῦ ὅταν ἡ ψυχὴ τοῦ πραγματοποιήσῃ τὸ μέγιστον τῶν δυνατοτήτων τῆς εἰς πρακτικὰς καὶ πνευματικὰς ἐκδηλώσεις καὶ λόγῳ τῆς σὺν τῷ χρόνῳ ἀπωλείας τῆς ψυχῆς, τοῦ πνεύματος, τοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ μελετωμένου λαοῦ δὲν εἶναι ἐξήγησις. Ἡ ἀναιτιολόγητος γενίκευσις τούτου εἰς ὅλους τοὺς πολιτισμοὺς δὲν ἐπιβεβαιοῦται ἱστορικῶς. Ἡ ὑπὸ ἀναλόγους περιστάσεις διαπίστωσις ὁμοίων ἐντελῶς ἢ περίπου ὁμοίων καταστάσεων δὲν σημαίνει ὅτι γενικῶς, πάντοτε καὶ ἀναγκασίως αἱ περιστάσεις αὗται γεννοῦν τὰς καταστάσεις ταύτας. Ἡ συνάρτησις δεδομένων στοιχείων μετὰ τῶν δὲν ἀποτελεῖ αἰτιολογικὴν ἐξήγησιν. Οὔτε αἱ ἐπὶ δεκάδα αἰῶνων ἐν Βυζαντίῳ κοσμοπολιτικαὶ μεγαλοπόλεις, Κωνσταντινουπόλεως, Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλων τινῶν πόλεων, ἐνέκρωσαν τὸν Βυζαντινὸν πολιτισμὸν, κατὰ τὴν ὡς ἀνωτέρω (σελ. 11) περὶ τῶν αἰτίων τοῦ θανάτου τῶν πολιτισμῶν θεωρίαν τοῦ Spen-

χθείσης ἐκ τῆς μελέτης διαφόρων λαῶν, ἐγχρώμων καὶ μὴ, διαφόρων πολιτισμῶν, μεθ' ὧν ἀνέμιχθησαν λαοὶ ἀνωτέρου πολιτισμοῦ (ἀποικίαι Εὐρωπαϊκῶν κυρίως λαῶν). (Ὁ καθ. Bastide διετύπωσεν εἰδικὴν περὶ τούτου κοινωνιολογίαν τῆς διασταυρώσεως πολιτισμῶν (βλ. F. Voget, *Anthropology and Sociology* εἰς *Contemporary Sociology*, New York 1958 σελ. 453 κ.ε. καὶ ἴδτε P. Bastide, *Problèmes de l'entrecroisement des civilisations et de leurs œuvres* εἰς G. Gurvitch, *Traité de Sociologie*, II, Paris 1960, σελ. 315 κ.ε.

10. Χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ ὁ Spengler προβάλλει τὴν σημασίαν πού ἔχει ὁ τρόπος τῆς ζωῆς (αἱ μεγαλοπόλεις, τὸ πνεῦμα τῶν συναλλαγῶν, affaires) ἐπὶ τῆς νοουτροπίας τῆς ἀξιολογουμένης τῶν ἀνθρώπων, σημασίαν ἣν ἐτόνισεν ὁ Μάρξ καὶ καθ' ὃ ἀντιτίθεται ὁ Spengler καίπερ παρ' αὐτοῦ ἐν τούτῳ ἔπηρεαζόμενος.

gler, οὕτε ἡ ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως ἐπανάνθησις τῶν εὐρωπαϊκῶν πόλεων καὶ ἡ ἐξέλιξις αὐτῶν εἰς τὰς νεωτέρας μεγαλοπόλεις ἀποτελοῦν πρὸς θάνατον πορείαν τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ ¹¹.

Ἡ βάσει τῶν ἐκδηλώσεων κάθε πολιτισμοῦ, ὡς συμβόλων, συμβολικῇ ἐκάστου πολιτισμοῦ καὶ ἡ διάγνωσις τῆς φυσιογνωμίας αὐτοῦ (ἡ φυσιογνωμικῇ) ἀποτελοῦν μόνον περιγραφὴν. Ἡ ἐντεῦθεν μορφολογία τῶν πολιτισμῶν καὶ ἡ σύγκρισις αὐτῶν, ἡ συγκριτικὴ μορφολογία, ἡ κατὰ Spengler μόνη δυνατὴ φιλοσοφία ¹² εἶναι καὶ αὕτη περιγραφικὴ μόνον καὶ ὄχι ἐξήγησις τῶν τυχῶν τῶν λαῶν τῆς. Οὕτε ἡ χρῆσις ἀναλογιῶν καὶ ἡ βάσει τούτων διακρίβωσις συγγενικῶν πολιτισμῶν ἀποτελεῖ τι πλέον περιγραφῆς. Ἡ ἀναλογία δὲν εἶναι ἐξήγησις. Ἡ διαπίστωσις ὁμοίων, κατὰ διαφόρους χρόνους, καταστάσεων εἰς διαφόρους πολιτισμοὺς δὲν ἀποδεικνύει, ἐπαναλαμβάνομεν, ὅτι αἱ αὗται αἰτίαι προκαλοῦν τὰς ὁμοίας καταστάσεις. Καὶ ὁ Spengler ἀρκούμενος εἰς προβολὴν τῶν ὁμοιοτήτων τούτων δὲν ἐξάγει ἐκ τούτων αἰτίας. Δὲν φωτίζεται οὕτω ἡ δυναμικὴ τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ γραμμὴ τῆς ἐξελιξέως του, ἡ αἰτιοκρατία τῆς. Οὕτως, ἄνευ τῆς συλλήψεως τῆς αἰτιοκρατίας τῶν ὁμοίων καταστάσεων πᾶσα πρόβλεψις εἶναι ἀδύνατος καὶ συνεπῶς τὰ ἐξ ἀναλογίας ἄλλων πολιτισμῶν συμπεράσματα μόνον, δὲν ἀρκοῦν νὰ στηρίζουν καὶ τὴν περὶ τοῦ Δυτικοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ πρόβλεψιν τοῦ Spengler, ὡς παρετήρησε καὶ ὁ Toynbee ¹³.

Ἡ ἰδέα τοῦ Spengler ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλη φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ μόνον συγκριτικὴ μορφολογία, διότι κάθε λαός, κάθε ἐποχὴ ἔχει ἰδίαν περὶ ἱστορίας ἰδέαν ¹⁴ δὲν σημαίνει ὅτι σήμερον δὲν δυνάμεθα νὰ φιλοσοφήσωμεν ἐπὶ τῆς ἱστορίας καθὼς ὅλοι οἱ λαοὶ ἀπὸ μακροῦ καὶ δὴ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ὅτε ἀνεπτύχθη περισσότερον ἡ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας, ἐπεξήτησαν νὰ φιλοσοφήσουν καὶ ἐφιλοσόφησαν ἐπὶ τῆς ἱστορίας, διαφόρους ὑποθέτοντες αἰτίας τῆς ἱστορικῆς ἐξελιξέως καὶ διαρκῶς κριτικῶς ἐρευνῶντες αὐτάς ¹⁵.

Ἡ πολιτισμολογία τοῦ Spengler — καὶ εἰς τοῦτο στοιχεῖ καὶ ἡ πολιτισμολογία τοῦ Toynbee — δὲν ἐξετάζει τὴν διαμόρφωσιν τῶν διαφορῶν κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων ποὺ ἀποτελοῦν τὸν πολιτικόν, ὡς τὴν οἰκονομίαν, τὸ δίκαιον, τὴν πολιτικὴν διαρθρώσεως, τὰς ἰδέας, τὰς μεταφυσικὰς τάσεις (θρησκείας), τὴν ἐπιστήμην, τὴν τέχνην, τὰς κοινωνικὰς ἀξίας, ποὺ κατὰ κοι-

11. Βλ. καὶ Α. Δ. Σίδερι, Ἱστορία τοῦ οἰκονομικοῦ βίου, Α', Ἀθῆναι 1950, Β' Ἀθῆναι 1951.

12. Μία, κατὰ Aron σχηματικὴ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας (R. Aron, *ἔνθ' ἄν*, σελ. 285). Σκοτεινὴ καὶ σχηματικὴ ἐπίσης, κατὰ Russel (B. Russel, *Understanding history*, New York 1957, σελ. 17).

13. Βλ. *ἄν*. σελ. 56.

14. Βλ. *ἄν*. σελ. 24 κ.ε.

15. Βλ. *ἄν*. σελ. 1 κ.ε.

νωνίας καὶ κατ' ἐποχὰς ἀποτελοῦν τὴν ὁμαδικὴν νοοτροπίαν καὶ σκέψιν τῶν λαῶν, οὔτε ἐρευνᾷ τὰς μεταξὺ τῶν ἐκδηλώσεων τούτων σχέσεις, τὰς σχέσεις οἰκονομίας καὶ πολιτικῆς, τούτων καὶ τῶν πνευματικῶν ἀξιών, οὔτε τὴν ἐξέλιξιν τῶν σχέσεων τούτων κατὰ λαούς, κατὰ πολιτισμούς καὶ κατ' ἐποχάς. Αἱ σχέσεις καὶ αἱ ἀλληλεπιδράσεις αὗται διαμορφώνουν τὸν πολιτισμὸν καθ' ὅλου καὶ τὴν ἐξέλιξιν του. Ἀρχεῖται ὁ Spengler εἰς τὴν διατύπωσιν ὅτι κάθε λαὸς ἔχει ἰδίαν ψυχὴν καὶ ἰδίαν μοῖραν, ἀλλὰ δὲν ἐρευνᾷ πῶς ἡ ψυχὴ αὕτη ὑπὸ τὴν ἐξέλιξιν τῶν σχέσεων τῶν κοινωνικῶν στοιχείων, οἰκονομίας, δικαίου, πολιτικῆς, ἐπιστήμης διαμορφώνεται καὶ διαμορφώνει τὸν πολιτισμὸν, διαφθοροποιούμενον οὕτω, κατὰ λαούς καὶ ἐποχάς.

Τοιαύτη ἡ πολιτισμολογία τοῦ Spengler. Καίτοι ὅπως περιγραφικὴ καὶ οὐχὶ ἐξηγητικὴ δὲν εἶναι, ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, ἄνευ σημασίας διὰ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας. Οἱ παραλληλισμοί, αἱ συγκρίσεις, ἡ ἀνεύρεσις συγγενειῶν μεταξὺ πολιτισμῶν ἔχουν βοθητικὴν σημασίαν διὰ τὴν προσέγγισιν εἰς τὰς ζητούμενας γενικὰς δι' ὅλους τοὺς πολιτισμούς αἰτίας ἐξελιξέως των, αἰτίας τῆς ἐξελιξέως τῆς καθ' ὅλου ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ἀναζήτησις τῆς μοίρας ἐκάστου πολιτισμοῦ, μοίρας διὰ διαισθήσεως συλληπτῆς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν σύλληψιν τῶν αἰτίων τῆς ἱστορικῆς ἐξελιξέως. Ἡ πίστις εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος δὲν εἶναι φαινόμενον ἀποκλειστικῶς δυτικόν, ὡς λέγει ὁ Spengler, ἀλλὰ ἀρχὴ ἰσχύουσα δι' ὅλους τοὺς πολιτισμούς ἐκτοπίζουσα τὴν φαντασίαν ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῶν ἱστορικῶν φαινομένων καὶ τῆς ἱστορίας καθ' ὅλου. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχασε τὴν διαισθησιν «ὑπὸ τὴν μηχανοποιούσαν τὴν σκέψιν του» ζωὴν τῶν μεγαλοπόλεων, ὑπὸ τὴν λογιστικὴν σκέψιν τῶν συναλλαγῶν (affaires), ὁ προαγόμενος σὺν τῇ προόδῳ ρασιοναλισμὸς καὶ ἡ αὐξουσα πίστις εἰς τὰ πορίσματα τοῦ κριτικοῦ νοῦ δὲν ἐμείωσαν τὴν διαισθησιν, κατέστησαν μόνον αὐτὴν, κατὰ τὸ δυνατόν, ἐλεγκτὴν καὶ εἰς τὴν ἀτομικὴν ἐκάστου διαισθησιν, σύλληψιν τῆς πραγματικότητος προσέθεσαν τὴν κατὰ λογικοὺς κανόνas κοινούς δι' ὅλους σύλληψιν τῆς πραγματικότητος καὶ τὸν κριτικὸν ἔλεγχον τῆς πείρας στοιχεῖα ποὺ παρέχουν τὴν βάσιν κοινῆς τῶν ἐρευνώντων τὰ προβλήματα τοῦ κόσμου, τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἱστορίας συνεργασίας.

Καὶ ἡ πολιτισμολογία, ἐπαναλαμβάνομεν τοῦ καθ. Toynbee δὲν ἀποτελεῖ ἐπίσης φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας. Δύο στοιχεῖα, ὡς εἶδομεν καὶ ἀνωτέρω, ἀποτελοῦν, κατὰ Toynbee τὰς βάσεις δημιουργίας καὶ ἀναπτύξεως πολιτισμοῦ: οἱ δημιουργικοὶ ἄνθρωποι, ἡ δημιουργικὴ κοινωνικὴ μειοψηφία καὶ ἡ ὑπὸ τῆς λοιπῆς κοινωνίας, τοῦ πλήθους, μίμησις τῶν τρόπων πράξεως, σκέψεως καὶ ἀξιολογίας τῆς μειοψηφίας ταύτης καὶ συμμόρφωσις πρὸς αὐτούς. Ἡ πρόδοσις τοῦ πολιτισμοῦ στηρίζεται κατὰ ταῦτα, εἰς τὴν πνευματικὴν ὑπερροχὴν τῶν ὀλίγων, τῶν δημιουργικῶν, τῶν ἀπαντόντων παραγωγικῶς εἰς τὰ προβλήματα ποὺ θέτει εἰς τὸν ἄνθρωπον ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος καὶ ὁ κοι-

νωνικὸς βίος καὶ εἰς τὴν ἐνεργὸν καὶ ἐποικοδομητικὴν ὑπὸ τῶν πολλῶν μίμησιν τῶν τρόπων σκέψεως καὶ πράξεων τῶν δημιουργικῶν ἀνθρώπων. Οὕτω στηρίζεται ἡ συνοχὴ τῆς κοινωνίας τῶν πολλῶν ὑποτασσομένων καὶ κυβερνωμένων ὑπὸ τῶν ὀλίγων, ὑπὸ τῆς δημιουργικῆς μειοψηφίας. Οὕτω τὸ πρόβλημα τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ψυχολογικόν. Τὰ ἐν λόγῳ δύο στοιχεῖα, δημιουργικὴ μειοψηφία καὶ ἐνεργὸς μίμησις ὑπὸ τῶν πολλῶν εἶναι, ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, ἀλληλένδετα κατὰ Toynbee. Ἡ παράλυσις τῆς ἐνεργοῦ μίμησεως ὑπὸ τῶν πολλῶν, ἡ παθητικὴ ὑπὸ τούτων μίμησις τῶν τρόπων τῆς μειοψηφίας ἀκάμπτει τὴν δημιουργικότητα τῶν ὀλίγων, καὶ κατ' ἀντιστροφὴν μειώνει καὶ τὴν ἐκτίμησιν τῶν πολλῶν ἐπὶ τοὺς ὀλίγους καὶ τὴν ὑποταγὴν τῶν πρὸς αὐτούς. Ἐντεῦθεν ἀντιθέσεις προκαλοῦσαι ρῆξιν (σχίσμα) ἐντὸς τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, ἐγείρουν κοινωνικοὺς ἀγῶνας. Οἱ ὀλίγοι διὰ τὸ διατηρῆσαι τὴν κοινωνικὴν τῶν ἡγεσιᾶν ἀσχοῦν βίαν, λαμβάνουν δεσποτικὰ μέτρα κατὰ τῶν πολλῶν, ὁ πολιτισμὸς καταρρέει. Ἄλλ' οὕτως ἡ πολιτισμολογία αὕτη τοῦ Toynbee ὡς καὶ ἡ τοῦ Spengler καταλήγει εἰς περιγραφὴν τινὰ τῶν ὑποθετικῶν τούτων φάσεων τοῦ πολιτισμοῦ, οὐχὶ δ' εἰς ἐξήγησιν οὔτε τῆς δημιουργίας, οὔτε τῆς καταρρέουσας τοῦ πολιτισμοῦ, κάθε πολιτισμοῦ.

Ἡ βασικὴ ὑπόθεσις τοῦ Toynbee περὶ τῆς πνευματικῆς ὑπεροχῆς μιᾶς μειοψηφίας καὶ τῆς ὑπὸ τῶν πολλῶν ἀναγνώσεως τῆς ὑπεροχῆς ταύτης καὶ μίμησει συμμορφώσεως καὶ ὑποταγῆς εἰς τὴν μειοψηφίαν ταύτην προϋποθέτει ἤδη πρὸ τῆς, ἐνεργείᾳ τῆς δημιουργικῆς μειοψηφίας, ἀνατολῆς τοῦ πολιτισμοῦ πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τῶν πολλῶν καὶ οὕτως ἡ φερομένη ἐνεργὸς μίμησις τῶν πολλῶν ἀποτελεῖ κατ' οὐσίαν ἐνεργὸν σύμπραξιν αὐτῶν, τοῦ πολιτισμοῦ ἐξελισσομένου ὑπὸ τὴν κατὰ βαθμοὺς σύμπραξιν ὁλοκλήρου τῆς κοινωνίας, ὑπὸ τὴν διαρκῶς μεταβαλλομένην ἐν χρόνῳ πνευματικὴν στάθμην τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας, ἀτόμων τῆς τε μειοψηφίας καὶ τῶν πολλῶν. Δὲν ἐξηγεῖται οὕτως ἡ ἀνάδειξις μιᾶς μειοψηφίας ὡς παρεχούσης πνευματικῶς καὶ ἐκ τούτου κυβερνώσης καὶ ἀπαιτούσης ὑποταγὴν τῶν πολλῶν. Τὸ πρόβλημα πῶς ἐδημιουργήθη ἡ ἀρχηγία, ἡ ἡγεσία τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων, ἡ ἡγετικὴ τάξις εἶναι, ὡς ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, πολὺ πολυπλοκώτερον ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴν τῆς πνευματικῆς ἀνωτερότητος ὀλίγων καὶ τῆς ἀναγνώσεως τῆς ἀνωτερότητος ταύτης ὡς αἰτίας δημιουργούσης τὸ πολιτικὸν ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ φαινόμενον (ἀρχηγία, ἡγεσία, κράτος) ^{15α}.

Καὶ ἡ ἐτέρα τοῦ Toynbee ὑπόθεσις — χωρὶς ἱστορικὴν μαρτυρίαν — ὅτι ἡ ἐνεργὸς μίμησις τῶν πολλῶν, ἡ συντηροῦσα τὸν πολιτισμόν, παραλύνουσα καὶ μεταβαλλομένη εἰς παθητικὴν μίμησιν προκαλεῖ κάμψιν τῆς δραστηριότητος τῆς μειοψηφίας, ἐντεῦθεν δὲ ἀνυποληψίαν τῶν πολλῶν πρὸς τὴν μειοψηφίαν ταύτην, καὶ βίαια τῶν ὀλίγων μέτρα πρὸς συγκράτησιν τῆς ἡγετικῆς

των θέσεως αποτελεί επίσης φανταστικήν εικόνα όπου άλλο τι δὲν ὑπάρχει εἰμὴ ἡ ἀλληλενδέτως μεταβαλλομένη πνευματικὴ κατάσταση τῶν ὀλίγων καὶ τῶν πολλῶν τῆς κοινωνίας καὶ ἡ ἐκ τῆς πνευματικῆς κάμψεως τῶν πολλῶν (παθητικὴ μίμησις) μεταβολὴ τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος τῶν ὀλίγων. Ἀλλ' ἀποτελεῖ ἀκόμη καὶ ἀντιφατικὴν σύλληψιν, διότι πῶς ἡ πνευματικὴ ἀνδράνεια ἐκδηλοῦσα παθητικὴ μίμησις ἐξηγεῖ τὴν ὑπὸ τῶν πολλῶν συνειδητοποίησιν τῆς ἐκ τῆς παθητικῆς μιμήσεως των παράλυσιν τῆς δραστηριότητος τῆς μειοψηφίας καὶ ἐντεῦθεν τὴν ἀνυποληψίαν τῶν πολλῶν πρὸς τοὺς ὀλίγους φθάνουσιν εἰς ἐνεργὸν ἔμπρακτον δρᾶσιν τῶν πολλῶν ἐναντι τῶν ὀλίγων ;

Ποῖα δὲ καίρια κοινωνικά προβλήματα δημιουργοῦν τὰς κοινωνικὰς ἀντιθέσεις, κατὰ λαοὺς καὶ ἐποχὰς καὶ τοὺς ἐντεῦθεν κοινωνικοὺς ἀγῶνας τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενον τῆς πολιτισμολογίας ταύτης. Διὰ τοῦτο ὁ Spengler ὡς καὶ ὁ Toynbee δὲν ἐξετάζουν καθ' ὅλου τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα, οἰκονομίαν, δίκαιον, ἠθικὴν, πολιτικὴν ἐξουσίαν, ιδέας, τέχνην, τεχνικὴν, ποὺ ἐνσαρκώνουν καὶ διαμορφώνουν τοὺς πολιτισμούς, ὧν τὴν εἰκόνα, τὴν μορφήν, περιγράφομεν. Τὸ παράδειγμα τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ρωμαϊκοῦ κόσμου, εἰς τὸ ὅποιον ἀναφέρεται εἰς τὸ ἔργον του ὁ καθ. Toynbee δὲν ἀποδεικνύει ποσῶς κοινωνικὸν βίον όπου εἰρηνικὴ συμβίωσις καὶ ὑποταγὴ τῶν πολλῶν εἰς τοὺς ὀλίγους βάθρον εἶχεν τὴν ἐκουσίαν καὶ πρόθυμον ὑποταγὴν τῶν πολλῶν εἰς τοὺς ὀλίγους λόγῳ τῆς ὑπὸ τῶν πολλῶν ἀναγνωρίσεως πνευματικῆς ὑπεροχῆς τῆς «δημιουργικῆς μειοψηφίας». Οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες ἐντονοὶ παρουσιάζονται εἰς ὅλας τὰς περιόδους τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἐποχὴν τῆς μεγάλης ἀκμῆς, τὸν χρυσοῦν αἰῶνα τῶν Ἀθηνῶν ¹⁶.

Ἡ πρόοδος, λέγει ὁ Toynbee, πραγματοποιεῖται ὅταν μὲ ἐπιτυχεῖς ὑπὸ τῆς κρατοῦσης μειοψηφίας λύσεις κρατῇ ἐλευθερία καὶ ἀγάπη καὶ δικαιοσύνη μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας ¹⁷. Ἐλευθερίαν ὅμως καὶ ἀγάπην τῶν συμβιούντων δὲν ἐγνώρισαν, ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, οἱ ἄνθρωποι ἀφ' ἧς ἐξῆλθον τοῦ πρωτογόνου βίου τῆς κοινοκτημοσύνης τῶν παραγωγικῶν μέσων τῶν ἀγαθῶν, τῆς κοινῆς οἰκογενείας καὶ τῆς ὁμαδικῆς πρακτικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς ¹⁸. Καὶ ἡ ἔξοδος ἀπὸ τοῦ πρωτογόνου βίου ἀποτελεῖ καὶ κατὰ τὸν Toynbee τὴν ἀρχὴν τοῦ πολιτισμοῦ.

16. Βλ. καὶ καθ. David Robinson (ἀρχαιολόγου ἐνεργήσαντος καὶ ἀνασκαφὰς εἰς Κόρινθον καὶ Ὀλυνθον : The historical validity of Toynbee's approach to the Greco-Roman World εἰς The intent of Toynbee's history, Chicago 1961, σελ. 73 κ.ε.

17. Βλ. ἀν. σελ.

18. Ἐὰν δ' ἐν τῷ πρωτογόνῳ βίῳ ὑπῆρχε τοιαύτη ἐλευθερία καὶ ἀγάπη, ἣν οἱ μῦθοι τῶν λαῶν περιγράφουν, αἵτημα καὶ ἄγχος τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἐλπίς τοῦ ἀπελευθερωθέντος παραδίδου εἶναι πρόβλημα τῆς προ-πολιτισμολογίας, τῆς ἐθνογραφίας καὶ ἐθνολογίας τῶν σωζομένων ἴσως ἀκόμη πρωτογόνων λαῶν μὲ κάποιαν συμβολὴν τῆς συγκριτικῆς μυθο-

Ὁ κοινωνικὸς βίος τοῦ ἀνθρώπου, ἀφ' ἧς ἡ ἰδιοκτησία τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς τῶν ἀγαθῶν ἐχώρισε τοὺς ἀνθρώπους εἰς κατόχους τῶν μέσων τούτων καὶ εἰς ἀκλήρους δὲν εἶναι πλέον ἡρεμος, ἀλλὰ διарκῶς ταρασσόμενος ὑπὸ ἀγώνων μεταξὺ τῶν τάξεων τούτων διὰ τὴν ἐν τῇ ἀνισότητι ταύτῃ ἐξασφάλισιν τῶν μέσων τῆς ζωῆς. Καὶ ἡ ἱστορία τῶν ἀγώνων τούτων καὶ τῶν ἐντεῦθεν δημιουργουμένων κοινωνικῶν συστημάτων, πνευματικῶν ροπῶν διαμορφώνει τὸν πολιτισμὸν καὶ ἰθύνει τὴν ἐξέλιξιν αὐτοῦ, τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτω μόνον συλλαμβάνομεν τὸ νόημα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ τὴν ἐν γένει ἐξέλιξιν αὐτῶν¹⁹.

Οὕτως ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Toynbee δὲν δύναται νὰ συνχθῇ φιλοσοφικὴ τις ὑπόθεσις τῶν αἰτίων, τῶν κινούντων τὴν καθ' ὅλου πορείαν τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος. Διὰ τοῦτο νόμος, λέγει ὁ Toynbee, σταθερὰ αἰτία καθορίζουσα τὸν βίον τῶν πολιτισμῶν δὲν ὑπάρχει. Καὶ ἡ κληθεῖσα ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τούτου μετὰ-ἱστορία (metahistory) ὀρίζεται ἀπλῶς ὡς ἀναλυτικὴ καὶ ταξινομητικὴ μελέτη τῶν ἀνθρωπίνων ἔργων. Τὸ ὑψηλὸν κήρυγμά του περὶ ἐλευθερίας καὶ δικαιοσύνης ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ ἡ θρησκευτικὴ του πίστις εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς δὲν ἔχουν σχέσιν μὲ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας²⁰.

Κατὰ τοῦτο ἐκ τῶν ἀνωτέρω στοχαστῶν ὁ Μάρξ θέτει ἐδραϊὰν ὑπόθεσιν τῆς αἰτιοκρατίας τῆς βασικῆς αἰτίας τῆς κινήσεως τῆς καθ' ὅλου ἱστορίας. Αἱ παραγωγικαὶ τῆς ὑλικῆς ζωῆς δυνάμεις καὶ ἡ ἐν τῇ χρήσει (ἰδιοκτησία καὶ ἐκμεταλλεύσει) τῶν δυνάμεων τούτων (μέσων παραγωγῆς) δημιουργούμεναι οἰκονομικαὶ καὶ ἐκ τούτων εὐρύτερον κοινωνικαὶ μεταξὺ τῶν συμβιούντων σχέσεις καθορίζουν τὴν μορφήν τῆς κοινωνίας, τοὺς θεσμούς, τὰ ἥθη, τὰς ιδέας, τὰς ἀξίας πού ἀποτελοῦν τὸν κοινωνικὸν βίον. Αἱ ἐν τῷ ἀγῶνι ἐπιβιώσεως τοῦ ἀνθρώπου τεχνικαὶ μεταβολαὶ εἰς τὰς παραγωγικὰς ταύτας δι-

λογίας· βλ. καὶ Α. Δ. Σίδερι, Ἱστορία Οἰκονομικοῦ βίου, Α' σελ. 62 κ.ε. καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφίαν.

19. Εἰς τὴν μελέτην καὶ ἐξήγησιν τῶν πολιτισμῶν καὶ τῆς ἐξελίξεως αὐτῶν ἀσχολεῖται σήμερον ἰδίᾳ ἀπὸ τῶν ἐργασιῶν τοῦ καθ. Alf. Weber ὁ κλάδος τῆς Κοινωνολογίας τοῦ πολιτισμοῦ (Kultursoziologie, Sociologie de la civilisation) (βλ. A. Weber, Ideen zur Staats und Kultursoziologie, Karlsruhe 1927, Kultursoziologie εἰς Handwörterbuch der Soziologie II σελ. 284 κ.ε. A. Cuvillier, Manuel de Sociologie, Paris 1956, Sociologie de la civilisation II σελ. 666 κ.ε. βλ. καὶ καθ. F. Brandel, Histoire et sociologie εἰς Traité de Sociologie (G. Gurvitch) Paris 1958 I. σελ. 82 κ.ε.

20. Μετὰ τὸν Spengler, ὁ Toynbee, δεύτερος προφήτης μὲ τὴν ἱστορίαν, λέγει ὁ L. Febvre ὡς ἀποκάλυψιν. Καὶ αἱ ιδέαι τοῦ Toynbee εἶναι οἷαι αἱ ιδέαι τοῦ Spengler διαφορετικὰ συνδεδεμέναι. Εἰς κοινὸν πού δὲν εἶχε ποτισθῇ μὲ τὰς ιδέας τοῦ Spengler τὸ ἔργον τοῦ Toynbee (A study of history) προσέκλεισε περιεργείας, ἐνθουσιασμούς... «Τὸ ἔργον του εἶναι πολύπλοκον, θετικὸν καὶ ἀρνητικὸν συγχρόνως...» (L. Febvre, ἐνθ' ἀν. σελ. 130 κ.ε.).

νάμεις μεταβάλλουν τὰς οἰκονομικὰς καὶ κοινωνικὰς σχέσεις μεταβάλλουσαι τὸ νομικὸν καὶ τὸ πολιτικὸν καθεστῶς, τὰς ἰδέας, τὰς ἀξιολογήσεις, τὴν κοινωνικὴν νοοτροπίαν. Οὕτω, κατὰ Μάρξ, κινεῖται ἡ ἱστορία μὲ βασικὸν μεταβλητικὸν παράγοντα τὴν μεταβαλλομένην οἰκονομίαν.

Διὰ τὸν Spengler ἡ πορεία τῆς κοινωνίας ἀκολουθεῖ τὴν μοῖραν ἐκάστου πολιτισμοῦ.

Ὁ Toynbee βλέπει μίαν σχοπιμότητα εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας, τὸν ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς πραγμάτωσιν τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ.

Ὅσον ἀπλουστευτικὴ καὶ ἂν θεωρηθῇ ἡ θεωρία τοῦ Ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ²¹, αἱ θεωρίαι τοῦ Spengler καὶ Toynbee εἶναι ἀκόμη ἀπλουστευτικώτεραι καὶ μονομερεῖς, παραμορφώνουσαι τὴν εἰκόνα τῆς πορείας τῆς ἱστορίας²².

Πάντως, ὡς εἵπομεν καὶ ἀνωτέρω, καὶ αἱ πολιτισμολογίαι, τῶν Spengler καὶ Toynbee, καίπερ μὴ στηριζόμεναι εἰς στερεὸν βάθρον, ὡς ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός, ὑποθέσεις μὴ βεβαιούμεναι ἐκ τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας καὶ μὲ πνεῦμα ἀπαισιοδοξίας (Spengler) ἢ ἐλπίδος εἰς τὸν Θεὸν (Toynbee), γεννήματα τῆς κρίσεως διὰ τὸν Δυτικὸν κόσμον ἐποχῆς τῶν δύο Παγκοσμίων πολέμων, ὅμως διὰ τῆς συγκριτικῆς τῶν μελέτης τῶν πολιτισμῶν προωθοῦν πῶς τὴν παρατήρησιν ἐπὶ σημείων τοῦ καθ' ὅλου πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς καθ' ὅλου ἱστορίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

21. Κάθε θεωρία συνεπιφέρει κατ' ἀνάγκην ἀπλοποιήσιν τινὰ τῆς πραγματικότητος, μίαν λογικὴν κατασκευὴν ἀναχωροῦσαν ἐξ ὑποθέσεως τινὸς διὰ τῆς παρατηρήσεως βεβαιωτέας (R. Aron, *ἔνθ'* ἀν. σελ. 286 κ.ε.). Γενικώτερον περὶ τῆς ὑποθέσεως ὡς μεθόδου τῆς ἐπιστήμης βλ. M. Poincaré, *Ἐπιστήμη καὶ ὑπόθεσις*, Ἑλλ. μετὰφρ. Παν. Ζερβοῦ, Ἀθῆναι 1912.

22. Βλ. καὶ W. Mac-Neil, *Some basic assumptions of Toynbee's A study of history* εἰς τὸ συνεργασίον πολλῶν ἔργων: *The intent of Toynbee's history*, Chicago 1961, σελ. 27 κ.ε.